
TANULMÁNYOK

HELLER ÁGNES

A „politikai” fogalmának újragondolása

Carl Schmitt *A politikai fogalma* címet adta politikai filozófiai *opus magnum*ának (Schmitt 1976), s ezzel olyan terminust alkotott, amely reprezentálja az első világháború idejének és az azt követő korszaknak egyik irányzatát. Ez az irányzat, amely a háború tépázta országokban jelent meg a tizenkilencedig század első felében kialakult politikai filozófiai áramlatok radikális ellenzékeként, a liberális tradíció és a II. Internacionálé marxizmusát egyaránt elutasította, gyengeséggel, szegényes képzelőerővel, szárnalmas tehetetlenséggel és filozófiai erőtlenséggel vádolva őket. A háború utáni gondolkodók szerint a politikai képzelőerőnek csak olyan autentikus politikai filozófia tudja visszaadni régi erejét és méltóságát, amely megmutatja — vagy inkább felfedezi — a „politikai” egyetlen és mindenre kiterjedő fogalmát. Ennek a fogalomnak ki kell fejeznie azt a minőséget (vagy tényezőt), amely — ha inherens — a dolgokat „politikai dologgá” alakítja. Csak egyetlen minőség vagy tényező (például egy viszony, cselekvés vagy valami más) jelenléte, illetve hiánya határozhatja meg, hogy valamely viszony, cselekvés, konfliktus politikai természetű-e vagy sem.

I.

Két elméleti lehetőség kínálkozik arra, hogy megalapozzuk a „politikai” filozófiai fogalmát. A „politikai” felfogható úgy, mint egy „bizonyos dolog” (minőség, tényező), amellyel más „dolgok” vagy rendelkeznek, vagy nem. De elgondolható egy területként, például szféraként vagy rendszerként is. Eszerint bármi politikai természetűvé válik attól a pillanattól fogva, hogy erre a területre belép, és minden, ami kilép erről a területről, kilépése pillanatától nem politikai többé.

A „politikai” fogalma mint filozófiai eszköz ismeretlen volt a premodern gondolkodásban. Még a politikailag legtudatosabb — például a görög vagy a római — kultúrákban is az a kvázi-naturalisztikus, és épp ezért problémamentes, nézet uralkodott, hogy csak a politikai osztály(ok) tagjai által elhatározott és végrehajtott cselekvések tekinthetők politikának. Amikor valamely politikai osztály — kaszt, rend vagy bármi más — tagjai az osztály tagjaiként cselekszenek, cselekvésük definíció szerint politikai. A többiek tettei — bármilyenek legyenek is ténylegesen — nem politikai cselekedetek. A rabszolgák nem vehetnek részt a politikában, s a nők is legfeljebb akkor, ha nagyon magasan állnak a politikai osztály hierarchiájában. A politikai osztályok tagjai által alapított és működtetett intézmények számítottak politikainak, a többi nem.

A premodern politikai intézmények átláthatóságát éppen az magyarázza, hogy e kultúrák azonosították a „politikai minőség”-et a politikai osztályok tagjainak cselekedeteivel. Ilyen keretek között lehet csak közvetlen és nem reifikált politikai kategóriákat alkotni. A kérdés ekkor nem az, hogy *mi*, hanem az, hogy *ki* az állam. Arisztotelész megfogalmazásában az állam a polgárok összessége, XIV. Lajos szerint „L'état c'est moi”.

A modernitás fokozatosan kikezdi, majd egyre radikálisabban megváltoztatja ezt a felfogást. Bár a korai liberálisok és demokraták szerettek volna még egyszer létrehozni egy politikai osztályt, a liberalizmusnak és a modern demokraciának nem anyanyelve a „politikai osztály nyelve”. Mint számos más esetben, a nyelv itt is árukkodó. Ahogyan Marx és később Weber megjegyezte, a modernitás kiépítette a politikai bürokráciát, de nem hozott létre valóban új politikai osztályt. A modern demokrácia megszületése végképp megszüntette a politikai osztály azonosítását a politikai cselekvéssel. Ezen a történelmi fordulóponton jelentek meg a „politikai” mibenlétével kapcsolatos kérdések. Találni kellett olyan kritériumot, amelynek alapján eldönthető, hogy mely cselekvések, jelenségek, intézmények politikai eredetűek, s melyek nem.

Hasonló problémákba ütközünk, ha az intézmények kérdését vizsgáljuk. A modern korban a „ki az állam?” kérdésnek nem sok értelme van, helyesebb azt kérdezni: *mi* az állam. A legtöbb teoretikus jól tudja, hogy az állam — csakúgy, mint a többi politikai intézmény — emberi kapcsolatok hálózatából áll. Emellett a modern intézmények — a politikaiak is — egyfajta belső logikát és tanulási képességet testesítenek meg, amelynek alapján rendszerként írhatók le. Hogy megértsük őket, reifikált fogalmakra van szükség. A filozófia azonban nem operálhat reifikált fogalmakkal, a filozófiának nevezett nyelvjáték egyszerűen nem engedi meg ezt az eljárást. Egyszóval, a jelenségek átlátszatlansága akadály a filozófiai diskurzusában.

Már Kant és Hegel is felfigyelt arra, hogy a modernitás politikai összefüggérendszerében a jelenségek egyre összetettebbek. Mégsem tettek kísérletet a „politikai” fogalmának megalkotására. Többek között ez a tény magyarázza, hogy politikai filozófiájukat elutasította vagy figyelmen kívül hagyta a pozitivist/utilitárius gondolkodás főárama és

a színre lépő új filozófiai radikalizmus. Kant és Hegel politikai filozófiáját akkor fedezték fel, amikor a második világháborút követően nyilvánvalóvá vált, hogy a „politikai” ünnepezt fogalma fölöttébb kétértelmű, sőt olykor veszélyes konnotációi is lehetnek.

II.

A „politikai” fogalma radikális politikai filozófiákat eredményez. Nem minden radikális filozófia radikális *politikai* filozófia is egyúttal, és nem minden radikális politikai filozófiához társul politikai radikalizmus. Mégis, a „politikai” fogalma és a politikai radikalizmus közötti szoros kapcsolat — a politikai paletta mindkét szélén — része történetünknek.

Alighanem Max Weber volt az első, aki a „politikai” fogalma felé fordult (Weber 1989). Ezután ez a fogalom levált a szociológiáról, és megkezdte különleges filozófiai pályafutását.

Carl Schmitt, a „politikai” fogalmának keresztapja, cselekvésemelvéteinek egy tömör politikai filozófia elegáns formáját kölcsönözte. Bár a legfontosabb politikai cselekedet a döntés, állította Schmitt (1985), a „politikai” fogalom nem azonosítható korlátlan uralommal, hanem „a barát és az ellenség” kettősébből tevődik össze (Schmitt 1976). A politika küzdelem valakiért és valaki ellen, nem pedig valamiért és valami ellen. A „barát és ellenség” az értékorientáció kategóriái, a politikában éppúgy, mint „a szép és csúnya” az esztétikában vagy a „jó és rossz” a morálfilozófiában. A politika közvetlen, tömeges cselekvés, amelynek során a barátokat az ellenségek ellen mozgósítják. Schmitt megfogalmazásában így azonos a külső és a belső ellenséggel folytatott permanens háború állapotával. A cselekvés szemben áll a beszéddel, a küzdelem a kompromisszummal, a viszálykodás az egyetértéssel, és így tovább. Könyve maga is politikai cselekvés, s egyúttal valamiféle közvetlen tett is, amennyiben fő célja a liberalizmusnak — a politikai radikalizmus megvetendő ellenségének — a lerombolása.

Még ha eltekintünk is az elmélet jól ismert politikai konnotációitól, amelyek nem kerültek el az egyik legnagyobb spanyol liberális, Ortega y Gasset figyelmét (Ortega 1964), Schmitt formulájának tömörsége és eleganciája akkor sem kárpótol azért, hogy a politikai élet fontos vetületei hiányoznak a politikairól alkotott elképzeléséből. A politikai intézmények jelentős részének semmi köze sincs a „barát-ellenség” megkülönböztetéshez. Schmitt felfogása szerint az ilyen intézményekben emiatt nem inherens a „politikai” érték, s ezzel kiutasítja őket a politikai birodalmából. Konceptiójában az olyan cselekvések, amelyeket valami érdekében hajtanak végre, de egyúttal nem valaki ellen, a definíció szerint nem politikaiak, mint például a kölcsönös megértés elérésére irányuló beszédaktusok. Nem az a fő kifogásom a „politikai” schmitti fogalma ellen, hogy egyoldalú — hiszen ez jellemzője minden újjító filozófiai eszmének —, hanem az, hogy filozófiai erejét a kizárásból meríti. Ez a felfogás nem pusztán radikális, hanem a „politikai” fogalmának zsarnoki meghatározása.

Nem hozható fel ugyanez az ellenvetés az egzisztencialista radikalizmus politikai filozófiájában alkalmazott jellegzetes — például lukácsi és heideggeri — változataival szemben. Lukács munkásságának csak az 1921 és 1923 közötti (Lukács 1971) szakaszát tárgyalom, Heideggerének pedig csak az 1933/34-es periódusát (Heidegger 1988). Ugyanis csak az ekkor született politikai filozófiájuk nevezhető „egzisztencialistának”. Nem foglalkozom egyikük politikai kötődéseivel sem. Továbbá elemzésemet a „politikai” általuk használt fogalmára korlátozom.

Weberhez hasonlóan Lukács és Heidegger is felhasználja az egzisztenciális választás kierkegaardi-i paradoxonját. Ám Webertől eltérően a választást az egyénről a közösségre helyezik. Kierkegaard és Weber elképzelése szerint a személy az, aki önmagát választhatja egzisztenciálisan. Önmaga választja meg, hogy mi ő, és így ő dönt sorsáról is, ami az önmagává válás útja. A modern korban az individuumok többnyire tudatában vannak ontológiai esetlegességüknek. Ezért teljesen értelmes az az állítás, hogy az esetleges személyek meghatározzák sorsukat azáltal, hogy független módon önmagukat választják. Ha az egzisztenciális választás sikeres, a személy olyan szabaddá válik, amilyen szabad egy individuum egyáltalán lehet. Ugyanis minden, amit tesz, jelleméből fakad, amely viszont nem különbözik választott sorsától.

Lukácsnak és Heideggernek ifjú radikálisként sok közös vonása volt. Mindketten kísérletet tettek a világ interszjektív felépítésére, mindketten elutasították saját korukat mint kisszerű és sivár világot, amelyből hiányzik a nagyság, a hősiesség, a tragédia és a végzet. A *kollektív* egzisztenciális választás gondolata így szinte magától alakult ki egymáshoz igen hasonló elképzeléseikből és elméleti érdeklődésükből. Szemükben a politikai a közösség lényegének és létezésének azonosságaként jelent meg. Amikor a közösségi entitás önmagát, egyszermind önnön sorsát választja, ezzel *par excellence* végre is hajtotta a politikai cselekvést. Lukácsnál az empirikus proletariátus — merőben gazdasági osztály — az, amely önmagát és ezzel saját sorsát választja. A „politikai” megalkotásának valódi pillanata Lukács felfogásában a proletárforradalom. Heideggernél a nemzet, az empirikus német nemzet az, amelynek teljesen politikaiá kell válnia önmaga választásának aktusával. Ez történik Heidegger szerint a „német forradalomban”, amely *par excellence* politikai tett. Tisztán elméleti síkon az egzisztenciális választás filozófiája nem zár ki másokat. Lukács átveszi a marxi mondatot, hogy a proletariátus nem szabadíthatja fel önmagát anélkül, hogy felszabadítaná az egész emberiséget, — ez a végső felszabadulás víziója. Heidegger szerint Németország általános példát mutatott. Miként a német, a világ valamennyi nemzete választhatja önmagát egzisztenciálisan, és ha ezt megtette, akkor örök békében élhet a többi nemzettel.

Szükségtelen taglalnom, hogy a szóban forgó időszak radikális filozófiája mennyire nem volt összhangban a gyakorlattal. Emellett okkal gondolhatom: a kollektív tudat (vagy kollektív Dasein) paradigmája megengedi az egyéni tudat és szabadság elnyomását. A kollektív egzisztenciális választás fogalma mitologikus, hiszen egy modern közösséget

— például osztályt vagy nemzetet — az egyénre érvényes fogalmakkal jellemez, mintha a kollektív entitás egyetlen gigantikus méretű, hatalmas erejű és egységes akaratú személy lenne. Ezek a filozófiák új Olümposzra költöztették át a világot, ahol hősi drámák zajlanak. Az ilyesfajta fogalmi művelet — ha következetesen végiggondoljuk — a valóság érzékelésének elvesztéséhez vezet.

A kollektív egzisztenciális választás filozófiájának hiányosságai elválaszthatatlanok az elmélet politikai implikációjától. A közösség önválasztása — ha egyáltalán lehetséges — nem lehet egzisztenciális. A kollektív entitás nem „létező” — hogy Kierkegaard kifejezésével éljünk —, s így nem választhat egzisztenciát sem. Az egyének viszont valóban képesek önmagukat választani, mivel ők — és csakis ők — „létezők”. Önmaguk választásával szabaddá válhatnak. A kollektív egzisztenciális választás azonban nem teheti a személyeket — a valódi individuumokat — szabaddá. Mivel nem minden munkás vagy minden német választaná önmagát egzisztenciálisan, s még kevésbé választaná az összes munkás vagy német önmagát a párt (a kollektív sors állítólagos hordozója) iránt elkötelezett személyként, a kollektív egzisztenciális választás filozófiája nem megszűntetné, hanem legitimálná az individuumok elnyomását. Egyébként Lukács is, Heidegger is nagyon hamar megszabadult a maga alkotta mitologikus eszközöktől, mégis a „politikai” egzisztenciális fogalma újból megjelenik Sartre-nál a „terv”-tézisében és a Rossz radikalizálódásáról alkotott elméletében.

Hannah Arendt volt az egyetlen jelentős filozófus, akit egy életen át foglalkoztatott a „politikai” fogalma, de sohasem kötelezte el magát a politikai radikalizmus végletei mellett. Épp ellenkezőleg, a totalitarizmusról írott könyve talán a legékességesebb bírálata a radikális szélsőségeknek és következményeiknek (Arendt 1992). Arendt voltaképpen osztotta Ortega nézetét, mely szerint a régi politikai osztályok felbomlásával keletkezett űrt a tömegnek kell betöltenie. Arendt egyik fő törekvése az volt, hogy a politikát sivárnak és köznapinak mutassa be. Nézetei ezen a ponton kapcsolódnak a politikai radikalizmushoz. Az volt az álma, hogy kifejlődik vagy újra kialakul egy demokratikus politikai osztály. Ez aktív polgárokból állna, a politikai cselekvésre mindig kész férfiakból és nőkből, akik életüket annak szentelik, hogy tanácsokban ülve vitassák meg polgártársaikkal az állam dolgait. Arendt elképzelését az ókori polgárság fennkölt eszméje inspirálta.

Arendt elméletében (1970) a „politikai” fogalma *energiaként* felfogott cselekvés. Az energia kategóriája a közvetlen cselekvést, az eszmecsere-t és az elméleti tevékenységet egyaránt magába foglalja. Ezért semmiképpen sem szabad az *action directe*-tel összekapcsolnunk. A cselekvés olyan aktus, amely önmagában cél. Ha a nyilvánosság szférájában jelenik meg, akkor a cselekvés definíció szerint politikai, illetve maga a „politikai”. A régi amerikai községek (township) és a magyar munkástanácsok ezért hatottak egyként Arendtre. Az ő szemében — miként a „politikai” fogalmának legtöbb szószólója szerint — a „politikai” nagy pillanata a forradalom. A tömegpolitikával és a hősimáddal hajthatatlanul szem-

ben álló és a demokratikus hagyomány iránt egész életében elkötelezett Arendt a modern radikális politikai filozófia egyedülállóan nagy alakja volt. Mégis osztotta a radikális politikai filozófusok alapvető elveinek nagy részét, olykor vágyálmaikat is. Az újrakezdés és a kezdet visszatérése, a politikai aktivitás és a passzív polgári magatartás éles szembeállítás, a politikai osztály visszaállításának igénye, a pusztán társadalmi problémák, sőt a „társadalmi kérdések” lebecsülése — megannyi eleme a politikai radikalizmus eszköztárának.

Nem meglepő ezért, hogy Arendt — elméletének kifinomultsága ellenére — olykor áldozatul esett a „politikai” fogalmával rendszeresen összekapcsolódó betegségnek: a kirekesztés indulatának. Emberi csoportokat vagy eltérő véleményeket természetesen nem zár ki teóriájából, bizonyos problémákat viszont igen. Túl sok mindent kell kirekesztenünk a „politikai” fogalmából, ha el akarjuk fogadni Arendt értelmezését. Ezúttal sem Arendt politikai elképzelésének egyoldalúságát kifogásolom, a gond abból a dilemmából fakad, hogy egyrészt elkötelezettje a demokráciának, másrészt viszont nem tekint politikainak olyan kérdéseket, amelyeket az emberek mindennapi életük legégetőbb politikai ügyeinek tartanak. A radikális politikai filozófia tipikus problémája, hogy kizárólag a politikaival foglalkozik, és figyelmen kívül hagyja a „profán hétköznapi gyakorlatot”.

Ha kritikai megjegyzéseim helyesek, akkor elkerülhetetlenül adódik a kérdés: milyen lehetősége maradt még a politikai filozófiának. Ugyanis abban a pillanatban, amikor az ember már nem érzi azt, hogy egy mitologikus kaland részese, elhagyja a tulajdonképpeni politikai filozófia területét, és átlép a szociológia vagy politikatudomány józan birodalmába. A „politikai” fogalmát övező vita nem pusztán paradigmák újabb családon belüli veszekedése. Ez a szóharc arról folyik, hogy van-e relevanciája korunkban a politikai filozófiának. A „politikai” fogalma a politikai filozófia megmentésére jött létre, miután az a túl sok tudomány, a túl sok kompromisszum és a túl sok realizmus áldozatává vált. A kérdés az, hogy a „politikai” fogalmával kapcsolatban a *satus quo ante* visszaállítása legyen-e a célunk, vagy vannak még más lehetőségeink is.

III.

A normatív követelmény és a tapasztalati tudás végső és dialektikus egysége a politikai filozófia lehetőségének legfőbb előfeltétele. Ebből a szemszögből tekintve a politikai filozófia a modernitásban valósította meg önmagát, vagy más szavakkal, a modernitás az a kor, amelyben a politikai filozófia megtörtént. A filozófusok mindig is úgy vélték, hogy az igazság valójában valami más, mint amit annak gondolnak, illetve, hogy amit helyesnek tartunk, az nem az, mert valami más helyesebb vagy tökéletesen helyes lenne. Minél tovább elmélkedünk a modernitás szerkezetén és *modus operandiján*, annál jobban emlékeztet a filozófiára. A modern helyzet lényege magában foglalja a Van és a Kell ellentmondását, éppúgy, mint — mindig csak átmeneti — tagadásukat. A híres mondás, hogy minden ember szabadnak született, de mindenhol lánco-

kat visel, a helyzet végletes, de találó és tömör összegzése. A modernitás annyiban a történelem fordulópontja, amennyiben itt és ekkor válnak az egyetemes értékek politikailag hatékonyvá. Ami eddig csak a filozófiában történt meg, az most megtörténhet, és meg is történik a politikai gyakorlatban, illetve életben. Az emberek állandóan szembehelyezik a Kell-t — vagyis az egyetemessé tett értékeket — a Van-nal, azaz a politikai és társadalmi intézményeikkel, amelyek nincsenek összhangban a Kell-lel, vagy meg sem közelítik. Az emberek mindennapi gyakorlatuk során folytonosan értelmezik és újraértelmezik a Kell értékeit; eszközként használják a kritikához és a filozófiának, illetve a filozófia végső céljának megvalósításához (Heller 1990).

A „politikai” modern fogalmát — vagyis, a tautológiát elkerülendő: a „politikai” fogalmát — a modern politikai dinamika lényegéből kell levezetni. Bár minden radikális politikai filozófus ezt tette, végül mindegyikük kirekesztette a politikai nagy területeit a „politikai”-ról alkotott felfogásából. Vagy, ami még rosszabb, sokuk végül a „többieket” rekesztette ki — azaz egész embercsoportokat száműzve a politikai területéről. Mindez annak köszönhető, hogy szubsztantív politikai definíciókat adtak a „politikai” fogalmának. Így a következő dilemmával kell szembenéznünk. Ha semmilyen tartalmi definíciót nem adunk a „politikai” fogalmának, eltűnik a fogalom. Megalkotása érdekében legalább azt meg kell határoznunk, hogy miben áll a relációk értéke, a keretek, a választás, a cselekvés (és más idetartozó dolgok) politikai jellege. Ha azonban a tartalmi definíció politikai eredetű (ilyen a kollektív egzisztenciális választás és a barát–ellenség dichotómiája), visszajutunk a kiindulópontához: a kirekesztéshez.

Milyen eredménnyel járt eddigi vizsgálódásunk? Olyan korban, amelyben nincsenek politikai osztályok, és amely mind bonyolultabb és mind kevésbé átlátható, a politikai filozófiának szüksége van a „politikai” fogalmára. A fogalomnak tartalmi definíciót kell adnunk, de a meghatározás nem lehet túl szűk, és nem lehet politikai természetű sem. De akkor milyen fajta definíció jöhet szóba egyáltalán?

Néhány ponton már korlátoztam az erre irányuló kutatást. A fogalomnak autentikusan kell leírnia a „politikai” jelentését. Meg kell jelölnie, mi az, ami más dolgokhoz járulva azokat „politikai”-vá teszi és/vagy körül kell határolnia azt a területet, amelyre nézve „minden dolog” politikaiává válik. A fogalomnak világosan ki kell fejeznie a Van és a Kell közötti feszültséget: létét és *modus operandi*ját a modern társadalmakban. Például, ha a „politikai” fogalmának etikai tartalmat adunk, ez nem lehet sem pusztán normatív, sem merőben empirikus. A kategorikus imperatívusz ezért nem elegendő a „politikai” fogalmának meghatározásához. Másrészt viszont értelmetlen a „politikai” fogalmát „a csalás és hazugság gyakorlata”-ként vagy „puszta manipuláció”-ként meghatározni, mivel így figyelmen kívül hagynánk azoknak a játékszabályoknak a létezését, amelyek nélkül a „csalás” és a „szabályok megsértése” üres fogalmak. Ha a politika valóban egyfajta csalás, akkor azok a normák vagy szabályok, amelyeket a politikusok csalásuk és

manipulációjuk során alkalmaznak, beletartoznak a „politikai” fogalmának „etikai tartalmába”, ha van ilyen egyáltalán.

A Van és a Kell közötti feszültség megragadása általános követelmény, ám a „politikai” meghatározásához még valami szükséges. A fogalomnak nem egyszerűen tartalmaznia kell a „Van”-t és a „Kell”-t, hanem egyszersmind azt is kifejeznie, milyen központi szerepet játszanak a modern társadalmak működésében és dinamizmusában. Ha tehát a „politikai” fogalmának vannak etikai összetevői, akkor szükségképpen központiak kell lenniük a modernitás politikai életében, és jelentőségükkel a politika szereplőinek tisztában kell lenniük.

A modern politikában hatékony „Kell”-ek rövid listája könnyen megadható. A szabadság ezek közül a legjelentősebb. Mivel ez általános érték, többféle értelmezése lehetséges. Gondolatmenetünkben a negatív és pozitív szabadság különböző fajtájával foglalkozunk, például a polgári szabadságjogokkal, a gazdasági korlátozások hiányával, a nemzeti függetlenséggel, a személyes és az intézményi autonómiával. A szabadság valóban minden olyan esetben „kell-fogalomként” használható, amikor a cselekvők regulatív vagy konstitutív gyakorlati elvként alkalmazzák szabadság-értelmezéseiket. A politikai aktorok szabadság és különböző értelmezései mellett sok más normatív fogalmat használnak, például az egyenlőséget, a békét, a racionalitást. Ezek politikailag célravezető fogalmak, mert mind imaginárius intézményekként, mind intézményesült formában — jogokként — hatékonyak.

Az univerzális, kvázi-univerzális és más politikailag hatékony értékek kezdetben absztraktak — a szó hegeli értelmében —, és a definíciójukról folytatott vitákban válnak konkréttá. Amikor ugyanazon érték két értelmezése nem intézményesíthető egyidejűleg, vagy két érték különböző interpretációi nem egyeztethetők össze, akkor az egyik győztesen kerül ki a konfliktusból. Mégis, mihelyt az alapvető szabadságjogok intézményesültek, egyetlen ilyen győzelem sem lehet végleges. A „mezőt” folyamatosan egyre több definíció tölti be, s így válnak a politikailag hatékony értékek — különböző módokon — konkréttá. Soha véget nem érő folyamatként fogható ez fel — legalábbis pragmatikusan (mivel az emberi életben és a társadalomban minden véges) —, bár a hagyományok egyes további gyakorlati szabadság-definíciókat valószínűbbé tesznek, mint másokat. A hegeli „történelem vége” könnyen értelmezhető ebben a szellemben.

A modern társadalom egymással ütköző fejlődési tendenciák összessége. Három független, egymással ütköző vagy együtt létező és együttműködő logikát vizsgálok a továbbiakban (Heller 1982 — Itt megkülönböztettem a polgári társadalom két logikáját és a technológiai fejlődés logikáját.) Az első a modern technológia fejlődése. A második a társadalmi munkamegosztás funkcionalitása. Ezen olyan társadalmi berendezkedést értek, amelyben nem a rétegződés kvázi-természeti típusaként felfogott társadalmi munkamegosztás határozza meg az embereknek a társadalomban betöltendő funkcióját, hanem a ténylegesen ellátott funkcióik határozzák meg helyüket a társadalomban. A harmadik logika

az államvezetés univerzális vagy kvázi-univerzális és hatékonysági értékeket szem előtt tartó gyakorlata. A nyugati modernitásban ez a három logika az industrializáció, a kompetitív piaci társadalom (kapitalizmus) és a liberális demokrácia formájában konkretizálódott. Az első logika általános újrameghatározása most megy végbe, míg a második újradefiniálását épp hogy elkezdték bizonyos térségekben (például Skandináviában). Mindhárom logika jövőorientált. Az első logika nem tekinthető a legfőbb modern univerzális érték, a szabadság konkretizációja folyamatának, mert egyaránt megteremti a szabadságnak és a szabadság hiányának feltételeit. A harmadik logika több szempontból irányítja az államvezetés hármasságát. Bizonyos állami intézmények a hatékony univerzális értékek különböző értelmezéseinek a fő hordozói vagy garanciái. Az emberi és polgári jogok, a képviselői kormányzat és a hatalmi ágak elválasztása az ide vonatkozó példák. A modern képviselői kormányzat az első olyan kormányzási forma, amely utat nyitott a patriarchátus meghaladásához. A közvetlen demokrácia a modern képviselői kormányzat megszületéséig az egyenlő testvérek patriarchátusa volt. Nincs független politikai személy közvetítés nélkül, és ha nem mozgósítjuk a független politikai személy hatékony eszméjét — amely a szabadság értékének további értelmezése —, akkor az organikus entitások maradnak a végső politikai egységek. A közvetítés több, mint elcsépelet szólam, mivel a „politikai” modern fogalmának egyik legfőbb meghatározóját fejezi ki.

A szabadság — más értékekhez hasonlóan — nem csupán a modernitás harmadik logikájának működése révén érvényesül; a második logika kibontakozása ehhez ugyanúgy hozzájárul. Az emberi élet organikus-genetikus és társadalmi determinációinak szétválasztása a negatív és a pozitív szabadság ontológiai forrása. Az embereket ma meghatározatlan és — elvben — korlátlan lehetőségekre redukálják. Így teszik őket szabaddá. Mégis, a szabadsággal való élés feltételei sok szempontból hiányoznak. A társadalmi munkamegosztás funkcionalitása az embereket nagyobb versenyre készíti, de nem alakít ki bennük készséget a sokoldalú versengésre, sem a politikailag hatékony értékek sokféle interpretációjára és realizálására. Az univerzális vagy kvázi-univerzális imaginárius intézmények azonban mindenfajta vita vonatkoztatási keretűl szolgálhatnak. Az emberek így politikáikáik tehetnek minden kérdést, amely befolyásolja potenciális szabadságaik kihasználását a nem politikai intézményekben és a hétköznapi életben egyaránt. Egyszóval, a modern társadalmakban az univerzális értékek és más hatékony politikai értékek közvetlen vagy közvetett megvalósítása számos sfkon zajlik, feltéve, hogy van nyilvános szféra, amely lehetővé teszi és biztosítja a vitát. A nyilvánosság létezése és igénybevételének joga — amely joggal mindenki rendelkezik a politikai osztály(ok) megszűnése után — módot ad arra, hogy eldöntsük, akarunk-e valamely ügygel a társadalomhoz fordulni. A cselekvők maguk határoznak arról, hogy valamely kérdést a nyilvánosság elé visznek-e vagy sem.

A való életben az emberek gyakran szereznek érvényt egyik vagy másik univerzális vagy kvázi-univerzális értéknek anélkül, hogy politikáivá tennék őket. Főképp akkor teszik ezt, amikor a „racionalitás” értékének további konkretizálására van szükség. Az intézmények racionalizációja ritkán válik nyilvános ügyé, ha a vita nem érint más értékeket is. Leginkább olyan esetekben történik így, amikor úgymond „csupán” technikai problémákról van szó. Azokban a modern társadalmakban, ahol nincsenek jogok és nincs nyilvános tér, majdnem lehetetlen a politikai vitákat a nem politikaiaktól elkülöníteni. Ezért „politizálnak át” teljesen minden értékekkel kapcsolatos kérdést mind az irányítók, mind az irányítottak.

IV.

A „politikai” modern fogalma, a szabadság univerzális értékének megvalósítása a nyilvánosság területén.

A fogalom meghatározza a „politikai” birodalmát. Ami belép erre a területre, politikáivá válik, ami kilép innen, többé nem politikai. A politikai területre belépő vagy onnan kilépő dolgok konkrét jellemzői meghatározatlanok maradnak. Pontosabban, minden, ami kielégíti a „politikai” valamilyen kritériumát, ténylegesen politikáivá válik, ha az emberek úgy határoznak, hogy a nyilvánosság előtt kell megvitatni és eldönteni őket. Hasonlóképpen elveszíti a politikai jellegét egy kérdés, ha leveszik a közérdekű ügyek listájáról.

A politikai „területén”, vagyis a nyilvános térben a cselekvések, intézmények, vélemények, viták, javaslatok, célok révén lesznek a dolgok többé vagy kevésbé „politikai”-ak, attól függően, mennyire „részeseülnek” a „politikai”-ból. A „politikai” tartalmi eleme egyáltalán nem valami tényleges politikai „dolog”, hanem magának a modernitásnak a fő dinamizmusa. A „politikai”-nak semmilyen meghatározott struktúrájú cselekvés, nagy jelentőségű választás, konkrét orientatív érték nem kizárólagos kritériuma vagy mércéje.

A szabadság konkretizálódhat a barát és az ellenség közötti küzdelemben, vagy konkrét együttműködés és vita során, de számtalan más módon és formában is. Sok különböző fajta politikai „tartalom” lehet inherens azokban az emberekben, akik a politikát hivatásként választják, éppúgy, mint azokban, akik csak egy rövid pillanatra lépnek a nyilvános területre, de kivételesen nagy hatást gyakorolnak. Elvileg senki és semmi nincs kizárva a politikai területről. A Van és a Kell különbsége és ellentmondása benne foglaltatik a „politikai” itt vázolt fogalmában. Ez a fogalom egyszerre normatív és empirikus. Egyaránt értelmezhető megváltó, progresszivistá, szkeptikus vagy nihilista forgatókönyv szerint. A megváltó paradigma azt a reményt fejezi ki, hogy a Kell és a Van végül egybeolvad. A progresszivistá forgatókönyv abban bíz, hogy a szabadság univerzális értéke a dialógus, a kompromisszum és a kooperáció révén korlátlanul kiteljesedik. A szkeptikus változat a modern világot csatatérnek tekinti, ahol a szabadság ellentmondó megvalósulásai ütköznek meg, kioltva és helyettesítve egymást. A nihilista forgatókönyv a

szabadság általi önmegsemmistés képét vetíti előre. Mégis, a különbség ellenére, mindegyik forгатókönyv számára elfogadható a „politikai”-nak az a fogalma, amelyet itt kifejtettem. Ez a fogalom azért modern, mert különböző történelemszemléleteket tesz lehetővé.

Miért a szabadság megvalósulásával azonos a „politikai” modern fogalma? Miért nem a modernitás más fontos értékeinek, a racionalitásnak, az egyenlőségnek vagy a békének a konkretizációjával esik egybe?

A racionalitás, az egyenlőség, a béke és más értékek akkor és csak akkor tartoznak a politikailag aktív értékek közé, ha megvalósulásuk közvetlen vagy közvetve a szabadság okához kapcsolódik (közvetlenül az „egyenlő jogok”, közvetve az „egyenlő munkáért egyenlő bért” elv esetében). Annyi bizonyos, hogy az „örök béke” nem politikai kérdés, függetlenül attól, hogy léte a filozófiában — ahogyan Kant képzelte — kívánatos-e vagy sem.

Nincs mindörökre megírva a csillagokban, hogy valamely ok kapcsolatban van-e a szabadsággal, vagy sem. Lehet, hogy az egyik alkalommal szorosan összefügg vele, máskor viszont semmi köze nincs hozzá. A férfiak és a nők, a polgárok és a politikai élet szereplői egy bizonyos érték megvalósítási kísérletét értelmezhetik úgy, hogy érinti szabadságuk vagy mások szabadságának ügyét, de értelmezhetik úgy is, hogy nem. Így tesznek politikaivá vagy fosztanak meg politikai relevanciájuktól bizonyos kérdéseket, néha éppen ugyanazokat.

Ez a megszorítás a nyilvánosság szférájára is érvényes. Vannak olyan intézmények, amelyek ezen a területen állandóan és közvetlenül kapcsolódnak a szabadsághoz, például a kormány, a sajtó, valamint a törvényhozás intézményei és eljárásai. Tulajdonképpen minden kérdés, amelyről a politikai intézmények — részben vagy teljesen — döntenek, „politikai”-nak tekinthető. Azonban, ha a kérdés a nyilvánosság szemében nem függ össze a szabadsággal, akkor úgy jelezzük a különbséget, hogy „államvezetésről” és nem „politikáról” beszélünk. Egy ügy csak a zsarnokságban válik feltétlenül politikaivá attól, hogy a nyilvánosság elé kerül. Hasonlóképpen, a szabadság konkretizálása önmagában még nem tesz egy ügyet politikaivá, csak a totalitárius államban.

A „politikai” fogalmát a modern világban a következőképp definiálom: „a szabadság univerzális értékének megvalósítása a nyilvánosság területén”. Röviden tárgyalom, hogy ez a fogalom teoretikus elvként miért magasabb rendű az összes többinél. Hadd tegyem hozzá, hogy gyakorlati elvként szintén jobban megállja a helyét társainál.

A politikai fogalma teoretikus elvként négy különböző világnézettel társítható (a megváltó, a progresszivist, a szkeptikus és a nihilista felfogással). Gyakorlati elvként a szabadság értékének megvalósítása iránti elkötelezettséggel jár együtt. (Ezért nem ajánl sem a megváltó, sem a nihilista változat saját praxist.) Teoretikus elvként a fogalom híján van a morális minőségnek. Gyakorlati elvként viszont hordoz ilyen tartalmat. Elvi síkon a politikai fogalma nem zár ki senkit és semmit, ezért elkerüli a radikális politikai filozófiák csapdáját. Etikai síkon azonban nem fogadható el „bármilyen”. A szabadság megvalósulásának

mindenki egyenlő szabadságát *kell* eredményeznie. A szabadság konkretizálásának folyamata nem akadályozhatja meg (nem szabad megakadályoznia) e Kell megvalósulását. A mindenki egyenlő szabadsága iránti elkötelezettség olyan *ethoszban* gyökerezik, amely erőtlenebb ugyan, mint a hegeli *Sittlichkeit*, de gyengesége dacára mégis ethosz. Egy gyenge ethosz nem határozhatja meg, mit kell tennünk, csak a közös tilalmakat állíthatja fel. Azok, akik a „politikai” modern fogalmát a politikai cselekvések regulatív elveként fogják fel, bizonyosan tilalom alá helyezik a rasszizmust és a nyilvánvalóan igazságtalan háborúk támogatását, hogy a népirtó vagy totalitárius rezsimokról ne is beszéljünk. Ezenkívül megengedhetetlennek tartják (többek között) bizonyos embercsoportok szándékos kirekesztését a nyilvános szférából és a képmutató paternalizmust. A gyenge ethosz továbbá kizár bizonyos célokat, ítéleteket és álláspontokat, és bizonyos gyakorlatilag megvalósítható, sőt hasznos lehetőségeket is. Így közvetít a „politikai” modern fogalma (a szabadság értékének megvalósulása a nyilvános szférában) aközött, ami „van” és aminek „lennie kell”.

Közeledve utazásom végéhez — amelynek célja a „politikai” fogalmának újraalkotása volt —, be kell vallanom, nem ismeretlen tájakat térképeztem fel. Két nagy felfedező indult el ugyanezen az úton hosszú idővel ezelőtt: Kant és Hegel. Ők voltak az elsők, akik szilárdan megvetették lábukat a modernitás földjén, és nekik köszönhetem annak a gondolatmenetnek a megalapozását, amelyet ebben a tanulmányban bemutattam. Azonban meg kell ismételmem, amit már mások is megállapítottak: sem Kant, sem Hegel nem dolgozta ki a „politikai” fogalmát.

A kanti vagy a hegeli filozófia alapvető attitűdjeinek, sőt akár elveinek felelevenítése nem jelent ismétlést. Egy átalakított ruha már nem ugyanaz, mint az eredeti. Nem csupán az elmúlt közel kétszáz év történelmi tapasztalata ösztönzik tanaik újrahaznosítását, hanem századunk radikális politikai filozófusainak felismerései és újításai is. Ők voltak az elsők, akik a „politikai” fogalmát a forradalomhoz kapcsolták. A „szabadság megvalósulása” is forradalom — nem olyan, amelyik „kitör” vagy „megtörténik”, hanem olyan, amelyik „hódít”. Amikor a nyilvános szférában hódít, politikai természetű, amikor más területen, akkor nem — mégis forradalom, mivel megváltoztatja egész életünket.

A század radikális politikai filozófiái mitologizálták a politikát; a politikai cselekvést és választást szembeállították az úgymond banális hétköznapi ügyekkel. A „politikai” általam javasolt fogalma összeköti a politikát a férfiak és a nők mindennapi életével. A modern politikai filozófiának nem kell dicshimnusz zengenie a Nagy Eseményről, és nem kell kidolgoznia a kivételes politikai megmozdulások koreográfiáját sem. Habár a politika lehet megnyerő vagy visszatetsző, a modern politikai szereplőknek és gondolkodóknak konfliktus esetén nem szabad előnyben részesíteniük az esztétikai értékeket — például az eleganciát, a fenségességet vagy a tökéletességet — a szabadsággal szemben. Ideje búcsút mondanunk arisztokratikus őseink örökségének.

Fordította: Vitézy Zsófia

HIVATKOZÁSOK

- Arendt, Hannah 1970. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
— 1992. *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest: Európa, Harcourt Brace Jovanovich.
- Heidegger, Martin 1988. *Textes Politiques 1933–34. Le debat*. Paris: Gallimard.
- Heller Ágnes 1982. *A Theory of History*. London: Routledge and Kegan Paul.
— 1990. *Beyond Justice. Az igazságosságon túl*. Budapest: Gondolat.
- Lukács György 1971. *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Ortega y Gasset, Jose 1964. *Revolt of the Masses*. New York.
- Schmitt, Carl 1976. *The Concept of the Political*. New Brunswick, NJ.: Rutgers University Press.
— 1985. *Political Theology*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Weber, Max 1989. *A politika mint hivatás*. Budapest: Medvetánc Füzetek.

SZALAI ERZSÉBET

A hatalom szerkezete Magyarországon a politikai rendszerváltás után

A politikai rendszerváltás legfőbb társadalmi alapja¹ három társadalmi csoport: az új technokrácia, az új reformer értelmiség és a demokratikus ellenzék látens szövetsége.² Ezen a bázison kerülhet sor a politikai átmenetet előkészítő kerekasztal-tárgyalásokra, és bár az e folyamatot kísérő hatalmi harcokban a szövetség meggyengül, a politikai rendszerváltás sikerét ez már nem veszélyezteti.

A politikai rendszerváltás időszakában a Kádár-rendszer uralkodó rendje³ felbomlik, az új technokrácia meggyengül és differenciálódik, ugyanakkor megkezdődik a részben már meglévő, részben új (a korábbi piacosítási folyamatok során éppen általa teremtett) gazdasági hatalmi pozíciók — elsősorban bankok — meghódítását. A nagyvállalati vezetők az adott hatalmi vákuumban a spontán privatizáció segítségével jelentősen növelik tulajdonosi jogosítványaikat az állami bürokrácia rovására, ugyanakkor gazdasági környezetük minden korábbinál labilisabbá válik. A hatalmon lévő rend⁴ tehát csúcspozícióit elveszti, helyzete meginog — de nem bomlik fel.

Tanulmányomban a politikai rendszerváltás után kialakuló hatalmi szerkezet fő jellemzőit, változásait és belső konfliktusait elemzem, ezután a hatalom és a társadalom viszonyáról adok vázlatos áttekintést. Az elemzést 1993 januárjának végén zárom le.

1. AZ INDULÓ KÉPLET (1990 TAVASZA–1990 VÉGE)

Az 1990 tavaszán megtartott választások eredményeként a Magyar Demokrata Fórumnak és koalíciós partnereinek vezető erői kerülnek a

hatalom csúcsára. Nem sokkal később az MDF és az SZDSZ paktumot köt, melyben megállapodnak az államfői és parlamenti vezető tisztségek elosztásában és — a kormányzat munkájának megkönnyítése érdekében — a minősített, kétharmados többséggel elfogadható törvények csökkentésében. Államfővé a mindkét politikai erő bizalmát élvező Göncz Árpádot választják, aki nagy tekintélynek örvendő politikus, hatalmi jogosítványai azonban gyengék.

A koalíciós pártok alapvetően „törzsi szerveződése”⁵ is közrejátszik abban, hogy a vezető erőből létrejött konglomerátum rendet alkot. Vagyis közös ethosz, értékrend, magatartás jellemzi. Ennek gyökerei a két világháború közötti keresztény felső és középosztály mentalitásából és magatartásformáiból eredeztethetők. Lényegük keresztény-nemzeti ideológia, az alá-fölérendeltségi viszonyok erős tisztelete, hajlam az intoleranciára, a hatalmi pozíciók rokoni és baráti kapcsolatok mentén való elosztása, az informális érdekérvényesítés dominanciája a hatalmi törekvések nyílt megfogalmazásával szemben, — az ideológiát kivéve mindaz, ami a Kádár-korszak uralkodó rendjét jellemezte.

Az új uralkodó rend legfőbb bázisa a hatalmi szférán belül az állami bürokrácia. A most már legitim politikai hatalmi bázis birtokában az állami bürokrácia hatalmi súlya növekszik, de ezen belül nem a hagyományos „állami pénzforrásokat újraelosztó” redisztributoroké (akiknek egyre kevésbé van mit osztogatniuk), hanem azoké, akiknek közvetlen feladata a tulajdon újraelosztása. Vagyis elvileg az államinak nevezett tulajdon lebontása és az új polgári osztály „létrehozása”. Ezért nem véletlen, hogy az állami bürokráción belül a legélesebb küzdelem az államinak nevezett tulajdon feletti rendelkezés jogaiért, az ezt biztosító pozíciókért folyik.

De kik is töltik be az állami bürokrácia közép és felső szintű vezető pozícióit? A csúcson a kormánykoalíció politikai megbízottjai állnak, akik többnyire a korábbi hatalom értelmiségének másod-harmad vonalát reprezentálják. Részben osztoznak velük a hatalom, részben egy fokozattal lejjebb helyezkednek el az új technokrácia azon képviselői, akik a politikai rendszerváltás fenyegető légkörében sem vándoroltak el az állami bürokráciából.

Az állami bürokrata technokrácia két markánsan különböző csoportból áll. Egyrészt az új technokrácia nemzetközileg is elismert krémjét alkotó „csapat”⁶ tagjaiból, akik átmeneti ingadozás és elvesztések után stabilizálják helyzetüket, majd képesek meghódítani a gazdasági csúcs hatalom egy részét, sőt az állami bürokráción belül egyre inkább ellenpólust, ellenhatalmat képeznek a „pártmegbízottakkal” szemben. Kvalitásaik és tekintélyük többé-kevésbé lehetővé teszik számukra, hogy politikailag semlegesek maradjanak. Az állami bürokrata technokrácia másik csoportját a „korábbi osztályvezető-helyettesek”, vagyis az új technokrácia másod-harmadvonalát képviselők alkotják, akik a „csapat” tagjaihoz viszonyítva jóval inkább kénytelenek és hajlamosak kompromisszumot kötni a „pártmegbízottakkal”.

A hatalmi szerkezet további fontos, sőt kulcspozícióban lévő szereplői az állami ellenőrzés alatt álló *nagy kereskedelmi bankok*. Itt már azok az új technokraták birtokolják a hatalmi pozíciókat, akik a politikai rendszerváltás időszakában meggyengült állami bürokráciából vándoroltak át. Hatalmuk legfontosabb alapja az, hogy az állami bürokrácián keresztül újraelosztható források csökkenésével lazul a köldökzsinór az állami bürokrácia fiskális intézményei és a nagyvállalati szféra között, helyét azonban átveszi a nagyvállalati szféra és a nagy kereskedelmi bankok közötti kapcsolat. Elvileg tehát a nagy kereskedelmi bankok tartják pénzügyi ellenőrzésük alatt a gazdasági hatalom közvetlen birtokosait, másrészt bonyolult kereszttulajdonosi kapcsolatban vannak velük. A bankszféra és a nagyvállalati szféra viszonyát azonban inkább a kölcsönös kiszolgáltatottság jellemzi. A nagyvállalati menedzserek nagy része a bankszférával való kapcsolatot hivatali, nem pedig piaci kapcsolatként éli át — a bankok kegyet gyakorolnak a hitelek odaftélésekor, miközben a bankszféra is kiszolgáltatottnak érzi magát a nagyvállalati szférának, nem mer a hozzá tartozó, reménytelenül nagy adósságállományt felhalmozó nagyvállalatokhoz sem hozzányúlni, mert a csődláncolat beindulása önnön létét fenyegeti.

A nagy kereskedelmi bankok hatalmi pozícióit elfoglaló új technokraták igyekeznek politikailag semlegesek maradni, nem sokkal a kormány megalakítása után azonban a kormánykoalíció pártjai szemet vetnek székeikre.

Az MDF győzelmével olyan párt kerül a hatalom középpontjába, amely ideológiájában a legkeményebb monopóliumellenes politikát hirdette meg, és ez kezdetben kifejezetten a nagyvállalati vezetők, a nagyvállalati szféra ellen irányul. Az első időszak nagyvállalat-ellenes lépései (a legjelentősebb a vállalati vezetők újraválasztásáért indított kampány) után azonban e hatalmi szféra helyzete stabilizálódik. Annak ellenére elmondható ez, hogy 1990 végéig az első számú nagyvállalati vezetők fele kicserélődik, de nem az említett kampány során, hanem szerves úton (többnyire mert az előző igazgató nyugdíjba vonult), és az új vezetők nagy része egész korábbi pályáját az adott vállalatnál futotta be, lépcsőről lépcsőre emelkedve a ranglétrán, így megválasztása előtt már vezető pozíciót töltött be (Szalai 1992).

A nagyvállalati vezetők helyzetének stabilizálódása számos tényezőre vezethető vissza, melyek közül a legfontosabb az, hogy mind a kormánykoalíció gazdasági kérdésekkel foglalkozó politikusaiknak és szakembereinek, mind az új technokráciának ambivalens a viszonya a nagyvállalat-vezetői réteghez: miközben a gazdasági hatalmat — legalábbis egy részét — szeretné visszahódítani tőle, rövid távon, az adott gazdasági helyzetben erősen ráutalt gazdasági teljesítményére, és ennek hatalomkonzerváló hatása van.

A kialakult patthelyzetet fejezi ki az Állami Vagyonügynökség létrehozása — a spontán privatizáció folytatódhat, de állami kontroll alá kerül.

Empirikus kutatások tapasztalatai szerint (például Móra 1990) a spontán privatizációhoz kapcsolódó társaságalapítás folyamatában az

államinak nevezett vagyon igen kis hányada kerül magánkézbe, pontosabban klasszikus magántulajdonba. Nincs tehát szó valódi privatizációról. A bankokkal való kereszttulajdonlás így az államinak nevezett vállalatok egymás közötti kereszttulajdonlásával egészül ki. A nagyvállalati vezetők továbbra sem kerülnek valós tulajdonosi ellenőrzés alá.

Az Állami Vagyonügynökség létrehozásával — melynek élvonalbeli új technokrata megalapítóját nem sokkal az ügynökség megalakulása után az új uralkodó rendhez hú másodvonalbeli új technokrata váltja fel — régen nem tapasztalt mértékű gazdasági hatalomkoncentráció jön létre, mely a parlament ellenőrzése alól rövid időn belül a kormány fennhatósága alá kerül, ezáltal az állami bürokrácia részévé válik. Ezzel pedig régi-új fejezet kezdődik az állami bürokrácia és a nagyvállalati menedzserek ellentmondásos viszonyában. Számos jel utal arra, hogy a tulajdonért folyó harc, a tulajdonon való osztozkodás új nyelvi formákban, modern jogi keretek között, de a Kádár-rendszerben már megszokott informális különalkuk közvetítésével folyik. Hasonló „beütése” van az állami bürokrácia, illetve a nagy kereskedelmi bankok és nagyvállalati szféra kapcsolatának is.

Az 1990 végére kialakuló új hatalmi szerkezet főszereplői az eddig elmondottak szerint: *az új uralkodó rend, az új technokrácia és a nagyvállalati menedzserek*. Viszonyuk ellentmondásos. Egyrészt egymásra utaltak és ezért kompromisszumokat kötnek. Így például az új állami bürokrata technokrácia az új uralkodó renddel és annak ideológiájával legitimálja magát („ez már nem kommunista állam, ez már keresztény-nemzeti állam”), ugyanakkor hatalmi törekvéseiben az új uralkodó rend az új állami bürokrata technokráciára támaszkodik. Másrészt azonban a hatalmi szerkezet főszereplőinek viszonyát rendkívül éles érdekelentétek jellemzik, az itt vázolt képlet kemény hatalmi harc lehetőségeit hordozza magában.

Nem helyeztem el ebben a szerkezetben a helyi közigazgatás — az 1990. őszi választások utáni önkormányzatok — szervezeteit, valamint a parlamenti ellenzéki pártok vezető erőit sem. Ezeknek az intézményeknek és csoportoknak viszonya a hatalmi szerkezethez bizonytalan és ingadozó.

Nem függetlenül a zökkenőmentes, síma átmenetet ígérő kormánypártok iránti rohamos bizalomvesztéstől, az 1990. őszi helyhatósági választásokat az SZDSZ és a Fidesz nyeri meg, így az ő képviselőik kerülnek az önkormányzatok élére. Ezzel elvileg kettős hatalom jön létre az országban. Valójában azonban az önkormányzatok helyzete rendkívül bizonytalan, mert hiányoznak működésük legalapvetőbb gazdasági feltételei — részben azért, mert a hatalom csúcsán lévő riválisaik nem érdekeltek abban, hogy az önkormányzatok eleget tudjanak tenni feladataiknak.

Az ellenzéki pártok — döntően a SZDSZ és a Fidesz — vezető erői egyfelől részesei a hatalomnak, másfelől kívül vannak rajta. Ezt azonban nem tudom empirikusan igazolni, mivel nincsenek ismereteim a kormánypártok és az ellenzéki pártok parlamenten kívüli kapcsolatairól.

Ami látható: a tavaszi választások után született MDF–SZDSZ paktum igen hamar megrendül, és a két párt vezető erői közötti ellentétek éleződése tapasztalható. Az önmagát pragmatikusként definiáló Fidesz némely kérdésben toleranciát tanúsít a kormánypártokkal szemben, de láthatóan inkább a jövőre tartogatja magát, hosszú távú hatalmi politikát igyekszik folytatni.

Az MSZP nehezen szabadul utódpárt jellegétől, csapdahelyzetben van és lépéseiben igazodik is ahhoz — így újra is termeli a csapdát. Ennek lényege: ha felemeli a szavát valamiért, megkapja, illetve megkaphatja: „éppen ők beszélnek?” Ha hallgat: „nem mer szólni, mert takargatnivalója van”.

Az eddig elmondottakból következik, hogy nem értek egyet azokkal, akik szerint a politikai rendszerváltással az értelmiség került hatalomra.⁷ Ez az érvelés többnyire arra a tényre támaszkodik, hogy a parlamenti képviselők többsége eredeti, de sok esetben „másodállásként” továbbra is fenntartott foglalkozását tekintve értelmiségi. Egyrészt azonban nem a parlament mint valamely egységes politikai konglomerátum kezében van a hatalom. Másrészt a parlamenti képviselők már inkább politikusok, mint értelmiségiek. Pozíciójukat nem sajátos tudásuk, hanem a választásokon kapott szavazatok legitimálják, és ez akkor is perdöntő, ha a szavazatok megszerzésében értelmiségiként felhalmozott tudásuk és ehhez kapcsolódó sajátos értékrendszerük is szerepet játszott.⁸

Mindazonáltal az értelmiségi szerep maradványainak nagy jelentősége van. A parlamentben helyet foglaló politikusok ugyanis még mindig inkább kívánatos társadalmi modellekben, mint társadalmi erőkből, folyamatokban gondolkodnak (ez persze az új pártok szerves születésének a következménye is). Másrészt sokan közülük nyíltan ragaszkodnak értelmiségi státusuk fenntartásához, mind szellemi, mind egzisztenciális értelemben. Ez pedig ellentmond a modern polgári társadalom normáinak és gyakorlatának, ahol a politikusi és értelmiségi szerep jórészt kettéválik.

2. KONFLIKTUSOK A HATALOM SZERKEZETÉN BELÜL

1991–1992 folyamán kiéleződnek az új uralkodó renden belüli politikai érdekellentétek. Egyrészt konfliktus alakul ki a Demokrata Fórum vezetésén belül a keresztény-konzervatívok, a nemzeti liberálisok és a jobboldali radikálisok között — az ellentét 1992 nyaráig részben művi, mert kölcsönösen szükségük van egymásra (Bozóki 1991). 1992 augusztusában azonban napvilágot lát Csurka István MDF alelnök náci szellemiségű cikke (Csurka 1992a), amely felszínre hozza és kiélezi az MDF-en belüli ellentéteket, és mivel a párt vezetésének és tagságának nagy része Csurka mögött áll, az induló helyzet magában hordja a kormányzati válság kialakulásának lehetőségét — elegendő lenne egy 40 körüli szélsőjobboldali csoportosulás kiválása a parlamenti frakcióból ahhoz, hogy a Csurkától önmagát halványan elhatároló kormány kisebb-

ségbe kerüljön a parlamentben. 1992 őszenek és telének jellemző folyamata, hogy mind az MDF-elnökség, mind a kormány, mind személy szerint Antall József — kisebb-nagyobb belső csaták, viharok ellenére (Mézes 1992) — lebegtetik a szélsőjobboldalhoz való viszonyukat. A Hankiss Elemér és beosztottjai ellen indított fegyelmi eljárás viszont már azt bizonyítja, hogy 1992 végén, 1993 elején a kormány az ezt cáfoló deklarációk ellenére hajlandóságot mutat Csurka instrukcióit követni. Csurka erősödik, egyre offenzívabbá válik, az MDF népi-nemzeti körének január 2-i országos találkozásán történtek az MDF-en belüli növekvő befolyását igazolják. Válaszlépésként a nemzeti liberálisok önálló párt létrehozását fontolgatják. Az MDF január végi országos gyűlése előtt ugyan kiéleződik a centripolitika mellett ismételten hitet tevő Antall József és a mind radikálisabbá váló Csurka-vonal konfliktusa, a gyűlésen mérséklődnek az ellentétek, pontosabban a szőnyeg alá sóprik őket. Miután az enyhülést megelőző napokban kölcsönösen gyengítették egymást, most mindkét fél úgy érezheti, hogy pozíciója stabilabb, mint korábban — Antall Józsefet megerősítik pártelnöki tisztében, Csurka pedig növelheti hívei számát az elnökségben, bár ő maga nem jut be az alelnökök közé.

Az ellentétek kiéleződése másrészt jelenti az új uralkodó rend magjának (Demokrata Fórum vezetése) és a kisgazdapárt vezetésének konfliktusát, elsősorban a kárpótlási törvény kapcsán (a kisgazdák az államosítás kárvallottjainak teljes kárpótlását akarják, a koalíció másik két pártja viszont csak a részleges kárpótlás gondolatát támogatja). A konfliktus — egyéb tényezők következtében is — odáig fajul, hogy 1992 elején a kisgazdák kiválnak a kormánykoalícióból, parlamenti frakciójuk 35 tagja (az eredeti frakció kétharmada) marad hű a kormányhoz. (Később az ellenzékbe vonuló kisgazdapárton belül is igen súlyos feszültségek kerülnek felszínre.) 1992 augusztusában a KNDP bejelenti, hogy a koalíción belül „ellenzékbe” vonul — így szeretne elszűrkedni szerepén változtatni. Politikai irányvonalának specifikumai eddig még nem váltak világossá.

További konfliktusforrás, hogy az új uralkodó rend és az állami bürokrácián belüli politika megbízottjai harcot indítanak az új technokrácia és ezen belül is elsősorban a „csapat” hatalmának letéréséért, vagy legalábbis korlátozásáért. Ennek legjellegzetesebb példái 1991-ben a nagy kereskedelmi bankok vezetői pozícióinak megszerzésére tett kísérletek, a Külügyminisztériumban végrehajtott személyi változások, a bíróságok vezetői ellen intézett támadások, a jegybanktörvény körüli csatározások, az a törekvés, hogy a kormány a jegybankot maga alá gyűrje — és e folyamat tetőzéseként az egyik legkiválóbb új technokrata, Surányi György leváltása a Nemzeti Bank éléről. Ez az esemény azért paradigmátikus, mert első ízben kerül sor arra, hogy egy vezetőt deklarálton és kizárólag a politikai indokok alapján menesszenek.⁹ Mindazonáltal a szintén új technokrata Kupa Mihály korábbi kinevezése pénzügyminiszterré mutatja, hogy az új technokrácia elleni offenzíva

nem differenciálatlan: „csak” azok ellen irányul, akik nem hajlandók azonosulni az új uralkodó rend politikájával és céljaival.

Kupa hatalmi pozíciója azonban nem sokáig marad stabil. Belépésével a kormány „szakértelmeskedik”, de „kétfejűvé” is válik. A kormányban ütközik egymással a miniszterelnökök és gazdasági csúcsmiszterének az elképzelése. E megosztottságon Antall József miniszterelnök sikerrel vesz erőt: megváltoztatja a pénzügyminiszter hatásköreit, belenyúl a kapcsolati rendszerbe, megszervezi a pénzügyminisztértől független saját információs rendszerét. Kupa nem sokkal később MDF képviselő lesz, s ezzel most már az Antall-kormány „igazi” minisztere (Lengyel 1992).

Az új technokrácia és ezen belül a „csapat” elleni támadások 1992 első felében felerősödnek. Az Állami Vagyonügynökség vezetéséből eltávolítják, illetve lemondásra kényszerítik a független, vagy ellenzéki pártokhoz tartozó (illetve e pártokkal szimpatizáló) új technokrata szakembereket (Voszka 1992a), Szabó Tamást, az új uralkodó rend megbízottját privatizációs miniszterré — a privatizációs folyamatok fő irányítójává — nevezik ki. Számos minisztériumban az elvileg politikailag semleges közigazgatási államtitkári pozícióban személycseréket hajtanak végre, a független szakembereket — többnyire új technokratákat — a kormánykoalícióhoz hű személyekkel váltják fel. Kupa Mihály pozíciója tovább gyengül.

De az állami bürokrácia szférájában régről ismert konfliktusok támadnak magán az új technokrácián belül is. Kupa Mihály belépésével tovább gyengül az egyébként sem stabil gazdasági kormányzat belső kohéziója is. A gazdasági csúcshatalomért vívott harcának részeként Kupa 1991 elején egyedül, kizárólag saját apparátusára támaszkodva kezd hozzá programja kidolgozásához, ami később is folyamatos ellentámadásra ösztönzi a többi irányítószervezetet, és ezen belül is különösen az elsősorban a nagyvállalati szférára támaszkodó — attitűdjét tekintve a korábbi gazdaságirányítási modellhez kötődő — ágazati minisztériumokat. Nemcsak a politikai hatalom, hanem a pénzügyminiszter is irányítása alá akarja vonni az Állami Vagyonügynökséget, ami számos konfliktus forrása.¹⁰ Kieleződnek a régről ismert ellentétek a pénzügyminisztérium és a jegybank vezetése között is.

Az új technokrácián belüli konfliktusok erősítik az új uralkodó rend és a politika megbízottjainak helyzetét. Ennek paradigmaticus példája Szabó Tamás erősödő pozíciója Kupa Mihállyal szemben. 1992 második felére egy új társadalmi-hatalmi csoport körvonalai kezdenek kibontakozni, melyet új *klientúrának* nevezek. Ők a gazdasági hatalom azon birokosai, akik elkötelezettek a kormánykoalíció pártjainak, hatalmuk onnan eredeztetendő vagy egyenesen politikai hatalom is. A három kormányzópárt holdudvarában hármass klientúrarendszer alakult ki, melyet belső harc jellemez. Az új klientúra forrása az új technokrácia korábbi és egyre nyíltabban átálló másod- és harmadvonala, a vidéki értelmiség egyes csoportjai, valamint — ezekkel részben átfedésben — országgyűlési képviselők (Juhász 1993).

Az új klientúra ekkorra elfoglalja az állami bürokrácia kulcspozícióit, a zömmel állami gazdálkodószervezetek — közöttük nagybankok — tulajdonosi pozícióinak egy részét, ide tartoznak egyes, tisztogatások után felülről kinevezett nagyvállalatvezetői csoportok, és bár nem közvetlenül a hatalmi szerkezet részeként, de fontos gazdasági pozíciókban egyes, a privatizáció során kezdeményezett vállalkozói csoportok.

Az új technokrácia krémje, a „csapat” és holdudvara ekkorra már szinte teljes egészében kihátrál az állami bürokráciából és erre az időszakra részben a nagy kereskedelmi bankok menedzseri pozícióinak egy (kisebbik) részét foglalja el, döntő része azonban nemzetközi tőkével működő magánbank vezetője, vagy magánvállalkozó lesz.

Az egyelőre még bizonytalan körvonalú új klientúra megszületésével részben létrejön az új uralkodó rend és politikai megbízottjainak gazdasági bázisa. Az új klientúra legfőbb riválisa az új technokrácia — a két csoport harca válik a gazdasági hatalomért folyó küzdelem fő jellemzőjévé.

A Csurka-tanulmány és folyamányai hatalmi háttérben e küzdelem megindulása, majd kiéleződése áll. Az MDF technokrata gazdasági szakértői — a gazdaságirányítás napi gondjainak egyre szigorúbb kényszerére — és egyes MDF-hez közelálló vállalkozói csoportok már 1992 elejétől készséget látszanak mutatni arra, hogy kompromisszumot köszenek az új technokrácia egyes csoportjaival. (Az „új kiegyezést” Kocsis András magánvállalkozó és Széles Gábor magánvállalkozó, az MDF alelnöke, valamint a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke kezdi szorgalmazni [Kocsis–Széles 1991], majd az MDF által létrehozott gazdaságstratégiai munkacsoport nyár elején készített tanulmánya olyan kitévelt fogalmaz meg, mely szerint a kormánynak szót kell értenie a már kialakult érdekcsoportokkal — akár a „régii nómenklatúrához” tartozó szakemberekkel, menedzserekkel is.) Másrészt a vállalkozói csoportok egy része, amely korábban az MDF mögött állt, távolodni kezd a legnagyobb kormányzópárttól. E mozgások, átrendeződések félelemmel töltik el és aktivizálják a tényleges és potenciális — még ki nem elégtett — új klientúra reprezentatív képviselőjét, Csurka Istvánt, valamint híveit. Ezt az támasztja alá, hogy a meghódított pozíciók révén e kör ekkorra már olyan nagyságrendű hatalmi bázissal rendelkezik, melytől remélni lehet nemcsak a számukra kedvezőtlen irányú hatalmi mozgások megállítását, hanem az új klientúra áttörésének sikerét is.

Az új technokrácia és az új klientúra küzdelme az MDF-politika legmagasabb szintjein is megjelenik — ez az egyik magyarázata a baloldali veszéllyel való fenyegetőzésnek. Mert mit is ért ezen Antall József: „Nem feltételezhető, hogy vörös csillaggal vagy vörös zászlókkal akarnak jönni, de hogy ennyi idő után beépülve a társadalom, a gazdaság és az állam szerkezetébe, egy pragmatikus uralkodó osztályként veszélyt jelentenek, az biztos.” Ugyanakkor lebetgetési taktikájához híven Antall siet leszögezni: „Az új tulajdonosi osztályt differenciáltabban kell megítélni annál a sztereotípiánál, hogy »az elvtársak a rablott vagyonnal üzletelnek«. Helyzetünkben nem is jöhet létre ideológiailag kifogástalan

burzsoázia, ezért szükségszerű, hogy párbeszéd kezdődjön e csoportokkal.¹¹

Csurka István 1992 decemberében megjelent újabb tanulmányában már egészen plasztikusan körvonalazódnak a gazdasági hatalomért folyó harcban részt vevő csoportok. A kommunista vagy volt kommunista, idegen hatalmaknak szolgáló, üzletelő, budapesti szálláscsinálókban nem nehéz felismerni az új technokratákat. A rendcsinálók, a vidéki, lakbérgondokkal küzdő harcos antikommunista pedig nem más, mint potenciális új kliens, vagy az új klientúra ideológiusa.

Az állami bürokrácián belül több évtizedes múltra visszatekintő, klasszikus vita, hogy pénzsűkítő vagy keresletélénkítő gazdaságpolitikát kell-e folytatni. Ez a vita mindjárt a politikai rendszerváltás után felélénkült (Szalai 1992), de 1992 második felében már kielezett formát ölt. Háttérében a gazdasági hatalomért folytatott harc erősödése áll: a gazdasági kormányzat kettős szorításban vergődik. A gazdaság irányíthatóságának megőrzése szempontjából abban érdekelt, hogy együttműködjön a politikai rendszerváltás előtt kialakult alkuképes csoportokkal, de eközben az új klientúra nyomásának sem tud ellenállni. Ezért véli úgy a kormányzat számos tagja — ezen belül is elsősorban az új klientúrának elkötelezett személyiségek, például Szabó Tamás —, hogy az egyetlen kiút a gazdasági növekedés megindítása lenne, akár mesterseges eszközökkel is. Ez húzódik meg a megalapozatlan gazdaságélénkítési törekvések mögött¹² — nagyobb tortán könnyebb lenne osztozkodni.

3. A BIZONYTALANSÁG BÁZISÁN

A hatalmi szerkezeten belüli konfliktusok egyik legfőbb forrása a politikai vákuum, amely tulajdonképpen 1990 végén, a taxisblokád nyomán és után kezd kialakulni az új uralkodó rend és az egész kormányzat körül. (Minden közvéleménykutatósi adat a kormánypártok vezetőinek és a kormányzat tagjainak csökkenő népszerűségét mutatja — az egyetlen kivétel egy ideig Kupa Mihály.) A politikai vákuum érzékelése ugyanis bizonytalanságot, frusztrációt vált ki, és az ebből származó indulatokat a hatalmi szerkezet különböző csoportjai — többek között — egymás ellen fordítják.

A bizonytalanság és a frusztráció azonban nem pusztán az aktuálpolitikai helyzetből fakad. Elsősorban az állami bürokrácia tagjai félnak attól, hogy a valódi piacgazdaság kialakulásával, a tulajdonos-polgárság megjelenésével, a valódi és ütőképes érdekképviseleti szervezetek kialakulásával, valamint egymás felé fordulásával elvesztik befolyásukat a társadalmi-gazdasági folyamatok felett. E motivációt erősíti, hogy a valóban liberális gondolkodású konvertálható szaktudással rendelkező szakemberek nagy része ekkorra elhagyja az állami bürokráciát, és jórészt az üzleti szférába távozik, de az államigazgatási munka leértékelődése és az üzleti szférához viszonyítva alacsony fizetések miatt a fiatal

szakemberek sem érdeklődnek az állami bürokráciában elnyerhető pozíciók iránt (kivételek a magas presztízsű, és perspektivikusan is szilárd hatalmi helyzetet élvező jegybank). Ennek következtében az állami bürokrácia személyi összetételében azok a szakemberek kerülnek domináns pozícióba, akik bár liberális elveket vallanak, értékrendszerüket inkább az etatizmus jellemzi — vagyis a már említett „osztályvezető-he-lyettesek”; az új technokrácia másod-harmadvonala, konzervatív ága.

Részben a kormánypártok vezetőit, részben az állami bürokrácia tagjait jellemző bizonytalanság és a nyomában keletkező konfliktusok magyaráznak számos ismert és kevésbé ismert jelenséget: a centralizációs törekvéseket, és ebből következően a nagyvállalati szféra felé fordulást, a kárpótlási törvény erőtlenítését, majd a hiteljegy és más állprivatizációs konstrukciók bevezetésének szorgalmazását¹³ a társadalmi bázis kiszélesítése érdekében, az MDF-vezetés „bekeményítését” (Kónya-irat 1991 szeptemberében), majd „szelidülési” kísérletét (decemberi országos gyűlés), majd — a már említett okok mellett — Csurka offenzíváját, a bűnbakkeresést (Zétényi–Takács törvénytervezet 1991-ben, majd alkotmányellenessé minősítése után 1992-es utódtervezetei a visszamenőleges igazságszolgáltatásról az államszocializmusban elkövetett bűnökért), az 1992 második felétől folytatott sikerpropagandát, a kormány részleges visszavonulását a kétkulcsos áfa bevezetésének ügyében, a már említettek mellett a baloldali veszéllyel való fenyegetőzést, majd 1992 vége tájától annak egyre erőteljesebb — és ellenzéki körökben nagy riadalmat keltő — hangoztatását, hogy az MDF vezette kormánykoalíciónak 1994 után sincs alternatívája.

A centralizációs törekvések közül leginkább az alábbiakat érdemes kiemelni: a privatizációnak és intézményrendszerének centralizálása, a valódi privatizáció részben ösztönös, részben tudatos lassítása¹⁴ (a látszatok ellenére a tulajdonos-polgárság megjelenésének, megerősödésének korlátozása); a kormányzat törekvéseit kontrollálni kívánó köztársasági elnök jogkörének szűkítésére tett kísérletek; az a már említett törekvés, hogy a jegybankot a kormány alá gyűrjék; az állami bürokrácia „karcsúsítását” célzó államháztartási reform elmaradása, mely leginkább a hatalmát féltő állami bürokrácia meglehetősen offenzív bojkottjával magyarázható (Szántó 1992); a tulajdonjogilag köztes állapotban lévő nagy kereskedelmi bankok vezetőinek kötelezése 1992 elején a tervezetet jóval meghaladó költségvetési hiány finanszírozására, amely lépés nemcsak pénzügyi akció, hanem erődemonstráció is. És a leglátványosabb: a tömegkommunikáció meghódítására irányuló törekvések, a saját orgánumok nem egy esetben erőszakos eszközökkel történő létrehozása, így például 1991-ben a nagy kereskedelmi bankok kötelezése az *Új Magyarország* című kormánylap finanszírozására, majd 1992-ben a nyílt és nagy port felkavaró médiaháború, amely 1993 elején Hankiss Elemér és Gombár Csaba felmentési kérelme nyomán a kormányzópártok győzelmével végződik (ezzel azonban a médiaháború még korántsem zárul le).

A kormányzat körüli politikai vákuumban, és a gazdasági kormányzatot megosztó konfliktusok közepette már 1990 végétől mind a pénzügyminiszter, mind az állami bürokrácia többi intézményének képviselői egymással versengve a nagyvállalati szférában keresik szövetségeseiket. De az állampárt lebomlásával politikailag és gazdaságilag szintén magányossá váló nagyvállalati vezetőknek is érdekük a politikai rendszerváltás során meggyengült szálak megerősítése — és nem kevésbé az állami bürokrácia és a nagy pártok, elsősorban az MDF felé való egyelőre informális tapogatódzás (Bossányi 1991; Szalai 1992). Mégsem beszélhetünk a korábbi állam–nagyvállalat kapcsolat teljes regenerálódásáról, többek között azért sem, mert hiányoznak a korábbi viszonyrendszer működtetéséhez szükséges központi erőforrások.

A nagyvállalati szféra felé fordulás nem erősíti, ellenkezőleg, gyengíti a kormányt és az állami bürokráciát, mert túlságosan is felerősíti a nagyvállalati nyomást és megosztja az amúgy is belső konfliktusokkal küszködő gazdasági kormányzatot (Szalai 1992).

1992 elejétől, részben az ekkor bevezetett radikális csódtörvény hatására, nagyarányú átrendeződés indul meg a nagyvállalati szférában, ami csökkenti a nagyvállalati vezetők alkuerejét. Számos jel utal arra azonban, hogy nem beszélhetünk a nagyvállalatiságban rejlő alkuerő megszűnéséről, annak a hatásnak a jelentős gyengüléséről, melyet a nagyvállalati vezetők az állami bürokrácia belső viszonyaira és a politikai szférára gyakorolnak (Kozma 1992). Részben ennek letörésére, a nagyvállalati vezetők megfigyelmezésének, képben tartásának (és nem utolsósorban az uralkodó politikai pártokhoz hű szakemberek pozícióiba juttatásának) eszközöként születik meg 1992 elején az a rendelkezés, mely szerint az év végéig — majd az időközben módosított rendelkezés szerint 1993 közepéig — minden (eddig még át nem alakult) államinak nevezett vállalatnak gazdasági társasággá kell alakulnia, — ennek nyomán (a létrehozandó igazgató tanácsokban és felügyelő bizottságokban) kb. 400–500 ezer vállalatvezető pozíciója válhat kétségessé.

A centralizációs törekvések azért különösen veszélyesek, mert önmagukat erősítik — ezt *centralizációs spirálnak* nevezem. Mivel a nagyvállalati szféra felé fordulás fokozza a kormány és az állami bürokrácia belső megosztottságát, erősíti a dezintegrációs tendenciákat, a centralizáció szükségképpen kiváltott ellencsapás, hiszen a csúcson gyakorta és természetesen bukkan fel a hierarchikus rend és fegyelem helyreállításának szüksége. A kormányt és az állami bürokráciát megerősíteni szándékozó centralizáció azonban a dezintegrációs tendenciákat, valamint a gazdasági folyamatok meglévő feszültségeit „bővítetten termeli újra”. Ezért a centralizáció újabb centralizációt szül, sőt az ebből származó feszültségek — majd az ezeket szükségképpen követő ellencsapások — is mind erősebbé válnak. Ezáltal a gazdaságirányítás viselkedése egyre ingadozóbbá, hektikusabbá válik. Másrészt nem épül le, sőt bizonyos szempontból erősödik a gazdaságirányítás egyedi, informális jellege (beleértve a nagy kereskedelmi bankok alkukapcsolatait is) (Szalai 1992).

Erőteljes dinamikát vihet a centralizációs spirál működésébe a kormányzópartok attól való félelme, hogy a politikai hatalmat a következő választásokon elveszítik. Ez további nyomatékos ösztönzést jelent minél több gazdasági hatalmi pozíció megszerzésére és konzerválására. A régi nomenklatúrára alkalmazott szlogen megismételhető: komoly törekvések mutatkoznak nemcsak az új klientúra hatókörének bővítésére, hanem arra is, hogy a politikai hatalom birtokosai politikai hatalmukat gazdasági hatalommá konvertálják.

Többek véleménye szerint az erős centralizációs törekvések ellenére a valóban fontos társadalmi és gazdasági folyamatok már az új uralkodó renden és az állami bürokráción kívül és közvetítése nélkül zajlanak. Sok igazság van ebben az érvelésben, de a történelmi tapasztalatok éppen a centralizációs törekvések hátulütőjére hívják fel a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy bár az államszocializmus kései szakaszában a párt- és állami bürokrácia egyre kevésbé tudta az akaratát pozitíve érvényesíteni, az erre való fokozott igyekezetével (mint a gyengeség szülte „neurotikus” válaszreakcióval) sok mindent meg tudott akadályozni, így zavart tudott előidézni a spontán társadalmi és gazdasági folyamatokban.

A hatalom bizonytalanságérzetének bázisán szükségképpen kelnek életre *bűnbakkeresési folyamatok*. Az ezekhez kapcsolódó Zétényi–Takács-féle törvénytervezetnek, majd utódtervezeteinek azonban csak az egyik célja a társadalmi indulatok meghatározott társadalmi szereplőkre irányítása és a figyelemelterelés. A másik — nem mindig tudatos — funkciója az új uralkodó rend önigazolási igénye. (Saját bűneinket, mulasztásainkat másokban felfedezni — a lélektan szerint ez váltja ki bennünk a legnagyobb ellenszenvet, gyűlöletet. „Nem vagyunk bűnös nemzet! Meg fogunk tisztulni a bűnösöktől!” — ez azt jelenti: nem vagyok bűnös, meg fogok tisztulni a bűneimtől. Egyáltalán nem véletlen, hogy a törvénytervezet kapcsán azok a képviselők és parlamenten kívüli személyiségek fejtik ki a legjózanabb, legmérsékeltbb véleményt és lépnek fel leghatározottabban a visszamenőleges igazságszolgáltatás ellen, akik a legtöbbet szenvedtek az 1956-os forradalom után és a Kádár-rendszerben, tehát tiszta a lelkiismeretük.)

A hatalom előremenekülési kísérlete nem éri el célját, a társadalmi bizalom helyreállítását, sőt még inkább alássa azt. Ezért válik különösen fontossá 1991 második felétől annak erőteljes hangsúlyozása a kormányzat részéről, hogy a térségben mi vagyunk az egyetlen békés sziget. Ugyancsak ezzel magyarázható a közismert *gazdasági sikerpropaganda* is, melynek lényege: 1991-gyel túljutottunk a nehezén, az infláció növekedése lassul, 1992-re már jöhet a fellendülés. (Ehhez kapcsolódóan a gazdasági helyzet is és a kilátások értékelése pártpolitikai csatározások tárgyává válik.) Ugyanez a propaganda folytatódik 1992-ben, az 1993-as tervek kidolgozásakor. Értelmi szerzője az igen jó empátiikus képességekkel rendelkező Kupa Mihály, aki a stratégiát arra a közismert törvényszerűsége alapozza, hogy például az infláció igen nagy részben szociálpszichológiai folyamat — leginkább az inflációs várakozások

gerjesztik, ezen várakozások hűtése viszont mérsékelheti.¹⁵ Az 1991 második felétől keltett várakozások csak részben teljesülnek — bár az infláció növekedési üteme lassul, az ipar válsága elmélyül és a munkanélküliség igen nagy mértékűvé válik.

A hatalom előremenekülési kísérleteihez kapcsolódó folyamatokat a gyenge döntési jogosítványokkal felruházott köztársasági elnök formális értelemben főként csak lassítani tudja. Személyes karizmán alapuló tekintélye azonban valamelyest mégiscsak korlátozza a hatalom nyílt előrenyomulását, és ez az alapvető oka a miniszterelnökkel kialakuló éles konfliktusainak. Nála erősebb hatalmi pozícióval és ellenerővel rendelkezik az Alkotmánybíróság.

*

Az eddig vázolt hatalmi szerkezet tehát rendkívül képlékeny, belső folyamatai fölöttébb ingataggá teszik, egyelőre nem írható le olyan homogén kategóriákkal, mint osztály vagy rend. Összességében elmondható, hogy a hatalom szerkezetén belül az új uralkodó rend helyzete meginog, az új technokrácia pedig bomlásnak indul: a „csapat” kihátrál az állami szférából, ugyanakkor az üzleti életben új gazdasági-hatalmi centrumok csíráit hozza létre. Az új technokrácia másod-harmadvonala részben egy új hatalmi csoportosulás, az új klientúra részévé válik oly módon, hogy a jórészt vidéki értelmiségiekből verbuválódó, a fennálló hatalom által kiválasztott és annak elkötelezett új hatalmi csoportok kompromisszumot kötnek vele. Másfelől azonban e két csoport részben az eltérő gyökerekből, részben a hatalomért folytatott „természetes” versenyből eredően állandó harcban áll egymással, ezért az új klientúra belső viszonyait is az állandó küzdelem, az erőviszonyok gyakori változása, a kiszámíthatatlanság jellemzi. A nagyvállalati vezetők hatalmi pozíciója gyengül, de fennmarad.

Az új klientúra viszonyát az új uralkodó renchez nem jellemzi feltétlen hűség. Az új uralkodó rend megrendülését érzékelve háromfajta — egymással gyakorta kombinált — magatartás tapasztalható: az egyik a menekülés, a másik a politikai előnyök gazdasági hatalommá konvertálásának gyorsítása, a harmadik a politikai hűtlenkedés, a több vas tűzbentartása — csendes közeledés az ellenzéki erőkhöz és pártokhoz.

4. ÚJ SZEREPLŐK

Amint az várható volt, 1991-től felerősödik a tulajdonos-polgárság önszerveződési folyamata — már korábban számos érdekvédelmi szervezettel rendelkeztek és megkezdik kísérleteiket a politikai szféra meghódítására. 1991 augusztusában jelenik meg Kocsis András és Széles Gábor már idézett, nagy visszhangot keltő cikke, mely szerint „a hazai tőkének nincs valódi politikai pártja, nincs jelen szervezett erőként a magyar parlamentben... Kiegyezésre van szükség! Nem elsősorban a

pártok kiegyezésére, hanem az új hatalmi elit és a nemzeti tőke egymásratalálására” (Kocsis–Széles 1991).

Vagyis a hazai vállalkozói réteg nemcsak hogy részt kér a gazdasági és politikai hatalomból, de a „politikai elit” egészét a saját szolgálatába akarja állítani. És nemcsak azért, mert még gyenge, ezzel szemben a „politikai elit” kezében még túl sok gazdasági hatalom összpontosul, hanem azért, mert mindenütt a világon ez a természete, csak fejlettebb demokráciákban, ahol a munkavállalók is meg tudják magukat szervezni, léteznek az e törekvéseket korlátozó erők.

Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy a hazai vállalkozói réteg törekvései 1991–1992-ben sikeresek — mindazonáltal már legalábbis átlépi a hatalmi szerkezet határvonalát. És ennek azért van különös jelentősége, mert a nagyvállalati vezetőkön kívül más társadalmi csoportok csak igen kevésbé képesek az önszerveződésre, a „politikai elit” befolyására.

Amint arról szó volt, a privatizáció lassítása a politikai hatalom és az állami bürokrácia részéről a hatalmi riválist jelentő tulajdonos-polgárság kialakulásának korlátozását jelenti. Ugyanakkor számos jel szerint a lassú privatizáció azoknak a vállalkozói csoportoknak is érdeke, amelyek még nem gyűjtöttek össze elég tőkét nagyobb állami vállalatok megvásárlásához, és amelyek majd minden parlamenti párt holdudvarában megtalálhatóak. A kormányzó pártok, az állami bürokrácia és a vállalkozói „osztály” konfliktusának és versenyének valószínű feloldása lehet egy a mindenkori politikai hatalomnak elkötelezett és az állami bürokráciával jó viszonyban lévő kliensburzsoázia létrejötte, létrehozása, mely — mint említettem — már kialakulóban van. Ez a kliensburzsoázia pedig számos jel szerint a Kádár-rendszer lobbyszó nagyvállalati vezetőihez hasonlít, akik az 1968-as reform óta azon igyekeztek, hogy a piac és a liberalizáció számukra kedvező elemeit „kimazsolázzák”, hátrányait pedig az államra hárítsák.¹⁶

1992 őszétől látszólag változás következik be a kormány meghatározó köreinek privatizációs politikájában. Olyan, már említett új konstrukciók — hiteljegy, hitellelél, lízing, részletfizetés — bevezetését hirdetik meg, melynek deklarált célja széles hazai tulajdonosi réteg kialakulása. Számos elemző szerint azonban (például Kocsis 1982; Voszka 1993) a javasolt technikák nem tekinthetőek a szó valódi értelmében vett privatizációknak, főleg gyorsnak nem, hiszen mindegyik esetben az Állami Vagyonyügynökség marad mintegy 5–10 évig a vagyon tulajdonosa — miközben rendületlenül folyik, és várhatóan tovább fog folytatódni az állami vagyon elértéktelenedése. A tervezett kezdeményeket nem a bankszféra, hanem az állami bürokrácia nyújtja, ami növelheti az állami bürokrácia valamint a mögötte álló kormányzópártok hatalmi súlyát és szélesítheti klienseinek körét — a valódi cél éppen ez.

Nem kizárt, hogy az új privatizációs konstrukciók bevezetésének szorgalmazása, a kliensek körének bővítésére szánt kísérlet a társadalmi bázis keresésének erősödő általános igénye mellett a kormánypártok és az állami bürokrácia ijedt válaszreakciója egy új tendenciára — több jel

szerint 1992 második felétől a hazai vállalkozói réteg (*miután* reprezentáns képviselői igen kedvező privatizációs ügyleteket bonyolítottak le az Állami Vagyongyűnökséggel [Voszka 1992b]) önálló erőként is megkíván jelenni a politika színpadán.

Palotás János nagyvállalkozó, országgyűlési képviselő, az ország egyik legnépszerűbb embere, már 1992 elején megvált az MDF-frakciótól; indoklása szerint a kormányzat elmarasztalható, mert nem folytat szelektív, az egyéni vállalkozásokat külön kedvezményekkel támogató gazdaságpolitikát. Ez a gesztus egyrészt kifejezi a nagyvállalkozói réteg elégedetlenségét a politikai hatalommal, ugyanakkor a politikai hatalomért folytatott harc erősödésének kifejeződése, a „vállalkozói osztály” komoly pártosodásának kezdete: Palotás nem sokkal később önálló párt megszervezésébe kezd. Augusztusban pedig azt kezdeményezi, hogy a munkaadók érdekvédelmi szervezetei egységesen — esetleg egyesülve — lépjenek fel a kormányzattal szemben.

Szintén augusztusban Széles Gábor a következőket nyilatkozta: „Az általam társszerzőként jegyzett, tavaly augusztusban napvilágot látott frás tartalmilag már nem állja meg teljes mértékben a helyét. A kiegyezés fogalma, szükségszerűsége még időszerű, de mások a politikai erőviszonyok, a frontvonalak... Új erőket látok felbukkanni a politikai szférában. Tudomásom szerint több személyiség körül szerveződik vállalkozói, gazdasági vezetői körökre támaszkodó politikai mozgalom. A menedzser és vállalkozói réteg egyre növekvő hányada gondolja azt, hogy maga szervezi meg politikai érdekképviseletét, s ez az ő oldalukon lohasztja a kiegyezésre való hajlamot... A gazdasági élet szereplőinek politikai szerveződésével párhuzamosan nem is egy parlamenti pártban akut válságot figyelhetünk meg. Új centrumok alakulhatnak ki, s az MDF-nek fel kell erre készülnie” (Krecz 1992).

Palotás János rögtön elhatárolja magát Csurka István téziseitől, Széles Gábor néhány hónap múlva követi.

Széles Gábor, mint a Gyáripárosok Országos Szövetségének elnöke, decemberben a szervezet soros konferenciáján úgy nyilatkozik, hogy a gyáripárosok képesek lennének 50–60 milliárd forint vagyon feljavítására olyan menedzserek delegálásával, akik a magánszektorban tevékenykednek. „Régóta gondolkodunk azon, hogyan tudnánk bekapcsolódni a hazai privatizációba. Egyrészt azért, mert látjuk, hogy a magángazdaságban dolgozó menedzsereknek ilyen recessziós környezetben jócskán van szabad kapacitásuk. Azaz, feladatot kell számukra találni. Ugyanakkor ezzel meg lehetne nyitni azokat a csatornákat, amelyekben a magángazdaságból visszaáramlik azon menedzserek egy része, akik a 80-as években az állami szektorból repültek ki a magánszférába. Lehet, hogy nem nagyobb fizetést kell (nekik — Sz. E.) ígérni, hanem vagyontömeget” (Emőd 1992).

A Szélesék által 1991-ben javasolt kiegyezés tehát az állami szférából átvett piacképes menedzserekkel — közöttük volt nagyvállalati közép-kaderekkel — látszik kibontakozni: Széles most idézett javaslatának célja egyrészt olyan privatizációs kapuk megnyitása, amely a már kiala-

kult vállalkozói csoportokat és öröklött menedzsereket kedvezményezi, másrészt — legalábbis részleges — befolyást teremt számunkra az állami vagyron működtetése felett is.

5. HATALOM – ELLENZÉK – TÁRSADALOM

1991–1992-ben már határozottan megmutatkoznak a számos ponton még érvényben lévő MDF–SZDSZ-paktum következményei — bár a parlamenti ellenzék általában véve radikalizálódik, gyakorlatilag nem képes korlátot szabni a kormánykoalíció törekvéseinek, a parlament szavazógépezetként működik. A döntően ellenzéki kézben lévő önkormányzatok anyagi források híján továbbra is tehetetlenek. Az általános tehetetlenség érzékelése és társadalmi visszajelzése az egyik oka az ellenzéki pártok 1991-ben és 1992 első felében támadt belső feszültségeinek, ezen belül az SZDSZ válságának. Ebből a helyzetből csak a potenciális társadalmi bázis mozgósításával lehetne kitörni, de a politikai gettóból kitörni akaró MSZP kivételével a liberális ellenzéki pártok tartózkodnak ettől. (A társadalmi kapcsolatokat tudatosan építő — és a szociális demagógiától sem visszariadó, szinte minden társadalmi rétegnek elígérkező — MSZP ereje, népszerűsége folyamatosan nő.)

A pártok belső feszültségeinek másik oka, hogy — keletkezésük körülményeivel összefüggésben (Szalai 1991) — nem a társadalom tényleges tagoltságára épültek rá, ezért azok a helyzetek, amelyekben a társadalom különböző csoportjait eltérően érintő döntéseket kell hozni, és a részben ezek nyomán jelentkező társadalmi konfliktusok szükségképpen megosztják vezetésüket és tagságukat. Az ellenzéki pártok (bár sok esetben együtt szavaznak) nem lépnek nyílt szövetségre egymással, a kezdetekhez hasonlóan továbbra is saját identitásukat keresik, sőt az előbb elmondottakkal összefüggésben identitási problémáik felerősödnek. Az ellenzék tehetetlenségét érzékelő Fidesz 1991 márciusában hatpárti parlamenten kívüli tárgyalássorozatot javasol, ez azonban már az induláskor elakad, amit a másik két ellenzéki párt azzal indokol, hogy döntési jogosítványok híján nem kíván részt vállalni a kormányzati felelősségben. Csurka 1992. augusztusi fellépését követően, a szélső-jobboldali fenyegetettség hatására az ellenzéki pártokon belül erősödik a törekvés a belső ellentétek feloldására, valamint a kiegyensúlyozott centрупárt imázsának megteremtésére. A viharok után különösen „látványos” az SZDSZ-en belül meginduló konszolidációs folyamat a novemberi küldöttgyűlés után, melynek döntései elcsitítják, vagy legalábbis befagyasztják a belső hatalmi harcokat. Ezúttal az MSZP javasol hatpárti tárgyalásokat, ennek feltételei azonban a kormánykoalíció pártjai és az ellenzéki pártok között tátongóvá vált szakadék miatt immár végképp hiányoznak. Elsősorban egyes szocialista politikusok (főként Vitányi Iván) javasolják az ellenzéki pártok közötti szorosabb együttműködést is, ez azonban formálisan nem jön létre, döntően a Fidesz ellenállása miatt, amely nem tartja szükségesnek „antifasiszta

koalíció” létrehozását. Az ellenzéki pártok együttműködését nehezíti, hogy gyakorlatilag megkezdik választási kampányukat, és a két, közös győzelmükben reménykedő liberális párt — egymást kivéve — egyelőre nem kívánja magát semmilyen irányba elkötelezni.

A munkavállalók önszerveződési kísérletei gyengék, a szakszervezeti mozgalmat egészen 1992 őszéig érdekellentétek zilálják szét. Ezek részben a különböző szakszervezetek vezetésének ellentétei, melyek körül az államszocialista szakszervezetek utódának, az MSZOSZ-nak és a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligájának (LIGA) konfliktusa paradigmatis. Az állam-vállalatvezetés-munkavállalók hármasságában a szereplők egymáshoz való viszonya a Kádár-korszakban is ellentmondásos és változékony volt — kettő mindig szövetséget alkotott a harmadik ellen, de a kombináció állandóan változott —, és ez a képlékenység és kiszámíthatatlanság a politikai rendszerváltás után is fennmaradt. Elsősorban annak köszönhetően, hogy — a privatizáció lassúságával és a „valós” tulajdonosok csekély számával összefüggésben — továbbra is tisztázatlan, bizonytalan körvonalú az állami bürokrácia és a vállalatvezetés pozíciója, gazdasági szerepe. Nos, ebben a labilis képletben az MSZOSZ (hagyományainak megfelelően) elsősorban az állam-munkavállalók ellentétpárra építkezik, és a nagy „makroalkukat” szorgalmazza. Ezzel szemben a Liga a vállalatvezetés-munkavállalók helyi érdekkonfliktusainak kezelésében kíván közreműködni. A szakszervezeti mozgalmon belüli érdekellentéteket felerősíti a parlament azon 1991. nyári határozata, amely kötelezi az MSZOSZ-t: számoljon el vagyonával és egy hónapon belül igazoltassa vissza tagságát (a MSZOSZ-tagoknak nyilatkozniuk kell, hozzájárulnak-e ahhoz, hogy a szakszervezeti tagdíjat fizetésükből továbbra is levonják). A határozat kezdeményezője a kormánykoalíció, de ebben a kérdésben az SZDSZ és a Fidesz is a hatalmon lévő pártokkal szavaz. A visszaigazoltatás eredménye: több mint 1 millió munkavállaló. Kieleződnék a szakszervezeti konfliktusok, a vagyonmegosztási ügyek kapcsán is. (Felmerül a gyanú, hogy az MSZOSZ az elvileg a szakszervezetek közös tulajdonát képező vagyont különböző gazdasági társaságokba menekíti.) A szakszervezetek közötti éleződő konfliktusokban nagy szerepet játszik a kormányzatnak az a törekvése is, hogy a szakszervezeti mozgalmat megossza (Bossányi 1992; Bruszt 1993). Így születhet meg az új Munka Törvénykönyv, mely megerősíti a menedzserek pozícióit a munkavállalói érdekképviseletekkel szemben (Bruszt 1993).

Az önszerveződési kísérletek gyengeségének mélyebb oka, hogy a társadalmi struktúra átalakulóban van, és nagyjából ezekben az években dől el, hogy kik tudnak felemelkedni vagy megkapaszkodni, és kik lesznek a valószínűleg tartósan lemaradók. A középosztály nagyobbik része leszakadóban van.¹⁷ Ez a helyzet „előhívja” a Kádár-korszak szocializációs örökségét és felerősíti az ehhez kapcsolódó reflexeket: az atomizált érdekérvényesítésre, a mindenkori felettek iránti lojalitásra való hajlamot. Vagyis a verseny és a felfelé igazodás együttese és nem a közös fellépéshez vezető szolidaritás elemei erősödnek. Ez határozza

meg a nagypolitikához való viszonyt. Az előpolgár inkább elbújik a politikai hatalom elől, mintsem arra törekedne, hogy demokratikusan ellenőrizze, befolyásolja azt (Schlett 1991).

1992 szeptemberében azonban — a kormányzat megosztó törekvései ellenére — megszületik a hat legnagyobb szakszervezet közötti megegyezés a szakszervezeti vagyon megosztásáról és a szakszervezeti választásokat illetően.

Az 1990. októberi taxisblokák megrázkódtatása után 1991-ben több személyiség és politikai szervezet jósol — várakozva vagy félve — forró őszt. Ez akkor elmarad. A társadalmi-szociális feszültségek azonban éleződnek és 1992 ősztől-télén már számos területen felszínre kerülnek. Csak a legfontosabbakat említve: a bányászok és a vasutasok elégedetlenségi akciói, valamint a Létminimum Alatt Élők Társasága által szervezett 41 napos éhségstrájk, amelyben 183-an vesznek részt, tiltakozásul a kétkulcsos áfa bevezetése ellen, majd a LAÉT aláírásgyűjtő akciója az országgyűlés feloszlatásáért.

A szakszervezeteknek — nem függetlenül ezektől az akcióktól, valamint a kormány gyengeségétől és a szakszervezetek erősödő egységétől — az év végén sikerül kedvező kompromisszumot kiharcolni az Érdekegyeztető Tanácsban.¹⁸

Az erősödő társadalmi feszültségek ellenére Csurka István és társai nem tudnak széles társadalmi rétegeket meghódítani eszméik számára. Míg az augusztusi Csurka-tanulmányban megszólított keresztény-nemzeti középosztály rendkívül szűk, addig a decemberi tanulmány címfzettjei, a leszakadóban lévő középrétegek (legalábbis egyelőre) jórészt immunisak. A társadalom többsége pragmatikus — és ebben ezúttal a Kádár-rendszer örökségének pozitív elemei jelennek meg: a józanság, a szélsőséges politikai eszmék és személyiségek elutasítása, a gyakorlati érzék. A megrázkódtatások ellenére ezek miatt a tulajdonságok miatt tud a magyar gazdaság talpon maradni. Ez az egyik oka annak, hogy Göncz Árpád a legnépszerűbb politikus.

A második ok a köztársasági elnök szerepéből és személyiségéből adódik. Integratív funkciókat kell ellátnia — és integráló személyiség. Minden megnyilvánulásában társadalmi szolidaritásra, az elesettek segítségére szólít fel, így népszerűsége azt jelzi, hogy az együttérzésre, közösségvállalásra való késztetés — ha rejtetten is — mégiscsak jelen van a magyar társadalomban.

Ezt mutatja a Demokratikus Charta megszületése és jelentős társadalmi kisugárzása is. A Chartát 1991 szeptemberében liberális és baloldali értelmiségiek bocsátják ki — a háttérben az SZDSZ és az MSZP egymáshoz közeledni kész erőivel. A dokumentum 17 pontban határozza meg a demokrácia kritériumait („demokrácia akkor lesz, ha...”). Mára több mint harmincezren csatlakoztak aláírásukkal a kezdeményezéshez, mely nem kíván párttá szerveződni. A Charta arra a felismerésre építkezik, hogy a többpártrendszer, a parlamenti demokrácia önmagában, a civil társadalom megszerveződése nélkül nem biztosít demokráciát.

A liberális és baloldali erők összefogásának ezen első jele komoly kihívás a fennálló hatalom számára — nem véletlen ezért, hogy a hatalom képviselői rendkívül hevesen nyilvánítják ki ellenérzéseiket. Nem beszélve az amiatti ellenszenvről, hogy a Chartában rögzített demokratikus alapelvek kinyilvánítását saját kritikájukként értékelik — és okkal.¹⁹

Mivel a Charta részben két ellenzéki párt együttműködésre kész erőinek fóruma, részben civil társadalmi kezdeményezés, keletkezése pillanatától magában rejtja a belső konfliktusok lehetőségét, melyek az ügyvivői testületben jelennek meg (a Chartának nincs szervezete, tagsága). Ezek a konfliktusok 1992 nyarán már a nyilvánosság előtt, a sajtóban is felszínre kerülnek. (Közvetlen kiváltó okok az SZDSZ és az MSZP „elhidegülése”, amit az idéz elő, hogy az MSZP erősödése, népszerűségének növekedése az SZDSZ vezető erőit — amelyek még nem jutottak túl belső válságukon — féltékenységgel tölti el. Ezt a féltékenységet azzal a valóságos ténnyel racionalizálhatják, hogy az MSZP térnyerésében a szociális demogógiának is szerepe van.)

A szélsőjobboldali fenyegetettség hatására a Charta szóvivői testülete „összerántja” magát, és szeptember 24-én nagyszabású tömegdemonstrációt szervez a demokrácia védelmében, amelyen a leghitelesebb becslések szerint 80 ezren vesznek részt. Az új szóvivői testület megválasztása kapcsán azonban 1992 végén, 1993 elején a szervezet identitási problémái újra felszínre kerülnek és a fenyegető belpolitikai események közvetlen hatására²⁰ a pártok immár nyílt térhódításában oldódnak fel (Bozóki 1993).

1993 januárjában az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek minősíti a LAÉT kezdeményezte követelést, melynek támogatására időközben 170 ezer aláírás gyűlt össze. Ezzel azonban a társadalmi feszültségek eszkalációjának megállítása korántsem biztosított. Bármilyen irányban is alakul a jövőben a hatalom szerkezete, továbbra is megválaszolatlan és folyamatos kihívást jelent a hatalom képviselői — és a társadalom — számára az az alapkérdés, hogy vajon az adott és várható külső és belső gazdasági feltételek mellett megoldható-e egyszerre, egy időben három feladata: a vállalkozói középrétegek megszületésének, megerősödésének ösztönzése, a középosztály körében megindult leszakadási folyamat megállítása és a szegények alapvető létfeltételeinek biztosítása.

JEGYZETEK

Az elemzés a hatalmi szerkezet számos résztvevőjével készült mélyinterjúra, sajtóelemzésre és szakirodalom feldolgozására épül.

¹ A Kádár-rendszer hatalmi szerkezetének felbomlását részletesen elemzem két korábbi dolgozatomban (Szalai 1991; 1992). A 2–4. jegyzetben definiált alapfogalmak és folyamatok plasztikusabb leírása ezen írásokban található.

- ² A nyolcvanas évek elejétől — az egyre érzékelhetőbb társadalmi-gazdasági válság által is katalizált generációs változások révén — új társadalmi szereplők lépnek színre, illetve kerülnek formális, de inkább még csak informális hatalmi pozícióba. Az első csoport az új technokrácia, a párt- és állami bürokráción belül felnövő új, a korábbiaktól részben eltérő szocializációjú és jóval képzetesebb nemzedék, mely a nyolcvanas évekre a párt- és állami bürokrácia középső szintjeit foglalja el. Részben hivatalos, részben technokrata-pragmatikus értékrend jellemzi, szocializációs örökségként az erő és az informális különalkuk világa iránti vonzódással. A második csoport az új reformer értelmiség, melynek műveiben félig burkoltan, félig nyíltan megfogalmazódik az az állítás, hogy a kívánatos társadalmi-gazdasági reformokat nem lehet politikai reformok nélkül végrehajtani. Ez a csoport a nyolcvanas évek elejétől közepéig már nagy szakmai tekintélyt szerez. A harmadik csoport a demokratikus ellenzék, mely a nyolcvanas évek elejére alakítja ki identitását. Ennek lényege: a létező intézményeken kívülről gyakorolt nyomással lehetséges a fennálló rendszer merevségét jelentősen oldó politikai és gazdasági reformok kikényszerítése. Az új technokrácia és az értelmiség két csoportja közötti látens szövetségnek az az alapja, hogy az új technokrácia az új reformer értelmiségben és a demokratikus ellenzékben saját ideológusait véli felfedezni. Ez azért fontos az új technokrácia számára, mert a nyolcvanas évek közepétől korábban nem tapasztalt erejű teleologus igényekkel lép fel, csúcs hatalmi pozíciókra tör.
- ³ A Kádár-rendszer uralkodó rendje a politikai hatalom csúcán lévő Politikai Bizottság, és az ezt közvetlenül kiszolgáló pártbürokrácia. A rend fogalmát weberi értelemben használom.
- ⁴ A hatalmon lévő rendet a párt és állami bürokrácia politikusai és technokratái, a nagyvállalati menedzserréteg, valamint az ezen csoportok érdekeit megfogalmazó értelmiségiek alkotják.
- ⁵ Tamás Gáspár Miklós nevezi így a pártok szerveződési módját és belső működését.
- ⁶ E hatalmi csoportosulásra Voszka Éva hívta fel a figyelmet (Voszka 1990).
- ⁷ Többek között Kolosi Tamás és Szelényi Iván álláspontja.
- ⁸ E gondolatmenet Konrád György–Szelényi Iván értelelmiség-definícióján alapszik: „Nem a tudás avat valakit értelmiségivé, hanem az, hogy státusa betöltéséhez nincsen más jogcíme, csak a tudása” (Konrád–Szelényi 1989:49). Éppen e definíció alapján tartom következetlennek Szelényi előbb hivatkozott állítását.
- ⁹ Az indok az, hogy Surányi György aláírja a főként baloldali és liberális értelmiségiek által szerkesztett és jegyzett, a demokratikus jogállamiság alapelveit rögzítő Demokratikus Chartát (erről később bővebben lesz szó), melyet a hatalmon lévő pártok vezető erői és a kormányzat önmaguk kritikájaként értékelnek és utasítanak el.
- ¹⁰ Kupa Mihály a spontán privatizáció további kiszélesítésének, az Állami Vagyonügynökség vezetése a privatizációs folyamat állami kontrollja erősítésének híve (Szalai 1992).
- ¹¹ Antall: „...az MDF igazi ereje középen van”. *Magyar Hírlap*, 1992. november 16.
- ¹² Jól jellemzi e törekvéseket Várhegyi Éva (1992).
- ¹³ Részletesen elemzi ennek problematikusságát Voszka Éva (1993).
- ¹⁴ Ez jelenik meg többek között az Állami Tulajdonosi Részvénnytársaság létrehozásában: a kormány meghatározza azoknak a vállalatoknak és pénzüzeteknek a körét, amelyek kizárólagos vagy többségi állami tulajdonban maradnak. Az intézkedés célja a privatizáció lassítása mellett az, hogy a kormány és az állami bürokrácia a gazdálkodó egységeken keresztül befolyást gyakorolhasson a gazdaság egészére az e szférában kialakított meg-egyezéses árak, bérek, vámkok és az e körből származó tőkeerő révén.
- ¹⁵ E „gazdaságpszichológiai” manővert elemzi Vértés (1992).

- ¹⁶ Az IPOSZ elnöke szerint például: „...a magyar gazdaság szereplőinek súlya egészen eltérő. Elvárható, hogy egy ilyen egészen különleges, átmeneti helyzetben az adórendszer ne szektorsemleges legyen, hanem a gazdaság egyes területeit fejlessze, a kívánatos irányba terelje a gazdálkodó alanyokat” (*Népszabadság*, 1991. augusztus 15.).
- ¹⁷ Erről lásd elsősorban Kolosi Tamás kutatásait.
- ¹⁸ Nő a minimálbér, a családi pótlék és a nyugdíj, nullkulcsosak lesznek a gyógyszerek és a háztartási villamosenergia. A két-, pontosabban a háromkulcsos áfán belül a nyolc százalékos kulcs hatra csökken.
- ¹⁹ Részletesen elemzi a Demokratikus Charta jellemzőit Bozóki András. A Charta kapcsán újrafogalmazza Konrád György és Szelényi Iván kérdését: megőrizheti-e egy kivételes történelmi situációban megszerzett hatalmát a „politokrácia” értelmisége. Véleménye szerint nem: „A kritikai értelmiség Magyarországon mindaddig nem tudott sikereket felmutatni a hatalomorientált, üzemszerű, bürokratikus politizálásban. A Demokratikus Charta megalakulása azt mutatja, hogy a kritikai értelmiség visszatér 1989 előtti szerepéhez: »médiakrácia« a művelt közvélemény formálásában, s egyúttal »meritokrácia« az egyetemeken és a kutatóintézetekben. Az értelmiség a professzionális politikába tett kirándulás után visszatér a »mozgalmi« politika színtereire, de hangja nem lesz már meghatározó: belevész az új demokrácia társadalmi érdekharcainak zajába” (Bozóki 1992:23–24).
- ²⁰ Január 6-án Hankiss Elemér és Gombár Csaba lemond, a rádióban egyes dokumentumok szerint a politikai műsorok jelentős szűkítését és az ezeket készítőket elbocsátását, vagy legalábbis munka nélkül maradását tervezik. 8-án Raffai Ernő honvédelmi államtitkár a Hadtörténeli Múzeumban Szombathelyi Ferenc és Jány Gusztáv vezérezredek rehabilitálását javasolja. 9-én ülést tart az MDF népnemzeti köre, ahol Csurka és tábora erősödik.

HIVATKOZÁSOK

- Bossányi Katalin 1991. A vágy titokzatos tárgya. *Beszélő*, október 19, 17–19.
- 1992. Szociális partnerek — pórázon. *Mozgó Világ*, január, 51–61.
- Bozóki András 1991. Az MDF alakváltozásai. *Magyar Narancs*, 1991. december 18, 1–2.
- 1992. *Democrats against democracy? Civil Protest in Hungary Since 1990*. A paper prepared for the Annual Convention of British Sociological Association. Centembury, Kent, April, 6–9.
- 1993. *Az értelmiség hatyúdala (Értelmiség, rendszerváltás és a Demokratikus Charta Magyarországon)*. Kézirat
- Bruszt László 1993. Gondolatok a gazdasági kapcsolatok rendszeréről. *Társadalmi Szemle*, február, 35–45.
- Csurka István 1992a. Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán. *Magyar Fórum*, augusztus 20, 9–16.
- 1992b. Keserű hátország. *Magyar Fórum*, december 31, 8–9.
- Emőd Pál 1992. Széles: 50–60 milliárdot menedzselnénk. *Magyar Hírlap*, december 11, 11.
- Juhász Gábor 1983. Parlamenti képviselői másodállások. Ma nekem, holnap neked. *Heti Világgazdaság*, január 23, 72–74.
- Kocsis András–Széles Gábor 1991. Második kiegészítés. *Magyar Hírlap*, augusztus 3, 7.
- Kocsis Györgyi 1992. Irányváltás a privatizációban. *Heti Világgazdaság*, november 21. 7–9.
- Konrád György–Szelényi Iván 1989. *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Könyvkiadó.

- Kozma Judit 1992. A kiemelés még nem támogatás. Szalai Erzsébet szociológus a nagyvállalatokról. *Népszabadság*, július 29, 13.
- Krecz Tibor 1992. A második kiegyezés — másodszer. *Figyelő*, augusztus 27, 7.
- Lengyel László 1992. *Újfélen*. 2000 Alapítvány és Századvég Kiadó
- Mézes Flórián 1992. MDF-viták I. A párt kedvence. *Heti Világgazdaság*, december 5, 79–80; MDF-viták II. A legek ura. *Heti Világgazdaság*, december 12, 80.
- Móra Mária 1990. Az állami vállalatok (ál-)privatizációja. *Gazdaságtudató Intézet Tanulmányai*, december
- Schlett István 1991. A magyar csoda. *Népszabadság*, december 24, 17.
- Szalai Erzsébet 1991. A hatalom metamorfózisa? *Valóság*, június, 1–26— 1992. Perpetuum mobile? *Valóság*, április, 1–25.
- Szántó Anikó 1992. Államháztartás a dirigizmus jegyében. *Társadalmi Szemle*, január, 1–11.
- Vértes András 1992. A rózsaszín bumeráng. (Helyettesíthető-e a gazdaságpolitika gazdaság-pszichológiával?) *Társadalmi Szemle*, február, 1–12.
- Várhegyi Éva 1992. A stabilizációs gazdaságpolitika esélyei. *Társadalmi Szemle*, november, 37–47.
- Voszka Éva 1990. A katarzis nélküli átmenet elviselhetetlen könnyúsége. *Közgazdasági Szemle*, június, 687–701.
- 1992a. Az ellenkezője sem igaz: a központosítás és a decentralizáció színeváltozása. *Külvgazdaság*, június, 1–14.
- 1992b. Kerülőutak, ösvények, zsákutcák. *Közgazdasági Szemle*, június, 513–524.
- 1993. Legmerészebb álmaink is megvalósíthatóak. *Magyar Hírlap*, január 15. (Pénz Plusz Piac melléklet), 1.

TÓTH ISTVÁN JÁNOS

Gazdasági érdekszervezetek és érdekérvényesítési módszerek a gazdasági átmenetben (1990–1992)

BEVEZETÉS

Az alábbiakban a magyarországi érdekvédelmi szervezetek egy csoportjának 1992-es helyzetét, céljait és érdekérvényesítési módszereit elemzem¹. Arra kerestem választ, hogy *a)* a gazdasági érdekszervezetek mennyire tudták szilárdan megvetni a lábukat a gazdasági átmenet során; *b)* hogyan kívánnak érdekeiknek érvényt szerezni; *c)* milyen viszonyt alakítottak ki a parlamenti pártokkal; *d)* mindezek alapján milyen érdekszervezeti struktúra látszik kirajzolódni.

A dolgozatban a tárgyalt szervezetek fontosabb jellemzőinek megragadására, helyzetük leírására törekszem. Munkámat első megközelítésnek tekintem, amely, remélem közelebb visz a szóban forgó szervezetek kapcsolatainak, politikai aspirációinak, a politikai pártokhoz, valamint a gazdaságirányítás intézményeihez való viszonyuknak a megértéséhez.

A vizsgálat köre az Érdekegyeztető Tanács munkaadói oldalán részt vevő szervezetek közül az alábbiakra terjedt ki:

- Munkaadók Országos Szövetsége (MAOSZ); az MGK tagvállalatainak érdekvédelmi szövetsége,
- Vállalkozók Országos Szövetsége (VOSZ),
- Kézműves Kamara (IPOSZ); a Kisiparosok Országos Szövetsége utódszervezete,
- Magyar Iparszövetség (OKISZ); az Ipari Szövetkezetek Országos Szövetségének utódszervezete,
- Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége (MGYOSZ),

– Kereskedők Országos Szövetsége (KISOSZ); a Kiskereskedők Országos Szövetségének utódja.

A többi szervezettel nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozom, és eltekintek a kifejezetten szakmai szervezetektől, kamaráktól²; egy-egy szektornak többnyire egy intézmény, vállalat köré rendeződő érdekcsoportjaitól (atomenergia-lobby, vízügyi lobby stb.).

AZ ÉRDEKVÉDELMI SZERVEZETEK HELYZETE

A legitimitás nyomában

A vizsgált gazdasági érdekszervezetek mindegyike kereste a helyét a hazai gazdasági-politikai mezőben. Mindegyiknek szembe kellett néznie az átmenetből természetszerűen fakadó nagyfokú bizonytalansággal, ami e szervezetek gazdasági alapjait, taglétszámát, tagsági összetételét, szervezeti felépítését egyaránt érintette, csakúgy, mint társadalmi vagy politikai kapcsolatrendszerüket. Ez a bizonytalansági faktor különböző mértékben befolyásolta az egyes szervezeteket.

Három tényezőt célszerű kiemelni, amelyek — részben egymásra épülve — magyarázzák az érdekvédelmi szövetségek helyzetét és befolyásolják érdekvédelmi tevékenységüket. Ezek: *a)* a gazdaság tulajdonosi szerkezetében történő generális változások; *b)* az érdekvédelmi szervezet öndefiníciójának és taglétszámának ellentmondása; *c)* a változásokhoz való szervezeti és ideológiai alkalmazkodás kényszere.

A magánszektor előretörése és a privatizáció eredményeként átrendeződött a gazdaság tulajdonosi struktúrája, ami közvetlenül érintette az egyes szervezetek tagságát, illetve tagsági összetételét. Egyes vállalati formák aránya marginálissá vált (mint pl. a szövetkezeti forma az iparban), folyamatosan apad az állami tulajdonban lévő vállalati kör, eközben pedig többszörösére nőtt a magánvállalkozások és magánvállalkozók száma. Az általános recesszió nyomán egyes érdekvédelmi szövetségek tagságuk 30–40 százalékát veszíthették el³; vagy a privatizáció nyomán tagságuk csökkenését, illetve karakterisztikus⁴ átalakulását kellett regisztrálniuk, míg mások potenciális tagságra rövid idő alatt megsokszorozódott.

A gazdasági átalakulás két oldalról is növelte az egyes érdekvédelmi szövetségek helyzetének *instabilitását*. Az első táblázatban láthatjuk, hogy meglehetősen nagy eltérés mutatkozott az egyes szervezetek taglétszáma és az általuk képviselni kívánt gazdasági csoport létszáma között. A magánszektor egy-egy szegmensét tömörítő volt „transzmissziós szervezetek” (KISOSZ, OKISZ és a KIOSZ-utód IPOSZ) többé-kevésbé lefedték az általuk képviselni kívánt kört⁵, ezzel szemben az új szervezetek — épp nagyságukat bizonyítandó — igen szélesen határozták meg hatókörüket. Így a magát a „vállalkozók országos szövetségének” tekintő VOSZ, a „magyar nagyiparosokat” tömörítő MGYOSZ, vagy a „munkaadók országos szervezete” (MAOSZ) az adott

csoportoknak csak töredékét tekinthette tagjának. Ez nem kérdőjelezi meg érdekérvényesítési képességüket, amely természetesen nemcsak a taglétszám nagyságától függ; az eltérés e szervezetek gazdasági, politikai fellépésének megértéséhez fontos adalékul szolgál. E szervezeteknél az önképnek való megfelelés a tagság növelésére és a szervezet kiépítésére irányuló kényszerben jelent meg.

Minden érdekszervezet egy adott kör egyedüli képviselőjeként tűntette fel magát, és minden e körben lévő potenciális tag integrálására törekedett. Ez az igény éppen az újonnan létrejött szervezeteknél okozta a legnagyobb feszültséget.

Egészen más oldalról érintette a gazdasági átmenet a volt „transzmissziós szervezeteket”. A pártállam összeomlásával egy csapásra megszűnt korábbi funkciójuk, politikai kapcsolataik semmivé foszlottak, és maguknak a szervezeteknek a léte is veszélybe került⁶. Mindez az érintett szervezetek vezetőségének és céljainak radikális megújítását tette szükségessé.

Válaszul erre a kihívásra e szövetségek élére új vezetőség került, amely legfőbb céljának az érdekszervezet megmentését, helyzetének stabilizálását, társadalmi-politikai kapcsolatainak újraszervezését tekintette. Ehhez jelentősen módosította a szervezet belső felépítését, újragondalmazta céljait és — ha kellett — megváltoztatta a nevét.⁷

Exkluzív–inkluzív szervezetek

Az 1. táblázatban található arányszám, amely az egyes érdekvédelmi szövetségek taglétszámának és az általuk képviselni kívánt csoport létszámának hányadosaként mutatja a szervezetek potenciális tagsága körében való *kiterjedtségét*, jól jellemzi az egyes munkaadói szövetségek helyzete közötti alapvető különbségeket.

A kiterjedtség különböző foka az érdekérvényesítés két szemben álló stratégiáját hívta életre.

Az egyik az *exkluzivitásra törekvés*, ami leginkább a potenciális tagsági kört lefedő szervezetekre (IPOSZ, KISOSZ) jellemző és a lehetséges tagság körének „megszűrésében”, követelmények támasztásának igényében, azaz a piaca lépés intézményes korlátozásának igényében öltött testet.⁸

A kamarai törvénytől a szervezet mindkét csoportja saját helyzetének legalizálását és a képzésben, a működési engedélyek kiadásában, az adott tagsági kör bizonyos „felügyeletében” és „ellenőrzésében” való szerepének jogi biztosítását várta. Az IPOSZ amellet, hogy az iparosképzés növekvő hányadának megszervezésére törekedett, olyan iparos kamarai státusra pályázott, amely pl. kötelező tagsággal, a vállalkozásalapítás előfeltételeként funkcionáló kamarai cégregisztrációval és a tagok feletti „törvényességi felügyelet” ellátásával járna.¹⁰ Az egyéni vállalkozásról kiadott 1990. V. törvény szigorítását szorgalmazták: „Lehet, hogy a Németh-kormány idején elfogadott egyéni vállalkozói törvény megfelel az angolszász liberalizmus elveinek, a magyar valóságtól viszont idegen.”¹¹

1. táblázat

*A gazdasági érdekképviselőtek taglétszáma
és a képviselni kívánt csoportok létszáma*

Szervezet	taglétszám (1)	a képviselni kívánt csoport	a csoport létszáma (2)	(1)/(2)
KISOSZ	30 000 (a)	magánkereskedők	158 204 (b)	0.19
IPOSZ	110 000 (a)	kisiparosok	226 462 (b)	0.49
OKISZ	2 170 (a)	ipari szövetkezetek	3 357 (h)	
		kis és közép nagyságú iparvállalatok (rt, kft)	1 321 (d)	
		$\Sigma =$	4 678	0.46
MAOSZ	4 500 (c)	állami vállalatok szövetkezetek	9 889 (e)	
		rt, kft	48 999 (e)	
		gmk, bt	52 136 (f)	
		$\Sigma =$	111 024	0.04
VOSZ	6 000 (a)	jogi személyiségű gazdasági társaságok (rt, kft)	58 999 (i)	
		jogi személyiség nélküli gazd. társaságok	52 136 (f)	
		$\Sigma =$	101 135	0.06
MGYOSZ	100 (a)	nagy magánvállalkozók állami vállalatok menedzserei (g)	?	

(a): a szervezet saját közlése;

(b): 1992. márciusi adat. Forrás: *Üzlet*, 1992. június 9.;(c): 1991. decemberi adat. Forrás: *HVG*, 1991. december 7.;(d): 10–100 millió Ft közötti árbevételt elérő magántulajdonban lévő gazdasági társaságok és jogi személyiségű társaságok száma 1990-ben. Forrás: A kettős könyvvitelre és az egyszerűsített kettős könyvvitelre kötelezett vállalkozások 1990-es mérlegadatai. Idézi: Gém Erzsébet: *A vállalkozásösztönzés és a piacra lépés támogatása*. 1991. kézirat;(e): 1992. márciusi adat. Forrás: *Figyelő*, 1992. június 4.;(f): 1991-es adat. Forrás: *Figyelő*, 1992. június 4.;(g): minden magánvállalkozó, aki legalább 10 millió forintos magánvagyonnal rendelkezik és olyan állami vállalatok vezetője, amelyeket 3 éven belül privatizálnak, és a menedzsmentnek legalább 3 millió forint részesedése van a gyárban. Forrás: *Magyar Hírlap*, 1991. november 11.;(h): a feldolgozóiparban, építőiparban dolgozó, valamint a kereskedelem, közúti jármű és közszükségleti cikk javításával foglalkozó szövetkezetek száma 1992 februárban. Forrás: *Statisztikai Havi Közlemények*, 1992. 2–3. szám, 67. oldal;(i): 1992. márciusi adat. Forrás: *Figyelő*, 1992. június 4. A többségében magántulajdonban lévő rt-k és kft-k számát nem lehet pontosan megállapítani. Azonban ha csak az itt közölt adat felével számolunk is, ez nem változtat érdemben a képzett mutatónkon.

Más okból ugyan, de az MGYOSZ is inkább az *exkluzivitásra* törekedett, ám ez nem kiterjedtségének magas fokából, hanem abból következik, hogy céljait csak mint szűk csoport képviselheti hatékonyan.¹²

A szervezetek másik, *inkluzív* csoportja inkább taglétszámának bővítésére¹³, illetve az exkluzivitásra irányuló szándékok blokkolását tűzte célul.

Ezek az eltérő stratégiák komoly konfliktusokat eredményezhetnek az egyes érdekcsoportok között. Ezt példázza a VOSZ (mint inkluzivitásra törekvő csoport) és a főleg a nagy, már régóta piacon lévő vállalatok érdekeit képviselő OIH (az „idegenforgalmi lobby” megtestesítője) között kirobbant ellentét az utazási irodák szabályozása körül. A nagy utazási irodák nyomására kiadott, az utazásszervezői és -közvetítői tevékenységről szóló 2/1992 (I. 13.) és a szakmai minősítést szabályozó 3/1992. (I. 13.) IKM rendeletek az utazási irodák számára olyan feltételeket támasztottak, amelyeket jobbra a nagy és régóta működő vállalkozások tudnak teljesíteni (pl. vagyoni biztosíték, az alkalmazottak számára több év idegenforgalmi gyakorlat, szakirányú képzettség).¹⁴ A VOSZ természetesen magára vállalta a kisebb utazási irodák érdekeinek képviselését.

Igaz ugyan, hogy az inkluzív irányultságú érdekszövetségek a szervezeti fejlődés bizonyos stádiumában exkluzívvá válnak (lásd Olson: 1987: 116), és érdekeik érvényesítésében más vezérelveket kezdenek el követni, de ennek 1992-ben — a gazdasági átmenet bizonytalan légkörében — még nem volt realitása.¹⁵

Heterogén, egymást keresztező szövetségek

A heterogenitás különböző mértékben ugyan, de — az egyedüli KISOSZ-tól eltekintve — minden munkaadói érdekképviselőt jellemzője volt. Egy-egy szervezeten belül különböző ágazatokhoz tartozó, más-más tulajdonosi formában működő, gazdasági súlyukat tekintve eltérő nagyságú vállalkozásokat, vállalatokat találhattunk (lásd a 2. táblázatot).

Mindegyik szervezet igyekezett persze valamilyen specifikum mentén meghatározni magát. A VOSZ leginkább a „társas és egyéni vállalkozók”, a MAOSZ a „munkaadók” (állami és vegyes tulajdonban lévő vállalatok, vállalkozások), az IPOSZ az „iparosok”, az OKISZ az „ipari szövetkezetek” és újabban a „középnagyságú vállalatok”, az MGYOSZ a „magyar nagyvállalkozók és menedzserek” szervezetének tekintette magát. Ezek a sajátosságok valójában nem különítették el élesen egymástól az egyes szervezeteket, amelyek nem mint különérdekek képviselői, hanem mint a „vállalkozók”, a „munkaadók”, az „iparosok”, a „menedzserek” országos és „egyetemes” érdekeinek képviselőiként kívántak fellépni. Az általánosság ilyen szintjén megfogalmazott érdekek azonban korlátokkal és nehézkesen fordíthatók le a napi cselekvés szintjére. Ebből következően e szervezetek tevékenysége a heterogenitás mértékének függvényében a) általános gazdaságpolitikai kérdésekre irányult, b) egy-egy konkrét érdekérvényesítési aktus inkább a szerveze-

tek egy kitüntetett csoportjának (többnyire vezetőségének) törekvéseit realizálta. A KISOSZ-ra kevésbé volt jellemző ez, mint pl. a VOSZ-ra vagy a tagszervezetekkel sem rendelkező MGYOSZ-ra.

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a heterogenitás mellett a többes tagság is gyakori volt. A szövetségek egyes tagjai a „biztonság kedvéért” nem ritkán máshol is tagok, de arra is volt példa, hogy valamelyik szövetség egy-egy tagszervezete másik szövetségnek is tagja.¹⁶ Egy vállalkozás egyszerre lehet tagja pl. a MAOSZ-nak, az MGYOSZ-nak vagy az OKISZ-nak, de az is előfordulhat, hogy a KISOSZ egy tagegyesülete a MAOSZ tagszervezeteként is működik. Az egyszerre több szervezethez tartozás önmagában nem is lenne probléma, ha az egyes szervezetek funkciója, jogállása, illetve céljai elválnának egymástól.

A kontinentális gyakorlatban, pl. Németországban természetes, hogy egy vállalat, vállalkozás egyszerre több érdekképviselő tagja. Ezek azonban más-más céllal jöttek létre, illetve különböző tevékenységi körrel működnek. A németországi gazdasági érdekképviselői szervezetek az alábbi négy csoportba sorolhatók:

- „– az egyes gazdasági ágazatok csúcsszervei, amelyek tagjaik gazdaságpolitikai érdekeit képviselik;
- a munkáltatói szervezetek, amelyek szociálpolitikai érdekeket képviselnek;
- az ipari és kereskedelmi kamarák, amelyek a gazdasági öngazdálkodás feladatait látják el, és az összes gazdasági ágazat közös — regionális — érdekeit képviselik;
- vállalkozók meghatározott egyéb csoportjainak szakmai szervezetei.

(...) Mindegyik vállalat tagja a helyi ipari vagy kereskedelmi kamarának, valamelyik munkáltatói szervezetnek, egy vagy több szakmai szervezetnek” (Sándor 1989).

A gazdasági érdekszervezetek 1992-ben ettől lényegesen eltérő stádiumban tevékenykedtek. Tevékenységükben, céljaikban egyesíteni igyekeztek mind a gazdasági ágazati csúcsszövetségek, mind a munkáltatói érdekvédelmi szövetségek, mind a kamarák funkcióit.

Kvazi-csúcsszövetségek

A nyugat-európai tőkés országok többségében az üzleti érdekeket képviselő szervezetek (business associations) olyan csúcsszövetségek, amelyeknek nem a vállalatok, hanem területi vagy szakmai alapon szerveződő szövetségeik a tagjai. Az angolszász országokban ezzel szemben az üzleti élet szervezetei túlnyomórészt közvetlen vállalati tagsággal működnek (lásd Coleman–Grant 1988).

2. táblázat

Az érdekszervezetek létszáma és felépítése

Szervezet	alakulás dátumai	felépítés	tag-szervezetek száma	taglétszám	kiket kíván képviselni
MAOSZ	1991 január	területi és szakmai tag-szervezetek	az MGK tagszervezetei	4500 vállalat (a)	munkaadók: állami vállalatok szövetkezetek jogi személyiségű és személyiség nélküli társaságok
VOSZ	1988. febr. 20.	területi és szakmai csoportok szövetsége	26 területi 12 szakmai tagozat (a)	kb. 6000 vállalkozás (a)	társas és egyéni vállalkozások
MGYOSZ	1991. nov. 21.	tervezett felépítés: ágazati és regionális tagozatok	még nincs	100 fő	magán-vállalkozók, állami vállalatok szövetkezetek vezetői
IPOSZ (Kézműves Kamara)	1989 május 1990 szept. (IPOSZ); 1992 március (Kézműves Kamara)	szakmai és területi alapon szerveződött ipar-területek szövetsége	250 területi és 40 országos szakmai szövetség (a)	110 000 iparos (a)	„privatát tőkével működő kisüzemek és kisvállalkozók egyetemes érdekeit védi és képviseli”
OKISZ (Magyar Ipar-szövetség)	vezetőváltás 1990-ben és 1991-ben; névváltoztatás 1992 tavaszán	területi szövetségek	23 területi szövetség (a)	1760 szövetkezet 410 kft, rt (a)	a középállamati szektor érdekképviseleti feladatait látja el
KISOSZ (Kereskedők Országos Szövetsége)	1991. május 30.	területi (megyei) szövetségek, egyéni tagság	21 területi 1 országos egyesületből áll (a)	30 000 (a)	magán-kereskedők

(a): a szervezet közlése szerint

A hazai szervezetek között lényeges választóvonal volt az, hogy míg a „régí-új” szervezetek (OKISZ, KISOSZ, IPOSZ és az ugyancsak idesorolható MAOSZ) mögött széles regionális és szakmai szövetségi háttér állt (ezek igazi csúcsszövetségeknek is tekinthetők), addig mind a VOSZ, mind a belőle kivált MGYOSZ jobbra ilyen háttér híján tevékenykedett, bár mindkettő törekedett helyi és szakmai kapcsolatok kiépítésére és a meglévők megszilárdítására.

Ebből következően a gyengébb regionális és szakmai háttérrel rendelkező szervezetek érdekvégyesítési tevékenységükkel inkább az országos politika szintjén jelentek meg, ezzel szemben a másik csoport — kapcsolatai felhasználásával — a helyi társadalom szintjén törekedhetett eséllyel gazdasági és politikai pozíciók megszerzésére.

Ez utóbbi szervezetek több képviselője jutott mandátumhoz az önkormányzati képviselő testületekben, illetve szerzett pozíciókat azok szkbizottságaiban.

Igaz ugyan, hogy az országos politikában, illetve az érdekegyeztetés országos szintjén (ÉT) mind a KISOSZ, mind az OKISZ 1992 tavaszáig, Bossányi Katalin kifejezésével élve, jobbra „hallgatagságával tüntetett”, de helyi szinten — hasonlóan az IPOSZ-hoz (amely nem volt ilyen hallgató, lásd a világhiállítás körüli kampányt) — e szervezetek még mindig rendkívül jó kapcsolatokkal és érdekvégyesítési lehetőségekkel rendelkeznek.¹⁷

A gyenge tagszervezeti háttérrel, vagy tagszervezetek nélküli „csúc-szövetségek” valószínűleg jelentős — a belső szervezeti felépítést és a belső politikai erőviszonyokat érintő — változásokon mennek keresztül a következő években. Nemcsak egyes már létező szervezetek taktikai és stratégiai koalíciója várható, hanem az is, hogy az újonnan létrejött szervezetek tovább osztódnak¹⁸, vagy igazi csúcsszervezetekké válnak. Az első lépés az egyes szervezeteken belüli érdekluralitás intézménysülése.

Az 1990 decemberében 70 taggal megalakult VOSZ építőipari tagozata¹⁹ 1992 márciusban a következő felhívással fordult a VOSZ-tagokhoz:

„Az Építőipari Tagozat tagjai az elmúlt évek során arra a sajnálatos megállapításra jutottak, hogy a VOSZ és annak Elnöksége nem képviseli számunkra megnyugtatóan, kellő elkötelezettséggel és határozottsággal a vállalkozók érdekeit (...)”

„Az Építőipari Tagozat tagjai úgy érzik, nincs mellettük hathatós érdekképviselő, és azoknak a tárgyalásoknak, melyekről egyáltalán tudomást szerzünk, nincsen számunkra pozitív eredménye, az elvonások akadálytalanul nőnek tovább, az érdekeinket sértő központi áremelések ellen egyetlen érdekképviselő sem lép fel.”²⁰

Instabilitás

A 3. táblázatban látható, hogy a legtöbb új szervezet kis apparátussal rendelkezett, és azt is tudjuk, hogy a szervezetek vezetői többségükben társadalmi munkában tevékenykedtek.²¹ Mindez azt eredményezte, hogy az egyes szervezetek politikájának, irányvonalának kialakításában az apparátusok egyáltalán nem jutottak szerephez, annál inkább az egyes szövetségek vezető személyiségei. Ahogy a VOSZ-t leginkább Palotás János, úgy az MGYOSZ-t Széles Gábor neve fémjelzte.

3. táblázat

Az érdekszervezetek központi apparátusa, tagdíja, bevételei

Szervezet	az apparátus létszáma	tagdíj évente	miből tartják fenn magukat?
MAOSZ	5 fő; a MAOSZ szoros kapcsolatot tart fenn az MGK tagszervezeteivel	5000–40 000 Ft a mérték függ attól, hogy tagja-e egy kamarai szövetségnek is	tagdíj mellett az MGK támogatja őket
VOSZ	10 fő; adminisztráció	a tagdíj 10 000–50 000 Ft között mozog a tagok vállalkozásának teherbíróképessége szerint	tagdíj mellett az NGKM 1991-ben és 1992-ben mintegy 80 millió forinttal támogatta őket a kereskedelmi alapból
MGYOSZ	2 fő; az elnökség minden tagja gyakorló vállalkozó vagy menedzser	75 000 Ft	egyedüli bevétel a tagdíj
IPOSZ	40 fő;	4500 Ft	a tagdíj a bevételek töredékét adja; a bevétel nagy része az IPOSZ vagyonszerzéséből, valamint más gazdasági tevékenységből származnak
OKISZ	50 fő; a tagszervezetek szintjén 2–10 fő	a tagok létszám, bevétel, és vagyon függvényében 8000–50 000 Ft évi tagdíjat fizetnek	tagdíjából tartják fenn magukat
KISOSZ	10 fő;	a szövetséget alkotó egyesületek tagdíja 30 000–60 000 Ft	a tagdíjak mellett a bevételek nagyobb hányada a gazdasági tevékenység, pl. a <i>Kereskedelmi Élet</i> c. lap kiadása

Az intézményszerűsítés alacsony foka *instabillá* tette az érdekvédelmi szervezeteket. A kulcsfontosságú személyek magatartása, tevékenysége alapjaiban határozhatta meg egy-egy szervezet tevékenységét.²²

Verseny a tagokért — szelektív ösztönzők

Tevékenységükben és saját fontosságuk bizonyításában az érdekszervezetek jelentős szerepet szántak azoknak az ösztönzőknek, amelyekkel igyekeztek tagjaikat a szövetségben megtartani, illetve új tagok belépését elérni. Ezek az ún. szelektív ösztönzők (lásd Olson 1987) többnyire különféle szolgáltatások, amelyek csak a tagok számára hozzáférhetők.

Az adott szövetség manifeszt céljaihoz képest látszólag mellékes dolgokról van szó. Az egyes szervezetek tevékenységi körét tekintve azonban látható, hogy vezetőségük igencsak komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy újabb és újabb ösztönzőket biztosítson a tagság részére.

A vizsgált szervezetek a tagok számára közvetlenül igénybe vehető szolgáltatások széles körét nyújtották:

A) Hagyományos vállalkozási vagy munkajogi tanácsadás és továbbképzési tanfolyamok szervezése, piaci információk közvetítése, a tagok számára ingyen hozzáférhető adatbázisok létesítése.

B) Kapcsolatkeresés más országbeli, illetve nemzetközi társszervezetekkel, partnerkeresés, bemutatkozások szervezése. Ezek a tevékenységek szorosan összekapcsolódtak a tagok számára nyújtott előnyök megszerzésével.²³

Az egyes szervezetek közötti konkurencia talán e területen volt a legélesebb. Egy-egy nemzetközi szervezet támogatásának elnyerése, vagy egy nagyobb üzleti lehetőség tető alá hozása, alapítványi pénzek elosztásában való részvétel egyrészt nemzetközi presztízszt biztosít, másrészt hosszú időre stabilizálhatja az adott szervezet helyzetét.

A külkapcsolatok építése terén a VOSZ nehezen behozható előnyre tett szert a többi szervezethez képest. Ez persze nem véletlen: a VOSZ vezetősége a megalakulás óta koncepciózusan törekedett a nemzetközi elismerés megszerzésére, a külkapcsolatok építését kezdettől fogva rendkívül fontos célnak tekintette.²⁴ Ennek eredményeként külföldön a VOSZ-t többnyire úgy ismerik, mint a magyar vállalkozók egyedüli érdekképviselői szervezetét.²⁵

A VOSZ nagy sikerként könyvelte el hogy „1991-ben a magyar munkaadók képviselőjeként — Kelet-Európában elsőként — felvették a Munkaadók Nemzetközi Szövetségébe (IOE)”.²⁶

C) Az ösztönzők másik csoportja különféle biztosítási és pénzügyi, illetve hitelezési szolgáltatások megszervezése a tagok számára.

Vállalkozói szövetségek tagjait támogató hitelkonstrukciók 1992-ig a Postabank és a VOSZ, valamint a Budapest Bank és az IPOSZ közötti együttműködés eredményeként jöttek létre.

A Budapest Bank 1991-től 4000 IPOSZ-tag kisiparosnak 1,4 milliárd Ft forgóeszközhitelt folyósított.²⁶ Itt érdemes visszautalni arra, hogy a

START-hitel feltételeit a VOSZ az IPOSZ-szal közösen dolgozta ki és elbírálásában fele-fele arányban az IPOSZ–Budapest Bank, valamint a VOSZ–Postabank vett volna részt. A VOSZ azonban az utolsó pillanatban visszalépett.²⁷ A VOSZ álláspontjának megváltozásában leginkább az játszott szerepet, hogy a hitel törlesztését csak az egyéni vállalkozók számolhatták volna el költségként, míg a társas magánvállalkozók — akik a VOSZ tagjai között többségben vannak — már nem. Ez a konstrukció nem felelhetett meg a VOSZ-tagok igényeinek, és így szelektív ösztönzőként sem jöhetett szóba.²⁸

Ellenben a VOSZ és a Postabank közötti együttműködés több téren is gyümölcsözőnek bizonyult. Ez a kapcsolat nemcsak Palotást segítette hozzá a PHARMATRADE megvásárlásához, hanem — hasonlóan az IPOSZ–BB együttműködéshez — hozzájárult egy, csak a VOSZ-tagok rendelkezésére álló forgóeszközhitel-konstrukció létrejöttéhez. Ennek keretében 1991-től 1992 áprilisig a Postabank 128 millió forintot helyezett ki VOSZ-tagok részére.²⁹ Az már a dolog pikantériájához tartozik, hogy a hitelfelvételhez szükséges hitelképességi vizsgálatot arra az ECONOMIX Rt-re bízta, amelynek vezetője (Kovács István) a VOSZ társelnöke.³⁰

D) Az érdekszervezetek ugyancsak fontos, de a vizsgálat időpontjáig még nem realizált törekvése olyan saját bank, biztosítótársaság létrehozása, amely kifejezetten az érdekszervezetek tagjainak nyújtana szolgáltatásokat. Az újságokban többször felröppent a hír egy, az IPOSZ által alapítandó bankról (Primus Bank). A banktörvény elfogadása és az EBRD kiválása után azonban az IPOSZ vezetőségének új alapokról kellett kezdenie a szervezést.³¹ A bankot az iparosok bankjának képzik el — központja is a jelenlegi IPOSZ székházában lenne.

E) Vonzóak az olyan *exkluzív megállapodások* is, amelyek révén a szövetség tagjai egyedi szolgáltatásokhoz jutnak hozzá. Ennek jellemző példája a VOSZ és a MALÉV közötti együttműködés, miszerint: „A Vállalkozók Országos Szövetsége és a MALÉV exkluzív megállapodást kötve létrehozta a MALÉV Vállalkozói Klubját. A klubtagsághoz a VOSZ elnökének ajánlásával bármely — az éves tagdíjat befizetett — VOSZ-tag a vállalkozás vezetője vagy megjelölt képviselője *kérelme alapján* juthat hozzá. A mágneses adathordozóval ellátott kártya számos kedvezmény mellett 20%-os díjkedvezményt biztosít a MALÉV-nál megvásárolt bármely MALÉV járat igénybevételénél. (...) A klubtagság a VOSZ referenciához kötődik, külön tagsági díjjal nem jár, míg számos szolgáltatást biztosít.”³²

F) Az 1991 novemberében létrejött MGYOSZ — kis létszámú csoport révén — a tagok számára olyan közvetlenül kamatoztatható előnyök megszerzését tűzte célul, amelyek növelik a tagok privatizációba való beleszólási, illetve az állami vagyonhoz való hozzájutási lehetőségeit. Az MGYOSZ — a már említett külkapcsolatok bővítésén és a tagságnak hitelt nyújtó bank létrehozásának ígérétéen túl³³ — védelmet ajánl menedzser tagjainak a gazdasági átmenet politikai indíttatású „tülkapásaival szemben”³⁴.

Az egyes szövetségek növekedésében inkább a szelektív ösztönzők játszottak szerepet, és nem annyira az országos szintű érdekvénesítő folyamatban, az Érdekegyeztető Tanácsban vagy a törvényelőkészítés munkájában való sikeres részvétel. Bár ez utóbbiak is hozzájárulnak az érdekképviselők „hasznosságának” bizonyításához, önmagukban mégis, kevés vonzerőt jelentenek a belépést fontolgatók számára.

Jól megválasztott szelektív ösztönzőkkel egyébként halálra ítélt szervezetek is megmenthetők és olyan tagok csatlakozása is elérhető, akiket egyébként hidegen hagy a szervezet manifeszt célja.

ÉRDEKKÉPVISELET ÉS LOBBYZÁS

A vizsgálat során az érdekvénesítési törekvések széles skáláját fedezhettük fel. Nemcsak a klasszikus amerikai lobbizásra volt példa³⁵, de a formalizált érdekképviselő — sokat bíralt — intézménye, az Érdekegyeztető Tanács is működik; jelen voltak az informális különalkuk, a nyomásgyakorlás egyedi eszközei éppúgy, a mint a pártokkal direkt kapcsolatot kereső lobby-törekvések.

Martinelli (1979) szerint az általános üzleti érdekeket megjelenítő szervezetek befolyása és hatalma attól függ, hogyan tudnak megfelelni három érdekképviselői szerepnek: *a)* a szakszervezeti mozgalmakkal kapcsolatban általános stratégiát kell kialakítaniuk; *b)* jó kapcsolatban kell lenniük a kormányzattal, a hatalmon levő koalícióval és a politikai pártokkal; *c)* elő kell segíteniük az üzleti életben belüli kohéziót és kezelniük kell a belső konfliktusokat és feszültségeket.

Coleman–Grant (1988) az üzleti életet képviselő szervezetek érdekvénesítő erejének négy szintjét határozza meg, és az egyes szinteken belül is differenciál aszerint, hogy ezek mennyire jellemzőek egy-egy érdekszervezet tevékenységére.

1. *A hozzáférhetőség magas foka.* Az adott szervezet rendszeresen kapcsolatba léphet vezető hivatalnokokkal, miniszterekkel, gyakran konzultálhat a politikacsinálókkal az érdekeit érintő kérdésekről. (Például informális kapcsolatok közhivatalnokokkal; a kormánysszervek kérésére információk szolgáltatása; formális konzultáció a törvényelőkészítés folyamatában és részvétel a parlament, ill. a parlamenti bizottságok munkájában; kapcsolat a miniszterekkel.)

2. *Részvétel a politika kialakításában.* Az adott szervezetet — miután közjogi státust kapott — formálisan is meghívják, hogy a közhivatalokkal együttesen vállaljon szerepet (gazdaság) politikai tervek kialakításában. (Például képviselő társadalombiztosítási alapokban; regionális fejlesztési bizottságokban; iparpolitikai bizottságokban; munkaerőpiaci központokban; árbizottságokban stb.)

3. *Részvétel a politika végrehajtásában.* Az adott szervezet formális szerepet vállal abban, hogy — a közhivatalokkal együttműködve — részt vesz egy adott területre vonatkozó kormányzati politika végrehajtásá-

ban. (Például részvétel regionális fejlesztési, iparpolitikai, minőség-ellenőrzési, átképzési stb. programokban.)

4. *Részterület irányítása.* Az állam hatalmat delegál a szövetséghez, amely — az állam kényszerítő eszközeinek segítségével — egy adott terület irányításában, fejlesztésében teljes felelősséget vállal.

Ha a Martinelli által kidolgozott kritériumok (1979) érvényességét elfogadjuk, azt láthatjuk, hogy az általunk elemzett érdekvédelmi szervezetek 1992-ben igencsak messze álltak attól, hogy ezeket teljesítsék.

A munkaadó szervezetek ekkor még nem dolgoztak ki általános stratégiát a szakszervezetekkel kapcsolatban. Másrészről azok a szervezetek, amelyeknek növekedésére számíthatunk — VOSZ, MGYOSZ, MAOSZ — ebben az időben leginkább a szervezeti felépítésük megerősítésével voltak elfoglalva.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a vizsgált szervezeteknek ne lett volna jelentős befolyásuk. A hatalmában gyenge kormányzat befolyásolására meglévő pozíciójuk is alkalmassá tette őket.

Az érdekérvényesítés formalizált lehetőségei

A gazdasági érdekképviselők számára az Érdekegyeztető Tanács (ÉT) volt az egyetlen formalizált, rendszeresen ülésező érdekérvényesítési fórum.³⁶ Ezen kívül ide számíthatjuk még azokat az eseteket, amikor az ÉT munkaadói oldalának képviselőjét meghívták a parlament gazdasági bizottságának ülésére.³⁷

A formalizált érdekérvényesítés helyzetét röviden az alábbiakkal jellemezhetjük:

A) Az ÉT tripartit érdekegyeztetési fórum, amelyen a kormány, a munkaadók és a munkavállalók képviselői vesznek részt, és amelynek hármas funkciója van: a) munkaügyi kapcsolatok makroszintű fóruma; b) konzultál a legfontosabb gazdaságpolitikai, elvi, stratégiai koncepciókról; c) véleményt nyilvánít a legfontosabb gazdaságpolitikai jogszabályokról.³⁸

Az ÉT háromféle tevékenységet végezhet: a) tájékoztatás, információcsere; b) konzultáció; c) állásfoglalás.

Az alapszabály szerint „A kormánynak a napirenden szereplő témákban ki kell léfektie szociális partnereinek véleményét” (15. pont). Az alapszabály kiegészíti azt is, hogy (17. pont) „megállapodás esetén a szociális partnerek kötelező magatartási szabályt vállalnak. (Például a kormány a megállapodásnak megfelelően jogszabályt ad ki, illetve terjeszt elő: a munkaadói és a munkavállalói érdekképviselők nem támogatják a megállapodástól eltérő követeléseket és cselekedeteket.)”³⁹

Az ÉT-nek ebben az időszakban tíz bizottsága működött⁴⁰, ezek közül azonban az érdekképviselők csak a Bér- és Munkaügyi Bizottság és a Munkaerőpiaci Bizottságban voltak igazán döntési pozícióban. Ezekben a bizottságokban ugyanis döntés vagy törvényjavaslat csak a partnerek egyetértésével született.

B) Az ÉT többi bizottsága gyakorlatilag konzultációs fórumként funkcionált, mivel sem a kormányzati döntések előkészítésében, sem a kormány törvénytervezeteinek módosításában az érdekképviselések nem tudtak az ÉT-n keresztül érdemben hatni a döntési folyamatra.

C) Az ÉT gyakorlati működésében két, egymástól lényegesen eltérő fórum funkciói keveredtek: a) konzultatív fórumé, amelyben a munkaadók és a kormányzat cserélnek véleményt gazdaságpolitikai kérdésekről; b) a munkaadók és a munkavállalók érdekegyeztető fórumé, amelyen a „munka világát” érintő kérdésekről tárgyalnának. Ez utóbbiban a kormányzat is helyet kaphatna, de csak koordináló szerepkörben.⁴¹

D) Az ÉT elvileg kapcsolatban állt a parlamenttel, tájékoztatta azt⁴², illetve képviselői elvileg részt vehettek az ÉT által előzetesen megvitatott témák tárgyalásánál a gazdasági (vagy költségvetési) bizottság ülésein.⁴³

Maguk az érdekképviselések is részt vehettek ezeken az üléseken és kifejezhették szakmai érveiket⁴⁴. Erre azonban — az érdekvédelmi szervezetek tapasztalatai szerint — elég esetlegesen kerülhetett sor. Kizárólag személyes kapcsolatokon⁴⁵ múltott az, hogy ki mikor kapott meghívást egy-egy ülésre.

Ezen túl az ÉT működési szabályzata kimondta, hogy „a kormányzati és parlamenti előterjesztésekben, illetve expozékban a szociális partnerek álláspontját ismertetni kell” (IX. fej. 7. pont).

E) Az érdekképviselések helye az ÉT-n belül sok esetben karakterisztikusan eltért a „kifelé”, a nyilvánosság felé mutatottól.

Az ÉT „három oldala” a következőképpen festett: két fél — a munkaadói és a munkavállalói érdekszervezetek képviselői — az egyik oldalon és a másikon a kormány. Ez a helyzet a Munka Törvénykönyve elfogadása után minden bizonnyal a munkaadói és a munkavállalói érdekpolarizáció irányába fog változni.

A helyzetet jól jellemzi, hogy a szakbizottságok szintjén, ahol az érdekképviseléseknek „együttdöntési” jogosultságuk van (Munkaerőpiaci Bizottság, Bér- és Munkaügyi Bizottság), szoros együttműködés alakult ki az egymással egyébként élet-halálharcot vívó MSZOSZ és LIGA szakértői között.

Az ÉT munkavállalói oldalán nem a nyilvánosan sokat szereplő szervezetek (VOSZ, IPOSZ), hanem az alig ismert MAOSZ⁴⁶ képviselői voltak a legaktívabbak.

F) Az ÉT nyújtotta formalizált lehetőségek nem jelentettek kielégítő és hatékony érdekérvényesítési eszközt az érdekszervezetek számára. Abban, hogy az ÉT munkája többnyire diszfunkcionális, hogy a tárgyalások „üres szócéplésnek” bizonyulnak, mindnyájan egyetértettek, az érdekvédelmi szervezetek mégis képviseltették magukat — eltérő szinten és intenzitással⁴⁷ — az ÉT bizottságaiban. Ennek az oka, hogy az ÉT-t tekintették az egyetlen formalizált információszerzési lehetőségnek.⁴⁸ Az érdekszervezetek itt képet kaphattak a kormányzat elképzeléseiről, a többi érdekszervezet ezzel kapcsolatos véleményéről és hozzá-

juthattak — néhány — a gazdaság aktuális makrofolyamatait tükröző adathoz.

Az ÉT nem amiatt diszfunkcionális, hogy hatásköre túlságosan szűkre szabott⁴⁹, hanem amiatt, hogy az ÉT Alapszabályában és Működési Szabályzatában rögzített formális érdekérvényesítési mechanizmusok sem működtek, illetve — az érintett szervezetek szerint — nem voltak sem jogi, sem személyi garanciák a kormányzat részéről a megállapodások betartására.⁵⁰

Ez a helyzet több egymással összefüggő ok miatt állt elő.

1. A kormányzat gazdasági törvényelőkészítő munkájának kiszámíthatatlansága

Igaz ugyan, hogy az ÉT-titkárság előre megkapta a kormány és a parlament fél éves munkaprogramját, és az ÉT tagjai ebből kiválaszthatták, hogy mely témákat óhajtának megtárgyalni⁵¹, de az egyes törvényjavaslatok ÉT-tárgyalásának ütemezése meglehetősen eltért az eredetileg kialakított munkatervtől.

Az érdekvédelmi szervezetek részéről természetes törekvés volt, hogy minél előbb bekapcsolódhassanak a kormányzat törvényelőkészítő munkájába. Erre azonban az esetek többségében nem volt módjuk.⁵² A minisztériumokban kidolgozott törvénykoncepciókhoz, -javaslatokhoz csak késve, és akkor is csak informális csatornákon keresztül juthattak hozzá.⁵³

A kormányzat és a minisztériumok maguk döntötték el, hogy melyik törvényjavaslatot mikor, a döntéselőkészítés milyen stádiumában viszik az ÉT bizottságai elé.⁵⁴

2. A kormányzat arroganciája⁵⁵

Eltérően az előző esettől, amikor az ÉT-tárgyalást a kormányzat merő formalitásnak, „kipipálandó” feladatnak tekintette, más alkalmakkor minden erőfeszítése arra irányult, hogy álláspontját, koncepcióját a legkisebb változtatás nélkül erőszakosan keresztülhajtja.

Erre volt példa a foglalkoztatási törvény módosításának esete. A munkaadók és a munkavállalók közösen módosító javaslatokkal éltek, amelyeket a kormány jelen lévő képviselője elfogadott, majd később az eredeti — kormány által kidolgozott — változatot nyújtották be a parlamentnek.

3. A kormányzat és a kormánypárti képviselők közötti diszkrepancia

Az ÉT története mutat arra példát, hogy az ÉT munkavállalói és munkaadói oldala éles vita után megállapodásra jutott⁵⁶, amelyet azután a kormány képviselője is elfogadott és ennek megfelelő javaslatot terjesztett a parlament elé, de a kormánypárti képviselők „szétzúzták” a kormány javaslatát.

4. Jogi szabályozás hiánya

Sem a kormányzati működési szabályzatában (ha egyáltalán van ilyen), sem a parlament házszabályában nincs garancia arra, hogy az ÉT Alapszabályában lefektetett lehetőségekkel az ÉT, illetve az ÉT egy-egy oldalának képviselője élni tudjon.⁵⁷

G) Az ÉT-ben elszenvedett kudarcok arra készítették az egyes érdekképviselőket, hogy érdekvédelem-teremtési tevékenységük súlypontját az informális különalkuk és a direkt pártpolitikai lobbyzás felé tolják el.

H) Az ÉT-t, mint a nyomásgyakorlás terepét egyedül az MSZOSZ próbálta kihasználni. Mozgástere ugyanis olyannyira beszűkült, hogy csak a rendszeresen összeülő, formalizált ÉT-n juthat tárgyalóasztalhoz.

I) Az ÉT kudarcának az érdekegyeztetési mechanizmusnak a gyengéit is jelenti. Nemcsak arról van szó, hogy a magántulajdonban lévő vállalatoknál csorbítják a szakszervezet-szervezés szabadságának alapvető jogát, de még az állami tulajdonban lévő vállalatoknál is megnehezítik a vállalati menedzsmenthez közel álló MSZOSZ mellett más szakszervezetek szervezését.⁵⁸

Különalkuk és egyedi eszközök

1992 folyamán tehát, mint fentebb utaltunk rá, a formális érdekvédelem-teremtés intézményeinek (törvényelőkészítés, ÉT, parlamenti bizottságokban való rendszeres meghallgatás) kudarc nyomán a szövetségek érdekvédelem-teremtési tevékenysége egyre inkább a különalkuk, az informális kapcsolatok, a direkt politikai lobbyzás és a pártokban való képviselői igények felé toldott el.

A kormányzatnak az a törekvése, hogy az érdekképviselői szervezeteket lehengerelje, a „radikális érdekvédelem-teremtés” szükségességét erősítette meg az egyes — nem a koalíció holdudvarához tartozó — érdekszövetségekben.

A különalkuk iránt azonban nemcsak az érdekképviselőket, a kormányzat tagjai is affinitást mutattak. A kormányon belüli helyzetüket és irányvonalukat megerősítő a kormány több tagja előszeretettel támaszkodott az érdekvédelmi szövetségekre. Ennek lehettünk tanúi például a világkiállítás körüli elkeseredett vitában. Kádár Béla a világkiállítás halott poraiból való feltámasztását saját sikereként és gazdaságpolitikai koncepciója realizálásaként könyvelhette el; győzelemként a pénzügyminiszterrel szemben, aki nem nagyon lelkesedett az EXPO ötletéért. Ebben a pozícióharcban pedig arra a VOSZ–IPOSZ alkalmi szövetségre támaszkodhatott⁵⁹, amelynek tagjai mindvégig elkötelezetten küzdöttek a világkiállításért.⁶⁰

„Jövő hét keddjétől a Világkiállítási Fórum szervezésében és támogatásával beindul az az akció, amelyet nevüket egyelőre inkognitóban tartó budapesti polgárok kezdeményeztek (ők kérték a fórum segítségét) azzal a céllal, hogy körülbelül százötvenezer aláírást gyűjtve kicsikarjanak egy népi kezdeményezésű népszavazást arról: mégis legyen világkiállítás. (...) Délelőtt sajtótájékoztatót Szűcs György, az IPOSZ elnöke, Koi László, a fórum alelnöke, valamint Csépe Béla kereszténydemokrata képviselő tartott sajtótájékoztatót...”⁶¹.

Mindkét szervezet szoros kapcsolatban áll a Kádár Béla vezette NGKM-mel. Mind a VOSZ, mind az IPOSZ hozzájuthat az NGKM

által kezelt kereskedelemfejlesztési alaphoz és külkapcsolatainak építésében támaszkodhat az NGKM alá tartozó külképviseletekre.⁶²

Az IPOSZ-lobby-tevékenységének egyik központi eleme, hogy a legnagyobb mértékben kihasználja a világiállításához kapcsolódó üzleti lehetőségeket — ami valószínűsíti, hogy az aláírási kampányhoz hasonló aktivitással fog fellépni ezért minden fórumon.⁶³

A miniszterekkel, illetve államtitkárokkal való kapcsolat nemegyszer kormánypárti össztönzésre, illetve kezdeményezésre jött létre.

Az IPOSZ-nak sikerült a Pénzügyminisztériumban is jó kapcsolatokra szert tennie.⁶⁴ Erre az adott módot, hogy az MDF vezetése az újonnan kinevezett Pongrácz Tibort jelölte ki arra, hogy tartsa a kapcsolatot a vállalkozókkal. Hasonló okból jó a kapcsolatuk Szabó Ivánnal is, aki az IPOSZ „referense” az MDF-en belül.

Az informális alkuk eredményének kell tekintenünk azokat a kezdeményezéseket, hogy az érdekképviseletek formálisan is lehetőséget kapjanak a részvételre egy-egy minisztérium kabinetjének munkájában.

Az OKISZ az ipari miniszterrel történt megállapodás értelmében részt vesz „az IKM kabinetjének munkájában, a Pénzügyminisztérium kabinetjének is hamarosan lesz egy olyan bizottsága, amelyben helyet kapnak az érdekképviseletek. Egyre szorosabb a kapcsolatunk az NGKM-mel is”.⁶⁵

Ide sorolhatók továbbá érdekképviseletek által alkalmazott egyedi eszközök is: látványos, a közvéleményre apelláló, a nyilvánosság közvetítésével érvényesített nyomásgyakorló akciók, amelyek egyrészt éppen a nyilvánosság ereje által hatékonyabbnak tűnnek az informális alkuknál, másrészt az adott szervezet propagandáját is szolgálják.⁶⁶

A „tiltakozó levelek”, „állásfoglalások”, „kiáltványok” azonban csak utólagos eszközei lehetnek a nyomásgyakorlásnak. Rendszerint olyan kormányzati döntések éles kritikáját nyújtják, amelyeknek előkészítésében az érdekszervezetek nem vehettek részt, illetve érdekeik súlyos sérelmet szenvedtek.

E kényszerű, a döntéseket követő lépések az érdekellentétek megoldásának meglehetősen durva eszközei. Gyakori használatuk is a döntések előtti érdekegyeztető folyamat működésképtelenségére hívja fel a figyelmet.

Összefoglalás

Ha a vizsgált gazdasági érdekcsoportoknak a Coleman–Grant-féle skálán elfoglalt helyét kívánjuk felbecsülni⁶⁷, akkor azt mondhatjuk, hogy 1992 elején többnyire az 1. és a 2. szint eléréseért küzdöttek, és kevéssé körvonalazódtak elképzeléseik arról, hogy mit tennének a 3. és a 4. szint elérése esetén.

A legtöbb szervezet a kormányzati kapcsolatok kiépítésére, illetve stabilizálására törekedett. Ez a helyzet azonban — amennyiben ezt a céljukat elérték — gyorsan változhat. A stabil kormányzati és parlamenti kapcsolat hátterével nagyobb eséllyel pályázhatnak a kormányzati poli-

tika végrehajtásában való részvételre, és arra, hogy a gazdaság egy-egy területét — közhatalmi jogosítványokhoz jutva — irányítsák. Ez természetesen feltételezi a megfelelő kormányzati szándék meglétét, amely ösztönözheti az érdekképviselők ilyen irányú szerepvállalását.

A PÁRTOKHOZ VALÓ VISZONY — LOBBYZÁS A PARLAMENTBEN

A parlamenti lobbyszás minden érdekszervezet tevékenységében megjelent valamilyen formában. Azt nem tudhatjuk, hogy általában több irányú lépést tesznek-e az érdekszervezetek, de az eddig leírtak és az érdekszövetségek vezetőivel, szakértőivel készített interjúk arra utalnak, hogy a parlamenti képviselők megkönyékezésének gyakorisága a jövőben nőni fog.⁶⁸

Az egyes érdekképviselők viszonyát a pártokhoz ötfokú skálán ábrázoljuk. Az egyes szövetségek a különböző pártok vonatkozásában e szintek valamelyikén helyezkedhetnek el.

0) Nincs számottevő kapcsolat az adott párttal.

1) Törekvés a függetlenségre, azonos távolságtartásra minden párttól. Ebbe beleértendő a parlamenti pártok képviselőivel való kapcsolat is; de ha már eggyel tárgyaltak, akkor a többit is fel kívánják keresni.

2) Egy párt parlamenti képviselőinek megkeresése; egyes az érdekszervezeteket érintő kérdésben eseti együttműködés lehetősége.

3) Stratégiai szövetség egy-egy párttal. Ez öltheti választási szövetség formáját is.

4) Az érdekszervezet egy vezetője egyben aktív párttag, illetve a párt vezető grémiumához tartozik.

A legtöbb szervezet „kettős lelkű” a pártokkal való kapcsolatban. Egyrészt függetlenségét, illetve ennek fenntartását hangoztatja, de egyúttal keresi is közöttük a lehetséges stratégiai szövetséget.

Az egyes szervezeteket tekintve azt látjuk, hogy a MAOSZ kivételével mindegyiknek van kapcsolata a parlamenti pártokkal (lásd a 4. táblázatot).

4. táblázat

Az érdekvédelmi szövetségek és a parlamenti pártok viszonya*

	MDF	FgKP	KDNP	SZDSZ	FIDESZ	MSZP
MAOSZ	(4)a	0	0	0	0	0
VOSZ	4b					
MGYOSZ	4	(4)c	1	1	1	4d
OKISZ	1	1	1	1	1	1
IPOSZ	2	2	3	2	2	2
KISOSZ	1	1	1	1	1	1

* Azokat a cellákat üresen hagytuk, ahol a besorolást információhiány miatt nem tudtuk elvégezni; a zárójelbe tett számok virtuális kapcsolatokra utalnak.

a: Takácsi Gyula MDF-es képviselő, a parlament gazdasági bizottságának alelnöke a MAOSZ „anyaszervezetének”, az MGK-nak alelnöke

b: Palotás János MDF frakciótagságáig

c: az MGYOSZ elnökségi tagja Kocsis András, az FgKP elnöke mellett működő tanácsadó testület vezetője

d: Petrenkó János (MGYOSZ elnökségi tag) MSZP frakciótagságáig

A táblázatból kiolvasható, hogy az érdekvédelmi szövetségek eltérő mértékben alakítottak ki kapcsolatokat a pártokkal. A szoros pártkapcsolat leginkább az MGYOSZ-ra és a VOSZ-ra jellemző. A többi szervezet vagy nem törekedett erre (MAOSZ)⁶⁹, vagy puhatolózó tárgyalásokat folytatott (OKISZ), vagy nem tudott érdemleges kapcsolatokat kialakítani (KISOSZ).

Köztes helyzetben volt az IPOSZ, amely kiterjedt tagsággal, regionális és szakmai szervezetek sokaságával, de viszonylag kis gazdasági és jelentéktelen politikai befolyással rendelkezett.

Az IPOSZ a kereszténydemokratákkal lépett szorosabb kapcsolatba: szakvéleményekkel támogatta az KDNP-frakció munkáját; és Szűcs Györgyöt, az IPOSZ elnökét a KDNP támogatásával próbálta Kisbéren bejuttatni a parlamentbe — sikertelenül.⁷⁰

A magát politikailag marginálisnak érző IPOSZ-vezetés számára továbbra is stratégiai cél a parlamenti képviselet elérése: ennek érdekében alapítványt hoztak létre „Az IPOSZ az iparosság képviseletéért”⁷¹ névvel. Az alapítvány célja „a demokratikusan működő és vállalkozásbarát társadalmi és gazdasági környezet kialakításához való aktív és alkotó hozzájárulás, az iparos érdekek ennek szellemében történő eredményes országos és helyi képviseletének elősegítése.

Az alapítvány fenti általános céljának megfelelően: támogatja azon IPOSZ-ipartestületi vezetőket és tagokat, akik a helyi önkormányzati

testületek és az Országgyűlés képviselői tisztségére kiírt választásokon a magyar kisipar érdekeit kifejező program felvállalásával indulnak”.⁷²

Az IPOSZ másik — a KISOSZ-szal közös — kezdeményezése a Zwack-féle Liberális Polgári Szövetség együttműködése a Vállalkozók Pártjával.⁷³

A legjobb pártkapcsolatokkal rendelkező érdekvédelmi szervezetek esetében fordított tendenciával találkozunk. Palotás 1992 tavaszán látványosan távozott az MDF-frakcióból és a köztudomásúan kitűnő MDF-kapcsolatokkal rendelkező MGYOSZ is bíráló hangot ütött meg az MDF-kormányzatnak a vállalatvezetők leváltásával és kinevezésével kapcsolatos személyzeti politikáját illetően.⁷⁴ Ez a megnyilatkozás is alátámasztotta azt, hogy az MGYOSZ a gazdasági „rendszerváltozás” tekintetében sokkal moderáltabb álláspontot foglal el, mint az MDF egyes körei, pl. a Monopoly csoport. A szervezet két reprezentása Széles Gábor és Kocsis András szerint „második kiegyezésre” van szükség, de „nem elsősorban a pártok, hanem az új hatalmi elit és a nemzeti tőke egymásratalálására” (kiemelés — T. I. J.). Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy az új politikai elitnek ki kell egyeznie, „meg kell békélnie és össze kell fognia a műszaki és gazdasági szakértelmiséggel, s ezen belül az előző rendszer adminisztrációjával, szakértői garnitúrájával”. Véleményük szerint „ezt a réteget nem szabad létbizonytalanságban tartani. Tudomásul kell venni, hogy ezek az emberek elősegítették a rendszerváltást, s még egyet — ami talán ennél is fontosabb —, nincs két elit Magyarországon”.⁷⁵

Az MGYOSZ-szal kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy az állami vállalatok menedzsereinek „beemelése” a politikai alkuba, illetve e „beemelés” szükségességének a kinyilvánítása eleve implicit elhatárolódás volt az MDF radikálisaitól. Az MGYOSZ megalakításában ez — az „előző rendszer” elitjének emancipációját elfogadó, sőt sürgető — szándék is szerepet játszott.⁷⁶

A gazdasági és politikai elitek közötti kiegyezés követelése, majd az MGYOSZ megalapítása (kiválása a VOSZ-tag GYOSZ-ból) és ezzel az új hazai tőkésréteg önszerveződése elkerülhetetlen folyamat, amely korántsem jelenti azt, hogy a hazai tőkének ezzel sikerült egyben meghódítania a politikai elit döntő részét.⁷⁷

Jóllehet az MGYOSZ törekvései között fontos helyet kapott a nagyiparosok hatékony érdekképviselése mind a parlamentben, mind az államigazgatás intézményeinél, az MGYOSZ-nak nem az volt a legfőbb célja, hogy beilleszkedjen a kialakuló kliensrendszerbe, hanem az, hogy menedzserként részt vegyen a privatizációban, elismertesse a szakmai kvalitásokat és az, hogy a hazai politikai elit vele egyenrangúként fogadja el a gazdasági elitet.⁷⁸

A GAZDASÁGI ÉRDEKSZERVEZETI STRUKTÚRA MODELLJEI

Az előzőekben foglalkoztunk az egyes érdekvédelmi szervezetek helyzetével, tevékenységével, a kormányzervekhez és a pártokhoz fűződő viszonyukkal. Az alábbiakban egymás közötti kapcsolataikat elemezzük, amelyek alapján következtethetünk a gazdasági érdekszövetségek várható struktúrájára is.

*A gazdasági érdekszövetségek egymás közti viszonya.
Verseny vagy/és multifunkcionalitás*

Alapvető jellemzőiket vizsgálva láttuk, hogy a szervezetek rendelkeznek letisztult funkcióval, és némelyik ugyanazt a vállalkozói kört igyekszik megnyerni magának (pl. az OKISZ és a VOSZ).

A kérdés ezek után az, hogy milyen e szervezetek viszonya egymáshoz? Vannak-e tartós koalíciók, illetve milyen éles a verseny közöttük? A kérdésekre adott válaszok segítségével két dimenzió (a funkcionális szétválasztottság és az egyes szervezetek közötti verseny foka) mentén az érdekvényesítés kialakuló magyar modelljét elhelyezhetjük a fejlett nyugati országokban létező modellek között.

Az egyes érdekszövetségek befolyása, hatalma attól függ, hogyan tudják képviselni az üzleti aktorok hármass (társadalompolitikai, gazdaságpolitikai, regionális) érdekét (lásd Coleman–Grant 1988).

Coleman és Grant szerint a gazdasági érdekszövetségek e funkciók szerint lehetnek teljesen differenciáltak (ekkor minden funkciót más-más szervezet vállal, és mindegyik csak egyet), de lehetnek vegyesek (három közül kettővel foglalkoznak), illetve egyesítettek (egy szövetség egyszerre mind a hárommal foglalkozik). Ezt metszi keresztbe az egyes szövetségek közötti verseny mértéke. A teljesen neokorporatívnak tekintett Ausztriában⁷⁹ pl. egyetlen érdekszervezet (Szövetségi Gazdasági Kamara) látja el mindhárom funkciót, amelynek tehát nincs konkurenciája, míg a másik végtel Kanada, ahol az érdekszövetségek egyszerre csak egy feladatot vállalnak, de mivel többen vállalnak azonos funkciót, éles közöttük a konkurencia. Kemény verseny tapasztalható a különben specializálatlan szervezetekből álló brit szisztémában is, az erősen differenciálódott német modellben viszont alig van rivalizálás.

A magyarországi helyzetre jellemző — mint fentebb említettük —, hogy az egyes érdekszövetségek funkciói 1992-ig nem váltak el egymástól. De már ekkor megfigyelhető volt bizonyos differenciálódás a gazdasági érdekszövetségek között: a MAOSZ inkább az ÉT szociálpolitikai egyeztető tárgyalásain aktivizálódott, az MGK klasszikus kamarai funkciókat látott el, a VOSZ és az MGYOSZ gazdaságpolitikai kérdésekben nyilatkozott.

Ebben az időszakban alig volt verseny a szervezetek között. Mindössze az OKISZ és a VOSZ, valamint az OKISZ és az MGYOSZ között lehet szó versenyről adódó konfliktusokról (lásd az 5. táblázatot).

5. táblázat

*A munkaadó szervezetek koalíciói és konfliktusai**

Név	MVK	MGK	VOSZ	MGYOSZ	IPOSZ	OKISZ	KISOSZ
MAOSZ	+	(+)	(+)				
MVK(a)		(-)	-		-	(-)	
MGK			+	(+)	(+)	(+)	(+)
VOSZ				-	+	-	
MGYOSZ					+	+	
IPOSZ						+	+
OKISZ							+

* A már meglévő koalíciókat „+”, a konfliktusokat „-”, a várhatókat pedig (+) (-) jelek mutatják.

(a): Magyar Vállalkozói Kamara

Ha a fenti differenciálódás tovább folytatódik, és funkcionálisan különálló érdekszövetségek rendszere jön létre, akkor azt a német modellhez való közeledésként foghatjuk fel.

A differenciálódás mellett kibontakoztak a szervezetek között különböző taktikai és stratégiai szövetségek⁸⁰ körvonalai is. Az ÉT-n való egységes „munkaadói vélemény” kialakításának igénye pedig létrehívta azokat a tárgyalásokat, amelyeken a munkaadói szövetségek képviselői az ÉT-ülések előtt rendszeresen egyeztették álláspontjukat.

Reálisak-e a neokorporativista tendenciák?

Coleman–Grant szerint (1988) minél centralizáltabb és koncentráltabb egy ország üzleti érdekszövetségeinek rendszere (kevésbé differenciált szövetségek és a konkurencia kisebb mértéke), annál inkább betölthetnek az érdekszövetségek reguláló szerepet, annál inkább intézményesülhetnek az adott ország politikájában, és annál valószínűbb, hogy az üzleti élet képviselői részt vesznek a politika végrehajtásában is.

Az érdekszövetségek differenciáltsága és konkurenciájuk foka szerint a jelenlegi magyarországi állapotokat valahol középtájon helyezhetjük el a teljesen centralizált és neokorporativista osztrák és a piaci aktorok autonómiájára építő angolszász modell között.

A kormányzati életbe való befolyásuk mértékét tekintve a hazai érdekszövetségek helyzete a tőkés országokban tapasztalható helyzethez képest ugyancsak ezt a feltételezést erősíti meg. A 6. táblázatban Coleman és Grant kutatási eredményei alapján azt mondhatjuk, hogy

az egyes országokra az üzleti élet szervezeteinek szignifikánsan eltérő politikai befolyása jellemző. Ezt a skálát alapul véve azt látjuk, hogy az általunk vizsgált érdekszövetségek befolyásának mértéke rendre kisebb, mint a felsorolt országokban a hasonló szervezeteké.

A jelenlegi szövetségek a szakszervezetekkel való rendezett viszony hiányában, a kormánnyal való stabil kapcsolat és a szövetségen belüli erős kohézió és érdekiegyenlítő mechanizmus nélkül nem voltak képesek a vizsgálat időpontjáig komolyabb kormányzati befolyásra szert tenni. Az érdekvényesítés megvalósult modelljét nagyjából adottnak véve és az érdekszövetségek várható önfejlődését⁸¹, kormányzati, illetve politikai pozícióik megszilárdulását feltételezve sem látszik valószínűnek, hogy politikai befolyásuk túlhaladja pl. a Németországban tapasztalható mértéket és egy ausztriaihoz hasonló neokorporativista modell jönne létre.

Míndezek mellett figyelembe kell venni három tényezőt:

A) Abban az esetben, ha a társadalmi csoportok (rétegek) közötti megosztottság és a jövedelmi, kulturális szakadék nő; ha viszonylag centralizált érdekcsoportok jelenítik meg a gazdasági érdekeket; ha a lakosság többsége az egyes gazdasági szervezeteket elfogadja érdekei legitím képviselőinek ugyanúgy, mint a parlamenti képviselőket; ha a kormány és az egyes érdekcsoportok vezető részéről készség mutatkozik a megegyezésre; ha mindez egy relatívan centralizált állam mellett következik be — akkor megteremtődnek egy neokorporatív modell kialakulásának feltételei (lásd Wilson: 109–133).

B) A hivatalban lévő kormány kompromisszum-képtelensége a formalizált érdekvényesítés fórumain, illetve hajlama az informális kapcsolatok alapján kötött különalkukra önmagában nem jelentett közeledést egy neokorporativista szisztéma felé, de olyan koncepciót rajzolt ki, amely nem mond ellent annak.

C) Láthattuk, az egyes érdekszövetségek (beleértve a szakszervezeteket is) határozott törekvése volt, hogy növeljék befolyásukat a pártokban. Minden szervezet erősíteni kívánja kapcsolatait a pártokkal, illetve azok valamelyikével, és többen az „agresszívabb érdekvédelem” jegyében — egy-egy párt támogatásával — közvetlen parlamenti képviseletre törekednek.⁸²

6. táblázat

*Az üzleti szövetségek politikai szerepe egyes tőkés országokban**

	(1)	(2)	(3)	(4)
Ausztria				
BWK	12	8	6	12
Svédország				
SAF	12	5	4	12
SI	12	6	0	1
Németország				
BDI	12	2	1	0
BDA	12	3	0	4
DIHT	10/10	1/4	1/3	4/8
ZDH	10/9	3/4	2/3	10/10
Olaszország				
Confindustria	12	6	0	0
Intersind	11	5	0	2
Svájc				
Vorort	10/10	4/4	1/1	0/3
ZSAO	10	4	1	0
SGV	10/10	6/4	1/2	0/0
Nagy-Britannia				
CBI	12	3	0	0
IOD	12	1	0	0
Birm. CC	12	2	1	0
Kanada	12	1/5	0	0

* Coleman–Grant empirikus elemzésének eredményeit összefoglaló táblázat. Ahol két szám van, ott az első az országos, a második a regionális szintre vonatkozik.
Forrás Coleman–Grant 1988: 480.

- (1): a hozzáférhetőség indexe, 0-tól 12-ig terjedhet;
 (2): a politika kialakításában való részvétel indexe, 0-tól 8-ig terjedhet;
 (3): a politika végrehajtásában való részvétel indexe, 0-tól 6-ig terjedhet;
 (4): a részterület irányításában való részvétel indexe, 0-tól 28-ig terjedhet.

BWK: Gazdasági Kamara;
 SAF: Svéd Munkaadók Szövetsége;
 SI: Svéd Iparszövetség;
 BDI: Német Ipar Országos Szövetsége;
 BDA: Német Munkáltatói Szövetségek Szövetségi Egyesülete;
 DIHT: Német Ipari és Kereskedelmi Kongresszus;
 ZDH: Német Kézművesek Központi Szövetsége;
 Vorort: Svájci Kereskedelmi Szövetség;
 ZSAO: Svájci Munkáltatók Szervezeteinek Központi Szövetsége;
 SGV: Svájci Iparszövetség;
 CBI: Brit Ipar Konföderációja;
 IOD: Institute of Directors;
 Birm. CC: Birminghami Kereskedelmi Kamara.
 A kanadai értékeket négy szövetség adatainak átlagából számolták.

JEGYZETEK

- ¹ A dolgozatban az 1990-től 1992 májusig tartó időszakot vizsgáltam. A kiválasztott érdekképviseleti szervek dokumentumainak elemzésére, megjelent sajtócikkekre és az egyes szervezetek vezetőivel, illetve szakértőivel való interjúkra, valamint Páczy Erzsébetnek a VOSZ-ról frott esettanulmányára támaszkodom. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Lengyel Györgynek, Körösi Andrásnak és Lányi Kamillának a dolgozathoz fűzött hasznos megjegyzésekért, illetve bírálatért.
- ² Például a különböző orvosi kamaráktól, mezőgazdasági, agrárkamaráktól; vagy olyan szakmai szövetségektől, mint a Magyar Külkereskedelmi Szövetség. A Legfelsőbb Bíróságon vezetett nyilvántartás szerint ma Magyarországon minegy 153 kamara tevékenykedik (lásd A kamarák inflációja. Figyelő, 1991. december 19.).
- ³ Az IPOSZ taglétszáma például két év alatt 162 ezerről 110 ezerre csökkent.
- ⁴ A korábban csak állami vállalatokat tömörítő Magyar Gazdasági Kamara a vállalati átalakulások és a privatizáció, valamint a magánszektor bővülése nyomán tagjai között immár 41,4% a részvénytársaságok és kft-k és 21,1% a gazdasági munkaközösségek, betéti társaságok és egyéni vállalkozók részaránya. Lásd Magyar Gazdasági Kamara XI. közgyűlése, Budapest, 1991. december 21.
- ⁵ Ebben nyilván közrejátszik, hogy e szervezetek 1988–1989-ig kötelező tagsággal működtek. Bár létszámuk azóta fokozatosan csökkent, a tagok jó része a kötelező tagság megszűnte után is beni kíván maradni a már megszokott szervezetben.
- ⁶ Mindhárom vizsgált szervezet — kötelező tagság mellett — még a '80-as években is ellátott állami funkciókat. Feladatuk volt többek között a magánszektor adott szegmensének felügyelete és szabályozása. Fejlődéstörténetükről és az érdekegyeztetés szocializmusbeli állapotáról lásd Tölgyessy 1988.
- ⁷ E metamorfózisokban a döntő szerepet játszó új vezetőség persze komolyan támaszkodott a szervezet anyagi forrásaira és bürokráciájára. Szinte szó szerint az történt, amiről Max Weber nyomán M. Olson ír: „... a szervezet anyagi támogatására támaszkodó vezető képes lehet arra, hogy életben tartsa a szervezeteket azután is, hogy annak eredeti célkitűzéseit már homály fedi. Így például megtörténhet, hogy a bérkocsisokat és fuvarosokat tömörítő szervezet felvállalja a teherautó-sofőrök képviseletét, vagy valamely háború veteránjainak a megsegítésére alakult szervezet, túlélve saját veteránjait, a későbbi háborúk hadirokkantjainak a szolgálatába szegődik” (Olson 1987: 77–78).
- ⁸ „Ma a kereskedelem valóságos perzsavásár, annak minden anomáliájával együtt. Mint érdekvédelmi szervezet, elengedhetetlennek tartjuk, hogy még ez évben szülessen meg a kamarai törvény. Az elszabadult feketekereskedelemnek is csak így állíthatunk gátat.” („Elkerülhetetlen az agresszívabb érdekvédelem”. Interjú Kári Jánossal a KISOSZ elnökével. NAP: 1992. május 8.) Ezeknek a monopolista tendenciáknak történetileg nagy szerepük volt egy-egy közösség kiterjedésének megakadályozásában (lásd Weber 1967: 131–138.).
- ⁹ „Mindenképpen szeretnénk elérni, hogy az önkormányzatoktól átvehessünk néhány olyan jogosítványt, amelynek egyébként sem tudnának megfelelni. Itt első helyre a szakmai megméretést tenném. Fontosnak tartom a szervezett képzés, vizsgáztatás, rangszerzés »jogosítványainak« megszerzését.” Uo.
- ¹⁰ Lásd Magyar Kézműves Kamara, Figyelő, 1992. április 2.
- ¹¹ Lásd Iparos panaszok. HVG, 1992. február 1. A törvénymódosítási javaslatukban a következő érvel indokolják ezt: „A gyors mennyiségi váltás érdekében a vállalkozói szabadság biztosítékai a szabadosság veszélyét hordozzák magukban. (...) A tv. ugyanis azzal, hogy az egyéni vállalkozás indításának szinte egyedüli feltételeként a cselekvőképességet jelöli meg, a dilettáns vállalkozók tömeges elterjedését idézheti elő.”

- ¹² Az MGYOSZ a „kiválasztottak klubjaként” kíván működni és erre egyedülálló politikai kapcsolatainál, gazdasági erejénél fogva minden lehetőséget megvan.
- ¹³ A MGK érdekvédelmi szövetségeként létrehozott, és helyét kereső MAOSZ relatív alacsony tagdíját is ezzel a törekvéssel magyarázhatjuk.
- ¹⁴ Lásd Dühös Turiszt. Figyelő, 1992. március 5.; Elutasították az utazásszervezésről szóló rendeletet. Világgazdaság, 1992. február 29.
- ¹⁵ „A bizonytalanság világában azonban nem lehet előre tudni, hogy mekkora az a minimális létszám, amellyel a koalíció még éppen győzni tud” (Olson 1987: 118.).
- ¹⁶ A szervezetek tagdíja nem olyan magas, hogy egy átlagos vállalkozás ne lehessen egyszerre több szervezetben is tag (lásd a 4. sz. táblázatot).
- ¹⁷ „Az IPOSZ az önkormányzatokban látja az erősítés (a befolyás erősítésének — T. I. J.) lehetőségét, hiszen a szervezetünknek 1500 önkormányzati képviselője van.” Interjú Szűcs Györggyel az IPOSZ elnökével. Napi, 1992. január 24.
- ¹⁸ Részben a VOSZ MGK-ból való létrejöttét, de az MGYOSZ-nak a VOSZ-ból való kiválását is e folyamat egy-egy állomásának tekinthetjük.
- ¹⁹ Lásd Figyelő, 1991. január 3.
- ²⁰ Lásd VOSZ Hírek, 1992. április.
- ²¹ A MSZOSZ-on kívül minden szervezet vezetősége társadalmi munkában látja el feladatát. Rendszerint csak az elnök, vagy ügyvezető elnök, illetve titkár dolgozik főállásban.
- ²² Amióta Széles Gábornak sikerült megvennie a VIDEOTON-t, azóta az MGYOSZ aktivitása is érezhetően csökkent.
- ²³ „A VOSZ és a Holland Iparszövetség kezdeményezésére a holland kormány kilencmillió guldennel járult hozzá annak az alapítványnak a létrehozásához, melynek célja a magán-szektor fejlesztése, a privatizáció és a magángazdaság szerkezetátalakításának elősegítése.” Figyelő, 1991. július 25.
- ²⁴ „A VOSZ-nak nincsenek külképviselői, de együttműködési megállapodást kötött lobby-szervezetekkel, például az USA-ban, Washingtonban. Közép-Kelet-Európában a VOSZ az egyetlen szervezet, amelynek ilyen jellegű kapcsolatai vannak.” Interjú Palotás Jánossal, Napi, 1992. január 24.
- ²⁵ Palotás János előszeretettel mutatkozik be a „magyar vállalkozók országos szövetségének” elnökeként — amit persze a többi munkaadói szervezetben nehezményeznek. (Ez a konfliktus az MGYOSZ–VOSZ szakításban is szerepet játszott.)
- ²⁶ Ezt a konstrukciót ugyan a Budapest Bank 1992. áprilisában leállította, mivel 629 kisiparos 196 millió forinttal tartozott a hitel lejártá után, de az IPOSZ a hitelfedezeti garancia szigorítása mellett a hitelkonstrukció újratárgyalását javasolta. (Lásd Tőzsde Kurír, 1992. április 14.)
- ²⁷ Figyelő, 1991. május 2.
- ²⁸ A másik érdekszövetség, az IPOSZ végül egy — a jobb banki biztosítékot szolgáló — garanciaalap működtetésével vett részt a hitelkonstrukcióban. Lásd Világgazdaság, 1991. május 14.
- ²⁹ Lásd Világgazdaság, 1992. április 17.
- ³⁰ Lásd Napi, 1992. február 25.
- ³¹ Lásd Napi, 1992. március 31.
- ³² Lásd VOSZ Hírek, 1992. április.

- 33 „Az MGYOSZ már több nyugat-európai — és szovjet — gyáriparos szövetséggel vette fel a kapcsolatot, s akciósorozatot kezdett az ágazati, illetve regionális tagozatok szervezésére. Hamarosan létrehoz egy bankot is, amely állításuk szerint világgiaci feltételek mellett nyújt hitelt a tagságnak.” Lásd Magyar Hírlap, 1991. november 21.
- 34 A politikai okokra visszavezethető vezetőváltásokra reagáló MGYOSZ állásfoglalása szerint „el kell kerülni azt, hogy a nem kellően átgondolt, szélsőséges esetben kontrasztelekciós vezetőkválasztás negatívan befolyásolja gazdasági életünk esélyeit.” (Lásd HVG, 1992. február 22.) Ugyanezt sokkal élesebben fogalmazza meg Vadász Péter, az MGYOSZ alelnöke a vele készült interjújában. „A választások idején naivak voltunk”, HVG, 1992. március 28.
- 35 A klasszikus lobby-funkció ellátására alakult például 1992 elején a MASZISZ (Magyar Szilárdásványbányászati Szövetség), amely vállaltan a „szenes-lobby” érdekkijáró szervezete. A két fős apparátussal működő lobby-szervezet az ágazatba tartozó vállalatok érdekeit, álláspontját közvetíti az állami szervekhez, a szakszervezetekhez és a parlamenti pártokhoz.
- 36 Eltekintve persze a VOSZ-tól és a Munkástanácstól, amelyek vezetőik révén parlamenti képvisellel rendelkeznek.
- 37 Arra is volt példa, amikor az ÉT egyik szakbizottsága (Országos Munkaerőpiaci Bizottság) mint bizottság kereste meg az adott témában érdeklődő képviselőket, hogy tájékoztassa őket a bizottság kompetenciájáról, munkájáról és a Foglalkoztatási Törvény módosításával kapcsolatos bizottsági véleményről.
- 38 Az ÉT működéséről lásd Herczog (1991), Orolin (1992) és Bossányi (1992) írásait.
- 39 Az ÉT alapszabályát lásd Kurtán–Sándor–Vass (1992: 722–724).
- 40 Ezek a következők: bér- és munkaügyi; gazdasági konzultatív; információs; jászolgálati és etikai; jövedelempolitikai; munkaerő-piaci; munkavédelmi; Országos Képzési Tanács; privatizációs; szociálpolitikai.
- 41 A érdekegyeztetés ilyen különválasztásához persze specializált munkaadói szervezetek lennének szükségesek. Németországban például míg a német iparszövetség (Bundesverband der Deutschen Industrie) „feladatát elsősorban abban látja, hogy »meg kell vizsgálnia« minden, a gazdaságpolitikával kapcsolatos intézkedést, és pedig abból a szempontból, hogy ezek mennyire érintik az egyes iparvállalatok működőképességét”, addig a Német Munkáltatói Szövetségek Szövetségi Egyesülete (BDA) feladata „elsősorban szociálpolitikai, munkajogi és oktatási kérdésekben általános alapelvek, irányelvek kidolgozása” és a szakszervezetekkel vagy a kormánnyal és a parlamenttel szembeni képviselése (lásd Sándor 1989: 33).
- 42 Az ÉT jogai között szerepel (Alapszabály 13. 1/b pontja) „Az országgyűlés tájékoztatása a munkavállalói és munkaadói szervezeteknek a munka világát érintő alapvető törvényekkel kapcsolatos részletes véleményéről, amelyeket a szociális partnerek (az ÉT ülést követő 5 naptári napon belül) átnyújtanak a kormánynak, és a kormány csatolja a parlamentnek benyújtott tervezethez (lásd Kurtán–Sándor–Vass 1992).
- 43 „Az ÉT által megtárgyalt törvényjavaslatok parlamenti bizottsági vitáira a munkáltatói és a munkavállalói érdekképviseltek (a két oldal) egy-egy képviselőjét az előterjesztő tárca — a Titkárságon keresztül — meghívja, akik a vitában tanácskozási joggal vesznek részt.” Az Érdekegyeztető Tanács működése, IX. fej. 6. pont. Uo.
- 44 Ezt a formát nagyon fontosnak tartották, hogy „a döntések előtt jelen lehessenek”. „A legjelentősebbnek azt tartom, hogy részt tudunk venni a parlamenti bizottságok munkájában és itt ki tudjuk fejteni álláspontjainkat. Az OKISZ jelenléte a törvényhozás munkájában így cselekvő erővé vált.” Interjú Sümeghy Csabával az OKISZ elnökével. Figyelő, 1992. január 9.

- ⁴⁵ Sokszor elég az, ha az érdekképviselet vezetéséből, szakértői gárdájából valaki jól ismeri, baráti viszonyban van a bizottság elnökével vagy elnökhelyettesével.
- ⁴⁶ A MAOSZ főtitkára (Kovács Géza) egyben az ÉT munkaadói oldal részéről megbízott titkára is. (Az ÉT-nek három titkára van; egyet a kormány, egyet a munkaadók, egyet a munkavállalók delegálnak.)
- ⁴⁷ Egyes szervezetek, mint pl. MGYOSZ, VOSZ szerepe az ÉT-ben marginálisnak mondható. A munkaadói oldalon a legaktívabb a MAOSZ, míg a munkavállalói a LIGA és az MSZOSZ.
- ⁴⁸ Ez jelenti — a gazdasági adatok iránti általános információéhség miatt — az ÉT nagy vonzerejét nemcsak az érdekvédelmi szervezetek, hanem az őket képviselő szakértők számára is. A friss adatokhoz való hozzájutás az az előny, ami miatt tiszteletdíj nélkül is szívesen vesznek részt a szakbizottságok munkájában.
- ⁴⁹ Ezt az álláspontot képviseli írásában Bossányi (1992). Az érdekszervezetek részéről is többen az ÉT döntési (együtdöntési) jogkörének bővítését szorgalmazzák, és a jövőben az ÉT-t mint egy kétkamarás parlament alsóházát látnánk szívesen.
- ⁵⁰ A jogi garanciák megteremtése (pl. az érdekképviseleti törvény) mellett az érdekszervezetek leginkább azt hiányolták, hogy a kormánnyal nem lehet „gentleman's agreement”-et kötni. „Az is igaz, hogy tapasztalunk kell nap mint nap, hogy hiányzik a munkaadók, a munkavállalók szervezeti és a kormány között az a bejáratott kapcsolatrendszer, dialógus és egymás érveire való érzékenység, amely nélkül aligha lesz elérhető, hogy az ÉT szabályainak megfelelően konszenzuson nyugvó döntések szülessenek.” Interjú Sümeghy Csabával az OKISZ elnökével. Figyelő, 1992. január 9.
- ⁵¹ Ezen nem szereplő témákat is felvehetnek az ÉT saját munkaprogramjában.
- ⁵² Az érdekcsoportok nyilvánvaló érdeke az, hogy a döntési folyamat mielőbbi fázisába bekapcsolódjanak. Az idő múlásával ugyanis egyre csökken az érdekérvényesítési lehetőségek köre (lásd Miller 1990: 200–206).
- ⁵³ „A törvényelőkészítéshez kapcsolódó tárcaközi egyeztetésből ugyanis a legtöbb szervezet kimarad. Az, hogy megkapjuk-e vagy sem az egy-egy tárca által kidolgozott koncepciót, többnyire azon múlik, hogy milyen kapcsolatot tudunk kialakítani az adott minisztériummal, illetve milyen személyes kapcsolatot a minisztérium vezetőjével.” Egy főállású szakértő véleménye.
- ⁵⁴ A KISOSZ egyik szakértője szerint „az ÉT hiába hallatja a hangját, ha kormánydöntés után pénteken tárgyalunk egy előterjesztést, ami hétfőn már a parlament előtt van”. Ilyen eset többször is előfordult az ÉT eddigi története során. „Ez történt az államháztartási reform, a társadalombiztosítási koncepció, a vagyonpolitikai irányelvek, a privatizációs és tulajdonpolitikai koncepció, illetve a 92-es évi adózás és a költségvetés irányelveimél. Ezekről úgy kellett volna véleményt mondaniuk a szociális partnereknek, hogy közben a módosítás, az alternatívák felvázolásának lehetősége — elúszott” (lásd Bossányi 1992).
- ⁵⁵ Az érdekszervezetek egybehangzó tapasztalata alapján ez az arrogancia nem az egész kormányzatra „en bloc” jellemző. Míg e téren Schamsula munkaügyi államtitkár, vagy Kupa pénzügyminiszter legendás személynek számít, addig vannak kompromisszumképes kormánytényezők is.
- ⁵⁶ Ez történt például a Munka Törvénykönyve és a társadalmi önkormányzat összetételére vonatkozó megállapodás esetében.
- ⁵⁷ Németországban a parlamenti, a kormány és az egyes minisztériumok ügyrendi szabályai határozzák meg az érdekképviseletek meghallgatásának rendjét. Pl. „a parlament biztosítja a lehetőséget arra, hogy parlamenti bizottságok, többek között szakértők, érdekképviselek nyilvános meghallgatását rendelje el”; „a szövetségi kormány ügyrendjének 10. paragrafusa kimondja, hogy a kormányhoz kérelemmel forduló küldöttségeket a szakminiszternek kell fogadnia”; a szövetségi minisztériumok ügyrendje „a csúciszövetségeknek a törvényjavaslatok előkészítése terén biztosít jelentős szerepet. E rendelkezés értelmé-

ben a törvények előkészítéséhez szükséges dokumentáció és egyéb anyagok beszerzése érdekében »bevonhatók az érintett szakmai körök képviselői«. (Sándor 1989: 23–24.)

- 58 „Bár Magyarországon törvény teszi lehetővé egyebek mellett a munkavállalói érdekvédelmi szervezetek alapítását, lépten-nyomon a szervezkedés jogának durva megsértését tapasztaljuk. Legutóbb például a Bakony Művek egyik üzeméből kaptunk olyan jelzést, hogy amikor az alkalmazottak egy csoportja munkástanácsot akart létrehozni, a vállalat vezetése nyíltan kihirdette: aki nem marad a régi szakszervezetben, azt ki fogják rúgni.” Interjú Palkovics Imrével, HVG, 1991. április 13.
- 59 Az IPOSZ elnökhelyettese (Kassai Róbert) egyben a Világkiállítási Fórum elnöke is. A fórum székhelye pedig az IPOSZ-székház.
- 60 Ennek fejében a VOSZ mindig számíthat az NGKM támogatására. „A magyar gazdaságban egy éven belül élénkülés, két éven belül fellendülés várható, nem utolsósorban a vállalkozóknak köszönhetően — mondotta Kádár Béla külgazdasági miniszter azon a keddi megbeszélésen, amelyet Palotás Jánossal, a VOSZ elnökével folytatott. (...) A tárgyalás végzetével Kádár Béla és Palotás János megállapodást írtak alá, amelynek értelmében a kereskedelemfejlesztési alapból 84 millió forint jut idén a vállalkozók piacra jutási esélyeinek növelésére, általában a vállalkozók támogatására főként oly módon, hogy anyagilag segítik hazai és külföldi bemutatkozásukat a különféle vásárokon, rendezvényeken.” Magyar Hírlap, 1992. március 4.
- 61 Magyar Hírlap, 1991. október 19. A világkiállítás megrendezéséért folyó aláírásgyűjtés ötlete nem a VOSZ-tól származik. A cikkben említett „budapesti polgárok” eredetileg helyi népszavazást szerettek volna kicsikarni, de Palotás parlamenti fellépése és saját aláírásgyűjtési akciójának bejelentése után csatlakoztak a VOSZ akciójához (lásd Népszavazás a világkiállításért? Magyar Hírlap, 1991. október 22.).
- 62 Az egyes nyugat-európai országokban működő IPOSZ-irodák létrehozásában az IPOSZ nagymértékben támaszkodhatott az NGKM-mel ápolat jó kapcsolataira.
- 63 „Meg kell teremtenünk annak intézményes feltételeit, hogy a magyar kisipar eséllyel pályázhasson a gyakorlati megvalósításra irányuló munkákra, önálló szállítóként és alvállalkozóként egyaránt. El kell érünk, hogy a központi és a vidéki beruházásokban, szállításokban, szolgáltatásokban, működtetésben a kisipar érdemi szerephez juthasson. (...) Mindezek egyik fontos feltétele, hogy a Világkiállítás szervezésében részt vevő irányító, szervező, befektető stb. intézményrendszerrel, az IPOSZ már most, szoros kapcsolatot építsen ki.” IPOSZ — Magyar Kézműves Kamara III. Országos Küldöttgyűlése, IPOSZ Híradó, 1992. 4. szám.
- 64 A gazdasági érdekvédelmi szervezetek számára a Pénzügyminisztérium „terra incognita”-nak számít. A közelmúltig egyiküknek sem sikerült személyes kapcsolatot kiépítenie az itteni vezetéssel.
- 65 Interjú Sümeghy Csabával. Figyelő, 1992. március 12.
- 66 Nemcsak a szakszervezetek alkalmazzák előszeretettel a sajtóban megjelentett kiáltványokat, nyílt leveleket, állásfoglalásokat, hanem a gazdasági érdekképviseleti szövetségek is. Elég itt a VOSZ-nak a kormány EK csatlakozási ütemezését bíráló állásfoglalására (Magyar Hírlap, 1992. április 9.); az IPOSZ-nak a „Magyar Köztársaság Országgyűléséhez” címzett kiáltványára (Iparos Újság, 1992. április 11.), a miniszterelnöknek írt nyílt levelére (uo.) vagy a KISOSZ-nak az Akotmánybírósághoz megküldött beadványára gondolnunk.
- 67 Mi csak becsléssel próbálkozhatunk. Coleman–Grant (1988) kilenc ország üzleti érdekszövetségének empirikus vizsgálata alapján sorolta be az egyes szervezeteket a skála különböző szintjére.
- 68 Ez a tendencia a parlamenti választások közeledtével függ össze.

- ⁶⁹ Az OKISZ vezetésének tervei szerint minden párt vezető személyiségét meghívják egy-egy elnökségi ülésre. A sort Tölgyessy Péter SZDSZ elnök nyitotta meg áprilisban (lásd Népszabadság, 1992. április 25.).
- ⁷⁰ „A társadalombiztosítási törvény változtatása során a KDNP módosító indítványai meszesemenően figyelembe vették az IPOSZ javaslatait és a tagság érdekeit. Éppen ezért továbbra is fontosnak tartom, hogy az IPOSZ elnöke parlamenti mandátumhoz jusson. Ha ez a kísérlet most nem jár sikerrel, ez nem jelenti, hogy a célt érdemes lenne földadni. A KDNP a kizárólagosság igénye nélkül a továbbiakban is szívélyes és segítőkész politikai partnere kíván lenni a magyar iparosoknak. Az együtt elvégzett kampánytevékenység során egyértelművé vált számomra, hogy a két szervezet kölcsönösen sokat tehet egymásért.” Részlet Surján László 1992. március 17-i leveléből. *Iparos Újság*, 8. szám, 1992. április 11.
- ⁷¹ 1992. március 29-én, az IPOSZ III. Országos Küldöttgyűlésének döntése értelmében.
- ⁷² IPOSZ III. Országos Küldöttgyűlése, IPOSZ Híradó, 1992. 4. szám.
- ⁷³ Az együttműködés Zwack Péter szerint „kizárólag gazdaságpolitikai” célokat tűz ki. „Erdős lobbizással szeretnénk kikényszeríteni, hogy szakértőink javaslatai alapján jó irányba fordítsák az ország szekerét” (lásd Világgazdaság, 1992. április 17.).
- ⁷⁴ A dolog hátterében az MGYOSZ elnökségének egyik menedzser tagja (Pálfi Sándor, a TVK vezérigazgatója) elleni helyi MDF-szervezet irányította kampány állt. „Irtózáttal tölt el, amikor ma egy gyár szakemberei a város kormánypárti pártszerveivel azon vitatkoznak, hogy ki legyen az igazgató”. „A választások idején naivak voltunk.” Weyer Béla interjúja Vadász Péterrel az MGYOSZ alelnökével. HVG, 1992. március 28.
- ⁷⁵ Kocsis András–Széles Gábor: Második kiegészítést! Magyar Hírlap, 1991. augusztus 3.
- ⁷⁶ „Széles Gábor a szövetség elnöke kifejtette, hogy a mai állami vállalatok élén többnyire már rátermett szakemberek állnak, akiknek a tudására szükség van, s utalt arra, hogy amíg a pártállam idején a magánvállalkozókat nyomták el, hiba lenne az ellenkező végletbe esni. Ugyanakkor csupán az elnökség egyharmada lehet állami vállalat vezetője, s az alapszabály módosításhoz egyhangú többség szükséges.” *Magyar Hírlap*, 1991. november 21.
- ⁷⁷ Szalai Erzsébet szerint ha ez bekövetkezik, és ha „nem jön létre a munkavállalók differenciált érdekképviseletére képes, hiteles politikai szervezet, akkor (...) a munkavállalói érdekek nagy valószínűség szerint szabályozatlan, artikulálatlan formában törhetnek felszínre”, és „óhatatlanul »kliensburzsoázia« jön létre, melynek viselkedése leginkább a politikai szférával összefonódó »szocialista« nagyvállalati vezetők lobbizó magatartásához fog hasonlítani.” Déjă vu, Figyelő, 1991. szeptember 12.
- ⁷⁸ A század első felében mintegy 400 tagot számláló GYOSZ céljai között is kitüntetett helyen szerepelt gyáriparosoknak a politikai elittel való kapcsolata. A GYOSZ újságjában „a legmasszívabb normákkal a gyáriparosok politikai szerepének megítélésénél találkoztunk — a húszas évek végéig követelés formájában; később tényként. A normák közös eredője a gyárosok politikai tényezőként való elismerése volt, mégpedig kettős értelemben; egyfelől az iparállam eszméjéből kiindulva úgy vélték, hogy a politikai vezetés közgazdasági szakértelmét emelendő van rájuk szükség; másfelől gazdasági erejük és tekintélyük elvén jogos a jussuk a politikai életben való részvételre” (Kovács 1989).
- ⁷⁹ Wilson a neokorporativizmust mint „relatív” kategóriát kezeli, amely az egyik országra pl. Ausztriára jobban jellemző, mint például Angliára; hozzátéve ehhez azt, hogy vannak teljesen neokorporatív berendezkedésű és egyáltalán nem neokorporatív jellegű országok (lásd Wilson 1988: 109).
- ⁸⁰ Taktikainak tekinthető az IPOSZ, MGYOSZ és az OKISZ együttműködési megállapodása a vállalkozóknak az EXPO '96-ban való egyeztetett részvételéért, vagy az IPOSZ és a VOSZ együttműködését az EXPO kiharcolásáért. Stratégiai együttműködésről határozott a nemrég még konfliktusban lévő MGK és a VOSZ, és ilyen kapcsolat van a MAOSZ és az MGK között is.
- ⁸¹ Azaz kizárva az államnak az érdekszövetségek életébe való beleszólási lehetőségét.

- ⁸² Mind az IPOSZ, mind a KISOSZ a közvetlen parlamenti képviselő mellett száll sikkra, az MGYOSZ „politikusokat kíván teremteni”, de még az eddig apolitikus MAOSZ sem zárkózott el attól a gondolattól, hogy a következő választásokon egyes politikusok kampányát támogassa.

HIVATKOZÁSOK

- Bossányi Katalin 1992. Szociális partnerek — pórázon. *Mozgó Világ*, (18. évf.) 1, 51–61.
- Coleman, William–Grant, Wyn 1988. The organizational cohesion and political access of business: a study of comprehensive associations. *European Journal of Political Research*, (16. vol.) 467–487.
- Grant, Wyn–Martinelli, Alberto–Paterson, William 1989. „Large firms as political actors: a comparative analysis of the chemical industry in Britain, Italy and West Germany”. *West European Politics*, (vol. 12.) 2 (ápril), 72–91.
- Herczog László 1991. Az Érdekegyeztető Tanács első esztendeje. *Munkaügyi Szemle*, 9, 3–6.
- Kovács Éva 1989. A gyáriparosok sajtója, „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje” 1900–1944. *Társadalomkutatás*, 1, 106–119.
- Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.) 1990. Magyarország Politikai Évkönyve — 1990. Budapest: AULA, OMIKK
- — — (szerk.) 1991. Magyarország Politikai Évkönyve — 1991. Budapest: Ökonómia Alapítvány, Economix Rt.
- — — (szerk.) 1992. Magyarország Politikai Évkönyve — 1992. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, Economix Rt.
- Lázár Guy 1991. Újabb közvéleménykutatás a szakszervezeti mozgalomról. *Medián*, 1991. december
- Martinelli, Alberto 1979. Organized Business and Italian Politics: Confindustria and the Christian Democrats in the Post-War Period. *West European Politics*, 2, 67–87.
- Miller, Charles 1990. Lobbying. Understanding and Influencing the corridors of power. (Second edition), Oxford–Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell
- Olson, Mancur 1982. A kollektív cselekvés logikája. *Szociológiai füzetek*, 26.
- 1987. Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Orolin Zsuzsa 1992. A makroszintű érdekegyeztetés kialakulása az átmenet időszakában. *Munkaügyi Szemle*, 18–23.
- Sándor Tamás 1989. A gazdasági érdekképviselők az NSZK-ban. *Állam és Jogtudomány*, (31. évf.) 1. 5–56.
- Szalai Erzsébet 1990. Gazdaság és hatalom. Budapest: Aula Kiadó
- Tölgység Páter 1988. Gazdasági érdekképviselők Magyarországon. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete
- Weber, Max 1967. Gazdaság és társadalom. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Wilson, Graham K. 1990. Interest Groups. Oxford–Cambridge, Massachusetts: Basil Blackwell
- Wootton, Graham 1975. Pressure Groups in Britain. 1720–1970. London: Allen Lane

VITA

CIVIL TÁRSADALOM KELET-EURÓPÁBAN

Molnár Miklós, az 1956 óta Svájcban élő és alkotó neves magyar társadalomtudós a tudományok doktora cím elnyeréséért 1992. október 19-én megvédte *A demokrácia hajnalodik Keleten. Civil társadalom és kommunizmus Kelet-Európában: Lengyelország és Magyarország* című francia nyelvű munkáját. Az értekezés opponensei Ágh Attila, Litván György és Szelényi Iván voltak. A vita a civil társadalom kelet-európai fejlődésének sok érdekes és tisztázatlan problémáját veti fel és betekintést nyújt a téma hazai és külföldi irodalmába. Szerkesztőségünk ezért vállalkozott a vita dokumentumainak közzétételére. Molnár Miklós téziseit rövidítve, az opponensi véleményeket eredeti terjedelmükben, illetve Molnár Miklósnak az opponensi véleményekre adott válaszát a szerző által lerövidített formában adjuk közre. A munka alapján a szerző elnyerte a történettudomány doktora címet az MTA Tudományos Minősítő Bizottságtól, és a kötet remélhetőleg hozzáférhetővé válik a magyar olvasó számára is.

MOLNÁR MIKLÓS

A demokrácia hajnalodik Keleten

Civil társadalom és kommunizmus

Kelet-Európában: Lengyelország és Magyarország

(TÉZISEK)

ELŐJÁRÓ MEGJEGYZÉSEK

A fenti cím a szerző 1990 márciusában franciául írt és kiadott könyvéről fordítottatott magyarra. Az alábbi fejtegetéseket nem a könyv ismertetésének szántam. A könyv tartalma csak rövid utalásokban szerepel bennük. Az itt következő téziseket inkább arra kívántam felhasználni, hogy munkám koncepcióját a civil társadalomról megvédjem, és néhány gondolatát továbbfűzzem.

A „civil társadalom” két, sőt bizonyos értelemben három jelentéssel bír. Elfogadható, mint konkrét társadalmi jelenségre mutató kifejezés, amely mintegy ketté választja az államtársadalomban a politikai és a politikán kívüli szférákat (térsegeket). Ez a megkülönböztetés, amilyen kényelmes és könnyen kezelhető bizonyos vonatkozásokban, olyan kényelmetlen és zavart keltő más tekintetben. Ezt a nehézséget igyekszik kimutatni és kezelni mások közt Hankiss Elemér¹ és jelen szerző². A „politikai” és a „nem politikai” megkülönböztetése magával vonja a „magán” és a „köz”-területek, valamint az „állam” (államhatalom, hatalom: *power, pouvoir, pouvoirs publics*; de lásd szintén a német *Staat* és *Macht*, valamint a francia *État* és *pouvoir* megkülönböztetéseket) és a „társadalom”, avagy a „kormányzók” és a „kormányzottak” szavak jelentését, s a definíciókat terhelő filozófiai, jogi, szociológiai értelmezési problémákat. Köztük olyanokat, mint a társadalmat alkotó egyének jogai, helyzete, törekvései, viselkedése. Mindebből következően egyenes választóvonalat húzni az ellentétpárok két része közt csak a specifikus

helyzetek pontos megjelölésével lehetséges, avagy az általánosítás félre nem érthető magas fokán. A kérdés végső soron a „szuverenitás” értelmezését illeti (lásd erről Rousseau *Társadalmi szerződésére* vonatkozó sorainkat a fent idézett munkában, valamint egy másik tanulmányunk jegyzetét³). Másodsor, a civil társadalom fogalma heurisztikus módszernek tekinthető. Egy mostani francia közíró (Dominique Colas a *Libération*-ban, idézve saját munkámban, 6. old.) szerint ez a kifejezés „az állam és a társadalom kapcsolatáról való gondolkodás privilegizált eszköze”. Mégpedig, írja, évszázadok óta, legalábbis a nyugati társadalomban. Ez a felfogás magában foglalja, hogy hosszú pályája alatt s különböző partokon e gondolkodási eszköz nagyszámú variánst hagyott örökségül a mai politikai kultúra számára, gazdagítva, de egyben megnehezítve az interpretációt.

Ez utóbbi ponthoz hozzáteendő harmadik sajátosságként a különböző variánsok talán egyetlen közös vonása: a civil társadalom mint *terv*. A modern korról szólva, Hobbestól Rousseau-on át a mai szerzőkig, ki-ki elmondja tervezetében, hogy s mint képzelel el az egyén és a közösség, valamint a polgár és az állam viszonyának szerinte legcélszerűbb elrendezését. Vagyis modellt, mintaképet, ideált épít, saját kritériumai, értékrendszere, ha úgy tetszik, ideológiája szerint. Az önmagában elvontan talán értékmentesnek tekinthető fogalom tehát eme választott kritériumok alkalmazása révén ideológiai töltést kap, amit a mai társadalmakra alkalmazva sem lehet kikerülni.

A fent vázolt, rendkívül szerteágazó összefüggések közül munkámban, valamint az alábbi *Tézisek*-ben csupán a háború utáni Közép-Kelet-Európára vonatkozókat tárgyalom. A „Nyugat” és „Kelet”, az állam és a nemzet, a totalitarizmus és a demokrácia, a magánszféra és a politikai térség, a párhatalom és a pluralizmus olykor ellentétes, olykor összefonódó, olykor egymást átfedő tárgyalása számos kiegészítő magyarázatra szorul.

Némelyek kifogásolták vagy sajnálták, hogy a kiadott könyv a rendszerváltás tényének konstatálásával lezárul, nem tér ki a kivívott demokrácia problémáira. A magam részéről inkább elégedett vagyok, hogy a véletlen folytán, ami se nem hibám, se nem érdemem, munkámban pontot tehettem egy lezárult történelmi korszak végére. Az új idők és új kutatások természetesen ezt a korszakot is újraértékelik, de sem ez, sem az alig egy esztendő demokratia elemző vizsgálata nem erre a könyvre tartozik. Amikor az alábbiakban a mai helyzetről is megkockáztatok néhány megjegyzést, ezt, hogy úgy mondjam, könyvem epilógusának szánom.

Egy 1990 tavaszán kiadott könyv szerzője egy évre rá s ennyi változás után szükségképpen felteszi magának a kérdést, hogy mit ér a munkája az új megvilágításban. Ez a puding próbája...

Helytálló-e, mint „hosszú távú” társadalomtudományi elemzés?

Az 1989–1990-ben végbement fordulat mennyiben erősíti meg, illetve cáfolja a civil társadalomnak tulajdonított történelmi szerepét?

S végül alkalmazható-e a szerző koncepciója a folyamatban lévő „társadalom-választás” perspektívájában?

Így, vagy hasonlóképpen fogalmaznám meg a könyvvel kapcsolatos fő kérdéseket 1991-ben. Az első két kérdésre részben a könyvben, részben az alábbi *Tézisek*ben igyekeztem válaszolni. Ami a harmadikat illeti, az ilyen kitekintést csak azért kísérelem meg, hogy feltegyem a civil társadalom koncepció *operativitásának* kérdését a most kibontakozó új fejlődési folyamatban. A fejlett nyugati demokráciákban többé-kevésbé túlhaladott ez a koncepció, s ha nem került végleg a lomtárba, az elsősorban éppen kelet-közép-európai revalorizációjának köszönhető. Ez a valorizáció azonban a poszttotalitarizmus sajátos viszonyai közt történt, amikor is a civil társadalom rejtett differenciáltsága nem akadályozta a pártállammal szembeni egységet. A partszakadás pillanatától kezdve azonban a civil társadalomnak addig tulajdonított értékek és jellegzetességek sok tekintetben megváltoztak. A differenciálódás felszínre került, és halad, a pluralizmus multiplikálja a politikai mérkőzés formáit és tartalmát, számos addig globálisan jelentkező probléma lebontódik politikai, kulturális, szociális vagy akár közigazgatási elemeire...

Tévedés lenne ebből arra következtetni, hogy a magyar (vagy az itt csak futólag említett lengyel és más közép-európai) társadalom máris elérte „nyugati mintáját” (e kifejezésben tekintetbe *nem* véve sem a nyugati modell tökéletlenségét, sem a hamis percepció torzításait, sem pedig mintaértékének sok oldalról jövő visszautasítását). Inkább arról van szó, hogy maga az alapkoncepció új megvilágítást igényel ahhoz, hogy a demokrácia további fejlődésében is a társadalmi cselekvés és gondolkodás „operatív” eleme lehessen.

A civil társadalom valójában, mint mondtuk, nem homogén értékrendszer, s ezért többféle interpretáció tárgya. Mint legutóbb a francia Guy Berger kimutatta⁴, ismeretes az a konzervatív-tradicionalista értelmezés is (lásd Charles Maurras-t és követőit), amely egyrészt az autonóm közösségeket állítva szembe a Leviathan-állammal (Paul Bourget írónál az észak-amerikai, illetve Tocqueville-i értelemben), másrészt elveti a parlamentáris demokráciát, a liberalizmust és a republikanizmust. Más ideológiai töltettel az anarchizmus nem egy irányzata is sok rokon vonást mutat a fentiekkel.

E sorok frója, a civil társadalomról szóló értekezések fő irányához csatlakozva, annak liberális demokrata változatát alkalmazta. Az emberi jogok és az egyén autonómiája játssza a fő szerepet. Ami pedig az államhatalmat illeti, felfogása azokéhoz áll közel, akik a Rousseau-ellenes liberális Benjamin Constanttól kezdve a „baloldali” Claude Lefortig a kompetenciák szükséges megosztását javasolják, szemben az állam és a társadalom „egyesítésének” utópiáival. E felfogásban a civil társadalom az, amit Montesquieu (a civil társadalom kifejezést nem használva) úgy nevez: „a hatalom, amely a hatalmat megállítja”.

Megjegyzéseim annyiban kapcsolódnak a mai politikai küzdelmekhez, amennyiben okkal vagy ok nélkül a „vissza-államosodás” jeleit vélem

látni a mai Magyarországon, s még nagyobb mértékben több más országban. Félő, hogy a civil társadalom ismét „a szabadság kis köreire” szorul, ismét elodázva a modern Európa felé orientálódást.

TÉZISEK ÉS VITÁK

Egy pillantás a nyugat-európai vitákra

A kommunista rendszer felgyorsult hanyatlása felszínre hozta a civil társadalom többé-kevésbé feledésbe merült fogalmát. Ezzel párhuzamosan felbukkant egyes nyugat-európai kutatók és publicisták szóhasználatában is, saját országuk egyes jelenségeire alkalmazva. Néhány amerikai tanulmányt is volt alkalmam megismerni. Francia nyelvterületen, ahol nagyobb jártasságra tettem szert, mindenekelőtt Alain Touraine-re kívánok hivatkozni, aki (korábbi írásait itt nem említve) a nyolcvanas évektől kezdve mindvégig olyan új típusú „társadalmi mozgalomként” elemezte a Szolidaritást, amely a pártállam-hatalom szféráján kívülről, s vele szemben „szerződéses” pozíciók és garanciák kivívására, majd a „társadalmi térség visszahódítására”, illetve a hatalmi térség megosztására törekedett.⁵ A polgárosodás fogalma ebben a koncepcióban elsősorban a szabad-polgári, a „citoyeni” lét mind teljesebb kibontakozását fejezi ki. A civil társadalom pedig az emberi jogok, s nem az anyagi termelés és a szükségletek szférájaként, hacsak nem annyiban, hogy a Szolidaritás mégiscsak... szakszervezet is. Amikor pedig Alain Touraine a francia civil társadalom szerepét vizsgálja, szintén eltekint a fogalomnak burzsoá-kapitalista társadalomként való definíciójától; azt a citoyennek közösségének tekinti, és szerinte lecsökkent közéleti részvételét (participation) kívánja előmozdítani.

A fogalom általában inkább a politikai kultúra perifériáján és szórványosan kerül elő, semmint központi kérdésként. A társadalom és a politikai mechanizmusok differenciálódása révén ugyanis a honpolgár messzemenően nem csupán választójogával élve vesz részt a közügyekben, hanem a gazdaság, a kultúra, a társadalmi élet, a helyi igazgatás számtalan ágazatában való tevékenységével. Más szóval a civil társadalom kialakult *életforma* lett, amelynek tökéletesítése számtalan részterületen folyik, anélkül, hogy szükséges lenne mint globális követelményt újra- meg újrafogalmazni. Mondhatnók, lebontódott alkotó elemeire, mint például a demokratikus intézmények működése, az emberi jogok gyakorlása vagy a helyi igazgatás-önigazgatás, az iskolaügy, a környezetvédelem, s így nem jelentkezik sem tudományos igény az összefogalom további vizsgálatára, sem társadalmi megmozdulás, amely globális követelményként tűzné zászlajára. Csak különös és kritikus helyzetekben merül fel újra, mint legutóbb (1990. november) a pápa nápolyi látogatásakor, ahol a közélet, a biztonság és a moralitás ijesztő lezüllesztését látva II. János Pál, meglepő módon, a civil társadalom értékrendjére is apellált. Egyes latin-amerikai országokban is elképzelhető a civil társadalomra mint civilizációs értékrendszerre való hivatko-

zás. A fejlett és legalábbis a Fukuyama-vita⁶ értelmezése szerint „befejezett”, demokratikus társadalmakban azonban aligha számíthatunk akár a fogalom körüli vita, akár a fogalom mozgósító jellegének felélénkülésére.

A *Commentaire* című, Raymond Aron által alapított folyóirat 1989–1990. évi számaiban Guy Berger hat folytatásos cikkben tárgyalja a kérdést, anélkül azonban, hogy akár a „végleges tisztázás” igényével lépne fel, akár azzal, hogy a civil társadalom fogalmát a politikai gondolkodás fő áramkörébe próbálná kapcsolni. Hacsak nem... negatív értelemben. Nevezetesen a civil társadalom francia „bajnokaiban” látva három áramlat konvergálását. Egyrészt a magánvállalkozás kapitalista védelmezőit (az állammal szemben), másrészt a szocialista színezetű öngazdálkodás (autogestion) híveit, harmadrészt éppen olyanokat, mint Alain Touraine, akiket bizonyára egyik kategóriába sem lehet sorolni. Ez utóbbinak egy 1976-ban megjelent írásából azt idézi, hogy azért illeti prioritás a civil társadalmat a mai Franciaországban, mert csak az képes visszaadni az állam küldetésének értelmét. S Berger ironikusan teszi hozzá, hogy e sorokat olvasva nem tudni, hogy egy ultraliberállissal van dolgunk, avagy a (jobboldali) *Figaro-Magazine* egyik vezércikk-írójával.

Berger szerint ez a tünet egy három oldalról konvergáló „új konszenzus” kialakulására mutat, amely a fennálló intézmények, köztük a hivatásszerű politikai terület (s vele a „politikai osztály”) ellen irányul, s a rajtuk kívülálló társadalmi (gazdasági, politikai, kulturális stb.) tevékenységet ítéli egyedül autentikusnak. Mindebben az amerikai „önreguláló modellnek” a francia centralizációval, avagy „állami regulációval” való szembeállítását is észleli, ami szerinte másfél évszázad óta jellemzi a francia politikai kultúrát.

Mindez azonban nem hozta magával a civil társadalom kérdéskörének modern újraértékelését. A beidegződött politikai reflexek (így az „állam-orientáltság” versus „állam-ellenesség”) működnek tovább. A vita ily módon ugyanabban a körben kering (Berger szerint másfél, valójában, mondhatnánk két évszázad óta, ami Franciaországot illeti, s három százada angol viszonylatban), s vele keringenek tovább a fogalmi ellentmondások. A hangzavar tovább tart. Vagy pedig arról van szó, hogy holt elmélettel van dolgunk, amely, talán diffúz eredete miatt, valamikor Hegel majd Marx idejében befagyott.

Mindenképp úgy vélem, hogy a mintegy másfél évtizede újjáéledt vita⁷ nem „nyugatról” ment „keletnek”, hanem megfordítva. A magam kiindulási pontja mindenesetre ez utóbbiban található.

A KÖZÉP-EURÓPAI TÉRSÉG FELLAZULÁSA

Nem új a felismerés, hogy a csápszerűen terjeszkedő és működő pártállam, miközben a lakosság fölötti hatalmát ezzel biztosítja, egyidejűleg behatárolja a rendszer hatékonyságát. A társadalom öntevékenységet megnyomorítva saját erőforrásától vágja el magát, s mind jobban

fokozza a hatalmi szféra és a civil lakosság egymástól való polarizálódását. Történelmünk jelenkorában, amelyre az ismeretek fejlődése révén (vagy vele párhuzamosan) éppen az egyén kreativitásának nagymértékű felerősödése jellemző, a fent említett behatárolódás végső soron az ilyen típusú rendszer hanyatlásához, majd bukásához vezet. A mai nyugati szakirodalomban (és publicisztikában) uralkodó vélemény voltaképpen csupán ezzel az „ellehetetlenüléssel” s így a Nyugattal folytatott verseny elvesztésével magyarázza az 1989–1990-es kommunista összeomlást. Magyarország utolsó kommunista miniszterelnöke, Németh Miklós is ezzel magyarázta a párhatalom síma lemondását egy nyugati politikai írónak⁸. „Egyszerűen nem volt mit csinálni...”

A társadalmi erők szerepe természetesen nem tűnik el teljes mértékben ebben a magyarázatban, de szinte még jobban a háttérbe szorul, mint a múltban, amikor, ha másról nem, legalább a strukturált politikai ellenzék tevékenységéről cikkek, könyvek, interjúk jelentek meg. A változás után azonban főleg azt halljuk, hogy „ellenzékiek talán voltak, de ellenzék nem volt”. A strukturálatlan társadalmi behatás pedig szinte említésre sem került mint a változás egyik tényezője.

E sorok írója sem vonja kétségbe, hogy a rendszer szétesésének végső szakaszában a strukturált ellenzék látszólag nem játszott döntő szerepet. A lengyelországi Szolidaritás tagsága például a mélyponton volt. Tagadja viszont, hogy ebből a fenti következtetésekre lehetne jutni. Magyarországot illetően semmi esetre sem (az itt csak háttérben tárgyalt Szovjetunióban sem): elég ha a munkámban vázolt három mozgalom, a külföldi magyar kisebbségek jogaiért folytatott harc, a környezetvédelem és a Történelmi Igazságtétel Bizottsága szerepére, valamint a szólás és lelkiismereti szabadság kivívására irányuló irodalom, sajtó, művészet, az egyesületi és klubmozgalmak és végül, de nem utolsó sorban a vallásos irányzatok tevékenységére utalunk.

Munkánk súlypontja éppen ennek az autonóm társadalmi mozgásnak az eredetére esik. Vagyis a kronológiában távolabbra nyúlva, társadalmilag pedig szélesebb körben keresi a rendszer összeomlását, mint az „ön-elsüllyesztés” tézisének hangoztatói. Kutatásaim ugyanis arra vezetnek, hogy egyrészt a hatalmon lévő politikai osztály (nómenklatúra, új osztály stb.) korántsem ignorálta a civil társadalomtól való elszigeteltségének veszélyeit. Zamjatyin híres *Mi* című regénye óta közhelyszámba megy, hogy ahol a megszámozott alattvalók sokasága a „mi”, ott a másik oldal az „ők”. E szervi baj szimptomatikus kezelésére irányult a párhatalom újra meg újra felhangzó vészkiáltása is: „elszakadunk a tömegektől”. Mint Dosztojevszkij Sigalovja, a párhatalom is saját posztulátumának az ellenkezőjét valósítja meg: az állam társadalmosítása helyett a társadalom államosítását. S mivel ezt be nem ismerheti, létrehozza a fiktív egység keretében, a hatalom és a társadalom radikális, a történelemben példa nélkül álló szétválását. A szovjet típusú despotizmus ezen ismertetőjelét (Wittfogel szerint „keleti despotizmus”) könytárakra menő irodalom taglalja. Az én munkám csak annyiban tér el a fő irányzattól, hogy nem a despotizmus ismert tényére helyezi a

hangsúlyt, hanem magára a hamis posztulátumra, amely a „köz” és a „magan” szférák „újraegyesítését” célozva tökéletesen ellentétes hatást váltott ki.

A későbbiekben szeretnék kitérni a fenti állítás és a két szféra kölcsönös „átszivárgása” tételeinek ellentmondására. Akár joggal beszélhetünk, akár nem, valamiféle „ozmóziról”, a pártállam számos intézménye és reformja ezt a célt kívánta szolgálni. Csakhogy egyoldalúan, „a tömegek megnyerése” jelszava alatt, miközben e tömegeket, Claude Lefort kifejezésével élve, az architektúra „nyersanyagaként” kezelte. Mindazonáltal a szovjetunióbeli NEP-től kezdve a Népfronton át a reformkommunizmusig a társadalmi erőforrások felhasználása volt a cél.

Ez a közhelyszerű megállapítás vezet a totalitárius rendszer és a civil társadalom viszonyának kritikusabb vizsgálatához.

Hannah Arendt már 1966-ban megállapította, hogy a totális rendszer Sztálin halála után már nem volt az „a szó szoros értelmében”. Ezzel a totalitárius *terv* befejezetlenségére utal, de gondolatát nem fejt ki, s az „olvadásban” kibomló mozgás perspektíváit nem ismeri fel. Míg mások, egészen az „útítársak” külső köréig, az olvadásban a revizionista megújulás lehetőségét vélték felfedezni.

Hannah Arendt habozóan ítélte meg a jelenséget, s nem tudta elhatározni, hogy azt visszafordíthatatlannak, vagy visszarendeződhetőnek tekintse. A jelentős gondolkodók közt ekkor egyedül Raymond Aron figyelte fel „a kompromisszum demokratikus szellemének” a rendszerre nézve „halálos fenyegetésére”.⁹

Meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi, halálos perspektívát a prágai tavasz legázolása hosszú időre elsodorta, a csehszlovák revizionizmusról táplált illúziókkal együtt. A hetvenes években egyedül a Kádár-rendszer ellenőrzés alatt tartott „liberalizmusa” tűnt (többféleképpen értelmezett) újító kísérletnek. S míg ez utóbbit illetően a „vegyes gazdaság” táplált többnyire túlzott reményeket, a sorozatos lengyel események a köztér „szerződéses megosztásának” lehetőségét helyezték előtérbe. Ezenkívül mindenütt megindul, illetve felgyorsul a szellemi differenciálódás, avagy az „új evolucionizmus” (Michnik).

A kialakult interpretációs klisék nem követték nyomon ezeket az elmozdulásokat. Általában nem alakult ki az a nézet, hogy akár a „normalizációk”, akár a reformok már csak átmenetileg lassíthatják a pártállam hanyatlását és bukását. Ennek a lehetősége legfeljebb, mint előreláthatatlan kataklizma jelent meg egyes írásokban. A hadiállapot proklamációja Lengyelországban ezt erősítette meg, míg a peresztrojka megjelenése ismét a revizionista-reformkommunista fejlődés illúzióját táplálta. Ily módon az 1989–1990-ben bekövetkezett összeomlás váratlanul érte a szovjet világ külső megfigyelőinek túlnyomó részét. E sorok írója ezt annak tulajdonítja, hogy sem a kommunista párt korróziójának fokát, sem a civil társadalom térfoglalásának jelentőségét, sem a kettő kölcsönhatását nem mérte fel a nyugati kutatás és szakirodalom.

NÉHÁNY SZÓ AZ IRODALOMRÓL

Az első jelentős kísérleteket az új tényezők és perspektívák felmérésére az 1980-as évekre, illetve, szórványosan, egy-két évvel korábbra helyezem. Magyarországon tudomásom szerint első ízben a „második gazdaság” perspektíváit írták le, míg a lengyel ellenzéki mozgalmak esetében disszidens és autonóm természetükre irányult némi figyelem.¹⁰ A „második társadalom” fogalma Hankiss Elemér írásaiiban vált első ízben az ösztársadalmi mozgás elemző eszközévé. Alain Touraine és szerzőtársai *Solidarité* című munkáját már említettük, s munkánk bibliográfiája felsorol több rokonszemű munkát, köztük Timothy Garton Ash könyvét a lengyel forradalomról, amelyhez hozzáteendő az angol kutató egyéb közép-kelet-európai vonatkozású tanulmányai is. A civil társadalom újraértékelésében megemlítendő az amerikai *Telos* folyóirat tanulmányai, a totalitarizmus új átgondolásában pedig Guy Hermet, Pierre Hassner és Jacques Rupnik gyűjteményes kötete.¹¹

Ez a hiányos lista csak azt a néhány úttörő kiadványt sorolja fel, amelyekhez jelen szerző kutatása a kezdeti időktől fogva szorosan kapcsolódott.

A magam részéről első ízben 1981–1982-ben vázoltam fel a civil társadalom helyét és szerepét a poszttotalitárius pártállamban.¹² Ezekben a kezdeti és bátortalan tételekben egyrészt a totalitarizmusnak mint „kulturális modellnek” a kudarcát vizsgálom, másrészt, dolgozatom kronológiai keretéből előreszaladva, a civil társadalom „hagyatékának” túlélését a posztsztálinizmus korszakában. Ez utóbbi tovább él, nevezetesen a nemzeti identitásba ágyazva. A kommunista társadalmi modellt a hatalom nem volt képes behelyettesíteni a leromboltnak hitt régi modell helyére.

Ugyancsak 1982-ben ezeket a tételeket tovább munkáltam, többek között a totális-utóttotalitárius állam és a társadalom viszonyát elemezve.¹³

Valójában a kommunista állam és társadalom problémaköre sokkal régebben foglalkoztatott. 1963-ban megvédett és publikált doktori értekezésem előszava azt tanúsítja, hogy eredetileg a marx–lenini államelmélet kialakulását akartam tanulmányozni, de beleragadtam a kiinduló pontba. Tézisem végül is az I. Internacionálé széthullására korlátozódott, okaként az *autonómiájukat* védelmező, ún. „tekintélyellenes” (korabeli szóhasználat szerint: anti-autoritaire) tagszervezetek ellenállását jelöltem meg. Ebben az 1871–72-ben kulmináló összecsapásban a szocialista, illetve anarchista munkásmozgalom későbbi konfliktusainak eredete is fellelhető, különböző elnevezésekben, mint föderalizmus vagy proudhonizmus vs. centralizmus, önkormányzati elv vs. felső irányítás, szabadelvű (libertaire) irány vs. tekintélyelvű uralkodó ideológia. A vita „marxizmus vs. anarchizmus”, illetve „Marx–Bakunyin-vita” néven is ismeretes. A polémia és a két fő irányzat szakadása egyébként visszanyúl a párizsi kommün kebelében történt szakadáshoz a diktatórikus Comité de Salut Public és a föderalista, államellenes, proudhonista szárny között. Az említett ellentétek ugyan mozgalmi és szervezeti

jellegűek, így inkább a jövődő munkáspárt-mozgalmak évszázadra kiterjedő konfliktusait vezetik be, de a párizsi kommün mint forradalmi hatalom (a proudhonisták szerint föderatív, nem állami jellegű alakulat) mégis, első ízben, a szocialista állam és társadalom viszonyának alapvető problémáját, nevezetesen az állam elhalásának kérdését tűzte napirendre. Ennek a tanulságait vonja le Bakunyin 1873-ban írt Goszudarsztvennoszty i anarhizm, francia kiadásban *Etatisme et anarchie 1873* című terjedelmes tanulmánya (Leiden, Brill, 1967, Arthur Legning előszavával és jegyzeteivel), valamint Marx és Engels erre vonatkozó vitairatai.¹⁴

Későbbi kutatásaim során 1956-tal kapcsolatban vetődött fel újra a pártállam és a társadalom kérdése. A magyar forradalom okait és eredetét, az események lefolyását, valamint a bennük működésbe lépő erőket tanulmányozva, azt hiszem, közel jutottam a „civil társadalom” koncepcióhoz. Mindenesetre: a forradalomban részt vevő hatóerők szintézisét kerestem, vitába szállva a lényegében egy dimenziójú magyarázatokkal (nemzeti felkelés, proletár öngazgatás, passzéista restauráció — hogy a legfontosabbakat említsem). Főiskolai előadásaimban a genfi és a lausanne-i egyetemeken, a párizsi EHESS-en mint meghívott tanulmányi vezető, valamint számos más előadásomban és cikkemben a társadalmi mozgalmak és látens erők tanulmányozására helyeztem a hangsúlyt.

A felsorolt előzmények során alakult ki a civil társadalom koncepciója az 1980-as évek kezdetétől. További kutatásaim során, 1985 és 1987 között, a svájci kutató alapítvány (FNSRS) támogatását élveztem, amely lehetővé tette két lengyel asszisztens közreműködését.

Az 1990-ben ebből a kutatásból származó munkám főbb téziseit csupán néhány fejezet kapcsán kívánom itt összefoglalni.

AZ UTÓPIA ÉPÍTŐMESTEREI. KELET ÉS NYUGAT

Munkámban nagy súlyt helyeztem arra, hogyan sikkadt el a civil társadalom a marxizmusban. A marxizmus és a kommunista rendszer összeomlása után ezek a fejtegetések csekély érdeklődésre tarthatnak számot, társadalomtudományi-történelmi szempontból azonban nem közömbös, hogy milyen elméleti előzmények vezettek egy hetven, illetve negyven esztendeig tartó társadalmi, gazdasági, nemzeti és kulturális elnyomorodáshoz. A totalitarizmus, a gyarmatiság, a proletárdiktatúra, a pártállam és más, a helyzetet mintegy csak a hatalom szerkezete szempontjából, felülről való vizsgálódások erre nem adnak kielégítő választ.

Az olasz filozófus, Norberto Bobbio, aki egyebek között Gramsci és Marx civil társadalom elméletének különbségeivel foglalkozott, azt a nézetet képviseli, hogy Marxnál beszűkül a fogalom, a gazdasági alépfülménybe szorul. „Még meglepőbb módon — folytatja Bobbio — a civil társadalom specifikus jellege teljesen egybeesik (Marxnál) a természeti állapot hobbesi fogalmával, vagyis a mindenki harca mindenki ellen

elképzeléssel.”¹⁵ Hogy Marx miért választotta a természeti állapotnak ezt a pesszimista változatát, ennek firtatása meghaladná lehetőségeimet. A sokszor előforduló „szociál-darwinizmus” talán megközelítő magyarázat, de azzal a szükséges fenntartással, hogy Darwin fő műve csak 1859-ben jelent meg. Mindenesetre a „mindenki harca...”, avagy „ember embernek farkasa” tételek Marx számára készen kínáltak mint a nála *egynek* tekintett polgári-tőkés *avagy* civil társadalomra kivetíthető meghatározások. Ezen csupa atomizált, önző individuumokból álló társadalomképből indul ki a forradalomelmélet konstrukciója (habár nem világos benne a proletariátus helye a „farkasok” világában), valamint a dialektikus folyamat utolsó szakaszának, az állam elhalásának s az önkormányzó, osztály nélküli társadalom kialakulásának utópiája.

Ez utóbbit a civil társadalom győzelmének is felfoghatnánk annyiban, hogy a megvalósult utópiában az állam nem korlátozná tovább az emberi szabadságot és a személyiség kibontakozását. Marx azonban nem tekintheti annak, mivel nála a civil társadalom, a tőkés-burzsoával együtt, a történelem sülyesztőjébe kerül. Ezen a végponton, vagyis a marxi q.e.d. magasságából visszánézve érthető, miért volt számára a civil társadalom kényelmetlen fogalmi meghatározás. A marxi „történelem vége” nem az állam, mint Hegelnél, és nem Hegel, mint Fukuyamánál, és nem is a polgárosodás demokratikus paradigmájának Norbert Elias-féle megközelítése, hanem a forradalmi törés eredménye. Ebben az architektúrában sem a régi értelemben vett, szerves fejlődés során tökéletesedő civil társadalomnak, sem a szűkebb értelemben vett magánszférának nincs helye. Ebben a koncepcióban nem kevesebb, mint az európai civilizáció évszázadokon át érlelt formája, s vele a modernitásnak az egyéni invencióra és az intézmények és erkölcsök tökéletesíthető voltára alapozott felfogása kikerül a történelemből.

A marxizmus kritikai vizsgálata (a doktrínán belülről és kívülről egyaránt), ismereteim szerint csak futólag érintette az „alapító atyáknak” ezt a bűvészi teljesítményét. Gramsci elfogadta a fogalmat (talán egyedül), de az értelmiségre és a hegemoniáért folyó küzdelem színterére korlátozta. Althusser elvetette zavarossága miatt, Habermasnál főleg a közvéleményre (nyilvánosságra) korlátozódik.

A civil társadalom szélesebb, marxizmus előtti értelmezésének eliminálása együtt jár az európai civilizáció számtalan elemének elvetésével. A kialakult értékállomány, benne a jog általános érvényének elve, használaton kívül helyeződik, mint valami rozsdás jármű. Csak a művészet és irodalom talált némi irgalmat, mint az „emberiség gyermekkorának fölülmúlhatatlan öröksége”, avagy mint előremutató kritikai realizmus.

Közép-Európa szellemi elsivatagosodásában természetesen számos más, katonai, politikai, gazdasági és egyéb tényező játszott láthatóbb, konkrétabb szerepet. Ezek közé soroltam az orosz elmaradottságon épült szovjet modell átültetését a térség fejlettebb társadalmaiba.

VALÓSÁG ÉS IDEÁL

Egyik bírálóm, Pierre Maurer szerint¹⁶ a szerző által rajzolt társadalomkép — mind a múltra, mind a jelenre vonatkozóan — hiányos. A civil társadalom „fogalmi eszközének fénycsóvjája” írja Maurer, sok mindent árnyékban hagy. Ezt a kritikát jogosnak érzem, valamint azt is, hogy amit a módszeremről mond: „nem mentes a szerző ideológiai beállítottságától”. Ennek következtében munkám, a kritikus szerint, a kommunizmus előtti társadalmi realitás és az azt túlélő hagyomány idealizált képét nyújtja.

Védekezésül két pontot kívánok említeni.

A civil társadalom koncepciójának erénye és gyengesége, hogy az elemzés tárgya és eszköze egybeesik. Valamennyi róla elmélkedő filozófus, jogász, társadalomtudós benne látja a modern civilizált társadalom szinte legideálisabb berendezését. A legjobb szerződést. Ennyiben a civil társadalom, mint említettem, nem a „valós valóság” tükörképe, hanem *társadalom-tervezés*, weberi kifejezéssel: ideáltípus. A „konkrét” társadalmi valósághoz csak annyiban van köze, hogy az ideáltípus felé közelítő vagy ilyennek vélt törekvéseket (kultúra, jog, történelmi hagyomány, haladási készség), feltérképezi a saját kritériumai szerint. Nem tudom elutasítani, hogy az ezekre az ismérvekre alapozott válogatás tendenciózus volt és valószínűleg kiszorította a leírt társadalmak számos elemét.

Tanulmányomban az empirikus kiindulópont a nemzeti szerencsétlenség mélypontja. Mindaz, amiből a fejlett, modern civil társadalmak paradigmája összetevődik, a szó szoros és eszmei értelmében a föld alá szorult. Más szóval, ha elnézik ezt a patetikus hasonlatot, az autonóm emberi személy, mint megannyi hajótörött a lakatlan szigeten, magányosan barkácsolta a civilizált életforma és az önvédelem legnélkülözhetlenebb eszközeit.

Ezt a mélypontot from le tanulmányomban. Szándékom szerint az eddigi népi demokrácia-történetektől eltérő módszerrel és adattárral, a politikai eseménytörténetről a társadalmi állapotokra áthelyezve a hangsúlyt. Az itt leírt állapotban a civil társadalom, mint hagyomány és ideáltípus látszott az egyetlen fogódzót jelentő fogalomnak, amellyel az elnyomott nemzet és a szétzilált társadalom atomjai között koherenciát lehetett találni. S 8–10 évvel ezelőtt ez is csak pusztá feltevés volt, amelyet egy teoretikusan feltételezhető „végleges normalizálás” semmivé tehetett volna. Munkám hipotézisei között ez utóbbi nem szerepel. Hogy ez hit kérdése volt, vagy a realitás korrekt értékeléséből származott, a szerző nem tudja megítélni. Csupán azt állítja, hogy a rendszer összeomlása mit sem változtat az akkori helyzeten, s hogy munkájában lehetségesnek vélt kibontakozási tendenciákat kereste. Így alakult ki, a kutatás során, a készülő munka második lépcsőjének elgondolása is.

REVIZIONIZMUS VAGY EMANCIPÁCIÓ?

Nevezetesen az, hogy a századvég új technológiai forradalma a pártállamot, saját fennmaradása érdekében, a társadalmi erőforrások bizonyos mértékű felszabadítására kényszeríti (a harmadik világba süllyedés veszélye miatt), s ez magával hozza a civil társadalom újjáéledését. Ez a feltevés nem küszöbölte ki sem a „normalizálások” vissza-visszatérését, sem az enyhülések hatósági ellenőrzését, de a társadalmi erők *saját* dinamikáját is tekintetbe vette. Munkám második fele ennek a fejlődési iránynak a jellegzetességeit próbálta felderíteni. A magyar forradalom, avagy, könyvemben a „felkelés modellje”, a rendszer akkor még tovább nem tágítható korlátain tört meg, s egy hosszú évtizedre ismét a revizionizmus látszott a kisebbik rossznak, majd, sokak szemében, elfogadható „prágai alternatívának”.

A hosszú életű Kádár-rendszer, illetve középső szakasza különösen fontos helyet foglal el ebben a történelmi kontextusban. Mivel indulása a hatvanas évek közepén egybeesett a csehszlovák reformkorszak rövid virágzásával és tragikus befejezésével, a magyar kísérlet, amely folytatódott, hamarosan a nemzetközi érdeklődés középpontjába került. A „magyar modell” ki-ki a saját kritériumai szerint ítélte rendszermentésnek, behatárolt átalakulásnak vagy járható alternatívának. Több munkámban is a második változatot tartottam reálisnak, ezzel magyarázva mind a többszöri visszarendezéseket, mind pedig az átalakulás korlátait, s ezzel a visszarendezés lehetőségét. Ugyanakkor a civil társadalom további fejlődésének esélyét s ezzel a fejlődésnek előreláthatatlan, de reális perspektíváját sem tekintettem kizárhatónak. A Kádár-rendszer, mint olyan, írtam (lásd a magyar kommunizmus történetéről írt könyvemem) nem nyújt alternatívát, de a pálya nyitottabb, mint bármikor bármely addigi kommunista államban. Ezt az értékelést ma is fenntartom.

Nem állíthatom azonban, hogy amikor itt vitatásra került munkámat a civil társadalomról elkezdtem, tisztában voltam az események rövidesen bekövetkező felgyorsulásával, még kevésbé végső kimenetelével. Nem is ez volt a kérdés, hanem az adott helyzet felmérése. Forrásaim tanulmányozása, valamint (a nyolcvanas évek közepétől) 9 helyszíni kutatás és 100-120 személlyel folytatott információ- és eszmecsere három egybefonódó megállapításhoz vezetett. 1) Sem a lengyel hadiállapot, sem a nála sokkal konszolidáltabb Kádár-rendszer nem áll ki egy újabb kritikus erőpróbát. 2) A lejáratott revizionizmus kimerítette maradék tartalékait. 3) A civil társadalom rohamos fejlődésnek indult.

Ami az utóbbit, munkám fő tárgyát illeti, a tétel nem szorul bizonyításra magyar viszonylatban. Sem a különböző gazdasági magánkezdeményezések fékezése, sőt akadályozása, sem a politikai célokat szolgáló eladósodás nem másítja meg, hogy a gazdasági irányítás kicsúszott a kormányzat kezéből, az információ és a szellemi front pedig rohamos gyorsasággal függetlenedett. Fontos mozzanat, ha nem döntő, hogy ez utóbbi a pártállam ellenőrzése alatt álló, a legtöbb esetben saját

tulajdonát képező vállalatokra (sajtó, kiadók stb.) is kiterjedt. Gyakorlatilag megindult a hatalmi szféra kiszorulása, ami a párt bomlására (Kádár eltávolítása 1988 májusában), majd a reformkommunista irányzat már folyamatban lévő hatalmi megegyezési kísérleteire vezetett. Ezt az egyensúlybillentést nem lehet csupán azzal a ma is olvasható interpretációval magyarázni, hogy a kormányzat (pártállam) elvesztette a fejét, főleg Moszkva miatt, és ezért feladta a harcot, teret engedett az alapján véve felkészületlen, gyenge és megosztott ellenzéknek. Az utólagos helyzetelemzések közül Schlett Istvánét tartom a legjobbnak¹⁷, míg számos más kommentár, csak a felszínen mozgó erők játékát látva, ma is vakon megy el a perdöntő társadalmi tényezők szerepe mellett.

A helyzet különbözőségei ellenére a mondottak lényege Lengyelországra is érvényes, ahol, a gdanski szerződés és brutális megszegése és a Szolidaritás mozgalom hanyatlása ellenére, végső soron a társadalmi nyomás kényszerítette ki a hatalom megosztását, majd feladását.

Mindebben nem hagytam figyelmen kívül sem a peresztrojka, sem a szovjet külpolitikai irányváltás óriási befolyását, de hangsúlyozni kívánom, hogy a hatalomátadás–hatalomátvétele aktusa nem Moszkva döntése szerint történt. Ha részleteiben nem is, a lényegét illetően ismert, hogy a szovjet kormányzat ha nem is népfrontszerű, de a párt pozícióját nagymértékben megőrző átalakulást irányzott elő. Erre készült az MSZMP is, sőt ebben az illúzióban élt, talán egészen az 1990 tavaszi választásokig, az MSZP vezetősége is. S ha a végső döntést, mint Schlett írja, végül a politikai osztálynál (az újnál is) érettebb nép hozta, ez csak alátámasztja a civil társadalom önálló dinamikájáról vallott nézeteimet.

Ebben a folyamatban a civil társadalom a kelet-európai rivaldafényben is szinte visszanyeri „eredeti” értelmezését. Azt, amit Locke művében a „civil or political society” átfedése kifejez. Munkámat ezen a ponton több, más és másként fogalmazott, de konvergáló kritika érte. Lényegében az, hogy a civil társadalom fogalma nem vezet át a politikai szabadság birodalmába. Vagyis megreked az állami beavatkozástól védett magánterület demarkációs vonalán, vagy más szóval „a szabadság kis köreire” szorítkozik. Volt, aki azt mondta, hogy kádárista könyv, a kompromisszum konceptualizálása. Kende Péter sokkal árnyaltabb bíráta azt veti fel, hogy a munka eredeti perspektívája az alcímben (société civile et communisme), a változás pedig a hozzáragasztott főcímben (la démocratie se lève à l'Est) jut kifejezésre, mintegy elárulva, hogy a szerző „útközben” változtatott perspektívát. Előbb „hosszú távra” állt, majd hirtelen átváltott...

Ami a *tényeket* illeti, főlőslegesen mondanom, hogy sem a kádárizmust, vagy a peresztrojkat meghosszabbítani, sem a kompromisszumos modelleknek forradalommal véget vetni nem állt hatalmamban. Arra pedig, hogy szívem szerint mit szerettem volna, nem kívánok felelni, mert a dolgok alakulásával személy szerint meg vagyok elégedve. Csupán mint a társadalmi jelenségek iránt érdeklődő történész szeretnék a fentiekhez hozzászólni.

Rám végül is csak az tartozik, hogy mint előljáróban írtam, a civil társadalom koncepciója állja-e a sarat 1. „hosszú távra”, 2. az átfordulás történeti pillanatára s végül, 3. *post festum*? Mivel a hosszú távú leírás hitelességét eddig senki sem vonta kétségbe, csupán a két utolsó szakaszra korlátozom megjegyzéseimet.

Ami az alapkoncepció alkalmazását illeti, kezdettől fogva annak szélesebb, a *politikai térségbe átnyúló* felfogásához tartottam magam. Hogy ez hogyan és mikor megy végbe? E munka szerzőjének nem erre kellett felelnie, hanem olyan módszerrel kellett dolgoznia, amely a történesekben a véletlent, a „pillanatnyit”, a személyiség szerepét össze tudja kapcsolni a „mélyen fekvő erőkkal” (Pierre Renouvin). Nem szeretnék itt hosszabb módszertani vagy ismeretelméleti kérdésekbe bonyolódni, csupán megemlítem, hogy, miután éveken keresztül foglalkoztam a modern történetírás módszereinek kérdésével, igyekeztem az olvasottakból ihletet meríteni. Úgy véltem, hogy a „folytonosság” és a „törés”, a „progresszív” vagy „kumulatív” elemek és a „határozathozatal”, az „esemény” és a „struktúra” (folytathatnám a variánsokat) egyenértékű és kombinálható elemei a kutatásnak. Ezért nem láttam — jogosan-e vagy sem — „episztemológiai törést” a rendszerváltás egy-két évre tehető végkifejletének elemzésében.

Marad a „pillanat” maga... Ha nem a változást szentesítő jogi aktust, hanem a „döntő mozzanatot” keressük, bizonyára még évekig, ha nem évtizedekig, vitatkozhatunk, keresve a „rendezett visszavonulás” elhatározásait (ha voltak) Moszkvában, s a „rendezetlenét” Varsótól Budapesten át Berlinig. Az eseménytörténelem még számos meglepő felfedezéssel fog szolgálni. A döntő „pillanatot” azonban, habár e pillanat számos dátumra helyezhető, Hankiss Elemér kérdése fogalmazza meg: „Miért nem lóttak?” Erre kíván feleletet adni a hatalom megbénulásának és a társadalmi erők robbanásszerű kibontakozásának egyidejű elemzése a civil társadalom fogalmának segítségével.

Mint a fentiekből kitűnik, módszeremet hatékonynak — és használhatónak — tartom a poszttotalitarizmus bukásáig. S ha azon *túl* módosításra szorul is, az nem jelenti, hogy a kivívott demokráciából visszanevezze a dolgok új megvilágítása érvényteleníti a korábbi modell koncepcióját.

Természetesen felmerül a kérdés, hogy nem szükséges-e a változást önálló, „átmeneti” periódusnak tekinteni, megfelelőbb, differenciáltabb módszer alkalmazásával? Így tekintve, munkám elmarasztható. Védelmül, egész röviden, két nehézséget szeretnék felhozni. Mettől meddig tartana ez az „átmenet”? A pusztán leíró eseménytörténelem általában, hacsak nem formális kritériumokra szűkíti a periodizációt, mindig zavarban van, és, ami fontosabb, nehezen tudja tárgyát beilleszteni a hosszú távú struktúrákba és abba, amit az *Annales* iskola, nevezetesen Le Roy Ladurie, a történelem „antropológiai” vizsgálatának nevez.

A másik nehézség, egy mondatra szorítkozva, abban rejlik, hogy a demokratikus, pluralista rendszer politológiai elemző módszerét csak

üggyel-bajjal lehet alkalmazni az úgynevezett átmenetre, amelyben egyelőre még a régi struktúra dominál.

POST FESTUM

Konklúzió gyanánt néhány megjegyzés a civil társadalomról *ma*. Erről szólva azonban vissza kell kanyarodnom néhány korábban tárgyalt témához. A mai, „rendszerváltás utáni” helyzetben is, ugyanis egyrészt a korábbi aspirációk, elképzelések és képzelgések, másrészt az értékrendszer pontosabb szelektálása határozza meg az irányt. Ez dönti el, hogy milyen értelmezésű civil társadalom vezet a modern Európához! Mint előljáróban felvetettem: a fogalom nem értékmentes, s nem homogén. Utaltam arra is, Guy Berger eszmetörténeti áttekintése kapcsán, hogy konzervatív-tradicionalista, köztük Maurras-i felfogásban is használatos. Végül idéztem azt a könyvemről írt bíráló érzrevételt, hogy idealizáltan jeleníttem meg a lengyel és a magyar társadalmak múltját. Idealizáltan, mondhatni talán idilli állapotban.

A Maurras-i felfogás, amelyben a laikus köztársaság államával szemben a család, a vallás, a hagyományos erkölcsiség és közösség az igazi értékek hordozója, bizonyára nem jellemzi munkámat. Lehetséges azonban, hogy ennek a lengyel és magyar társadalmakban erős gyökerű értékállománynak a kritikai vizsgálata sok kívánnivalót hagy hátra. Ennyiben, mint már elismertem, a kommunizmus előtti civil társadalom leírása idealizáltnak tűnhet. A fentebb már említett tény, hogy Közép-Európát, Szücs Jenő értelmezéséhez közel állóan, valahol a Nyugat peremén, de semmiképpen sem a nyugati civil társadalom modelljének kiteljesedett zónájában helyeztem el, az olvasó figyelmeztetését szolgálhatta és kívánta szolgálni. A kritikákat olvasva azonban úgy látszik, hogy ez nem volt elégséges.

De vajon kidolgozható-e a hiteles kép a civil társadalomról a totális és utótotális rendszer állapotában? Hosszas és szerteágazó szociológiai kutatások bizonyára reálisabban írják majd le a valóságos állapotokat, köztük a lelkek állapotát... Ezt a vizsgálatot e munka szerzője nem végezhetette el. Inkább azt kellett hangsúlyoznia, hogy a civil társadalom a föld alá szorult. S csak jelekből, majd a lazulás időszakában sporadikus tünetekből ítélhette meg, hogy mi maradt belőle, s merre tart — hogy Konwicki hasonlatával éljek — „a bűvő patak” futása, az „éjjeli madár” repülése. Némelyek ezt is kifogásolták,¹⁸ egy korábbi, 1985-ben közölt tanulmányom bírálataként, megítélésem szerint tévesen. A civil társadalom mint valós jelenség nem szigorúan strukturált, szinte tagsággal rendelkező és zárt sorokban a rendszer ellen menetelő mozgalom, mint a cikkíró szeretne volna látni. S mint a fejekben élő terv, ideál, elképzelés, nem nyílt sisakkal jelentkező ideológia, hanem hol titkolt, hol bevallott értékekben élő, sokszor inkább az érzésvilágba, mint a tudatba ágyazott, kusza és homályos elképzelés a múlttól, jelenről és jövőről. Így élek, így éltem, így szeretnék...

Az elmondottak kétségkívül megerősíthetik azt a nézetet, hogy a civil társadalom tudományos használatra túlságosan tág, szinte a végtelékig tágítható kategória. Felfogható mint szociológiai jelenség, mint célként kitűzött terv vagy rendszer, mint módszertani koncepció. Megjelenik, mint társadalmi mozgalom, mint a civilizált életforma mikéntje, mint titkolt benső értékrend és érzésvilág... Egyidejűleg a magánélet szférája és a politikáé... Minden lehet és minden befér.

Ezt a benyomást e sorok írója nem tudja és nem kívánta eloszlatni. Kezdet óta úgy látta, hogy egy felülről halálra rendezett és alul szétzilált társadalmat, amilyen a közép-európai, csak ennek a fogalomnak a teljes komplexitásával lehet megközelíteni. Hiszen a civil társadalom fogalma 300 éve a magát kereső emberi szabadság s az ezt biztosító jogállam és társadalmi berendezkedés genezisének volt a terméke. Ezért és ennyiben a „másik Európa” identitás-keresésére is alkalmazható.

Ez a keresés, hirtelen felgyorsulva, az önismeret és a mintaválasztás zavart állapotában megy végbe Közép- és Kelet-Európában mindenütt. A Kelet taszítása és a Nyugat vonzása közepette, de egyben a múlttól alkotott téveszméket és a jövőt illető képzelgéseket is magával hozva.

Hogy ezúttal Mrozek hasonlatából merítsek, valahol „zuhanás közben” kellett és kellene még ma is az áhított társadalom képét megalkotni. Ebben az állapotban a kommunizmus alatti jelen csak *negatív modellként* játszhatott szerepet (legfeljebb azoknál a mrozeki zuhanóknál nem, akik azt hitték, hogy repülnek), s a „fogódzó” részben az emlékeken átszűrt régmúlt, részben a szerencsésebb sorsú nyugati világ (szintén átszűrt) mintaképe. Ami az előbbit illeti, ebben az idealizálva átszűrt alakban is úgy tűnt a szerzőnek, mint a társadalom valódi közérzete s az az egyedül átvett „állomány”, amelyre építeni lehet. Továbbá pozitív és negatív vonásaival együtt, ez a civil társadalom képviselte mind a nemzeti ellenállást a külföldi, mind a kulturálist a szellemében idegen belső hódítással szemben.

Ami a nyugati példát illeti, sok tekintetben ebben is a társadalmainkban élő hamis tudattal állunk szemben. Nem térek ki a nyugati mintáról táplált illúziókra, sem a szórványosan szintén észlelhető, elutasító reakciókra. Fontosabbnak látom, hogy a „Nyugat”, vagy „Európa”, sokak szemében úgy élt... mint saját múltjuk. Odatartozásunkat, olvashatjuk nem is ritkán, már Mieszko és Chrobry, illetve Szent István elintézte. Sem a közép-európai térség történelmi elcsúsztatása, sem az elmúlt fél évszázadban keletkezett további eltolódás nem nagyon befolyásolta a társadalomválasztás tervét.

Ezek a sokáig láthatatlan, mert a rendszer elleni mozgalom által eltakart, ellentmondások és torzítások jelennek meg a dolgok mai állásában. Miután az első választás, kommunizmus (reformkommunizmus) és demokrácia között, ez utóbbi javára eldőlt, a térség országai egy második választás előtt állnak, most döntenek el, szinte minden nap és minden szinten, milyen legyen ez a világ. A poszttotalitarizmus korszakában kialakult egyszerű modell ezt már nem határozhatja meg. Kevés benne a konkrétumokra lebontott elem, és túl sok a képzeletbeli, illetve

torzult, mind a múlt hagyományait, mind a nyugati demokratikus mintát illetően. A civil társadalom általános ideálja és követelése nem elég az új paradigma kialakításához. Tudomány, kormányzat, közgondolkodás, mind szembekerül az általános nagy elvek értelmezésének és applikálásának sok esetben lényegesen eltérő változataival. Annál is inkább, mert archaikus eszmék és a kommunizusból maradt beidegződések egyaránt nehezítik a modern társadalomminta kidolgozását. Féltő, hogy a mai Európa helyett a tegnapi vagy tegnapelőtti felé vesszük az irányt. Ezen a ponton a szerző alapkonceptiója már nem alkalmas a differenciálódott társadalmi mozgás elemzésére. Hacsak nem annyiban, hogy továbbra is a civil társadalom kimeríthetetlen tárházában látja a jó pályaválasztás zálogát.

Genf–Budapest, 1991. január

JEGYZETEK

- ¹ *Diagnózisok II.* Budapest 1986; *Kelet-európai alternatívák.* Budapest 1989.
- ² Fent idézett munkáján kívül lásd *Système communiste et société civile. Communisme* (Paris), 8, 1985, 64–78.
- ³ Pouvoir et société civile dans les pays de l'Europe de l'Est: concepts et réalités. *Cadmos*, no. 19, automne 1982, 34–53. és 42.
- ⁴ La société civile et son discours. *Commentaire*, no. 51/1990, 575–581.
- ⁵ Alain Tburaine et al.: *Solidarité, Analyse d'un mouvement social.* Pologne, 1980–1981, Paris.
- ⁶ Az amerikai Francis Fukuyama „A történelem vége” címmel, a chicagói egyetemen tartott előadása a *National Interest* című folyóirat 1989. évi nyári számában jelent meg.
- ⁷ Guy Berger az 1970-es évek második felére vezeti vissza a vita újjáéledését, néhány neoliberais tanulmányban. Kiszélesedése azonban az 1980-as években tapasztalható, elsősorban a lengyel események hatása alatt. (Lásd Berger idézett cikksorozatát.)
- ⁸ Guy Sormann.
- ⁹ Raymond Aron: *Democratie et totalitarisme.* Paris, Gallimard 1965. 87.
- ¹⁰ *La Pologne: une société en dissidence.* Alexander Smolar bevezetésével. Paris, Maspero 1978.
- ¹¹ *Totalitarismes.* Paris, Economica 1984.
- ¹² La lévolution importée: Europe de l'Est (1944–1948). In: *Le système communiste: un monde en expansion.* Sous la direction de Pierre Kende. Dominique Mosi, Ilios Yannakis. Paris, IFRI 1982.
- ¹³ *Cadmos*, no. 19, automne 1982.
- ¹⁴ Az egész kérdésről lásd Molnár Miklós: *Le déclin de la Première Internationale. La Conférence de Londres de 1871.* Paris, Droz. 1963., valamint e munka német, és jelentősen kibővített spanyol kiadását. Részletes bibliográfia.
- ¹⁵ Società civile. Estratto da *Enciclopedia XIII.* Torino, Einaudi 1981.
- ¹⁶ Lásd könyvismertetését: a *Revue Suisse d'Histoire*, 40/4, 1990.
- ¹⁷ Lásd többek között *Magyar Hírlap*, 1990. december 30.
- ¹⁸ Lásd *Nouvelles Alternatives.*

Opponensi vélemények

ÁGH ATTILA

Molnár Miklós könyve jelentős tudományos alkotás. Az utóbbi évek legaktuálisabb témáinak egyikét bontja ki nagy alaposággal, a civil társadalom szerepét a demokratikus átmenetben és előkészítésében. A könyv hatalmas tudományos anyagot dolgoz fel, nagyon sok adat szakszerű feldolgozására épül és a szakirodalom kíváló ismeretéről tanúskodik. Molnár Miklós könyvével igen rangos tudós tér haza a magyar tudományosságba. Megtisztelő számomra, hogy az alábbiakban jelentős művével kapcsolatban néhány kritikai szempontot felvehetek, amelyek nem vonnak le a könyv jelentőségéből.

Először is, úgy tűnik, a szerző határozatlan marad Közép-Európa elméleti státusát illetően, és ez kifejeződik a szóhasználatban is. Szándéka szerint Közép-Európa sajátosságát hangsúlyozza, és gyakran ezt a terminust alkalmazza, azonban többnyire, vagy legalábbis igen sokszor visszatér ugyanezen országok kapcsán a Kelet-Európa szóhasználatához, s ezzel a nagy elmélet kísértéséhez Európa keleti fele, a volt szocialista országok kapcsán, mintha ezek valamilyen módon mégiscsak homogének lettek volna (lásd Hankiss könyve címének fordítását, hol Közép-Európát, hol Kelet-Európát alkalmazza, például a 214. és a 335. oldalon).

Másodszor, vizsgálata középpontjába a szerző a demokratikus átmenetet állítja, ezt jelzi a könyv címe is, mégis a könyv nagy része a második világháborút közvetlenül követő évekről, az „államszocialista átmenetről” szól, s nem annyira az 1989 előtti vagy körüli időkről, s ezeket tárgyalva is mindig visszatér a korábbi időszakhoz.

Harmadszor, a közép-európai átmenetet ígérve a szerző egyedülálló erővel mutatja be ugyan a lengyel és magyar fejlődés párhuzamait (a csehszlovák fejlődést is, noha ez kevésbé kidolgozott), de egyfelől igen gyakran nem tud ellenállni annak a csábításnak, hogy a „különös” helyett, amely a könyve nagy értékét adja, az „általános” (az államszocializmus) elemzésébe fusson át, ami már más vizsgálatot (is) igé-

nyel(het)ne, más szakirodalommal stb. A magyar–lengyel párhuzam és ellentét igen termékeny nézőpont, de helyenként, fontos kérdésekben a szerző álláspontja nem eléggé világos. Ilyen például a könyv végén a Szolidaritás szerepe, a szerző nem dönti el, hogy végül is előnye vagy hátránya-e a magyar fejlődésnek, hogy nem volt hasonlóan nagy mozgalom nálunk, s ha is-is, akkor milyen érvek szólnak az előnyök, illetve a hátrányok mellett.

Negyedszer, a könyv a francia világ óriási szakirodalmát vonultatja fel és abba építi bele nagy szakértelemmel elemzéseit. Amennyire innen egyáltalán belátható, munkája minden bizonnyal nagymértékben hozzájárult a magyar és lengyel átmenet jobb megismertetéséhez és megértéséhez a francia világban. Szinte teljesen hiányzik azonban az angolszász szakirodalom (a német is), a maga ugyancsak igen gazdag problematikájával, jelentős — köztük magyar származású — szerzőivel, mind az elmúlt ötven év, mind pedig az utóbbi három év tematikáját átfogó feldolgozásával.

Ötödször, a hivatkozott magyar szakirodalom és adattár gazdag és sokrétű, de azért kissé hiányos és véletlenszerű. A szerző joggal emeli ki Hankiss és Szelényi munkásságát, de nem használja fel Hankiss idézett könyvét, gazdagon dokumentált részeit, például amikor leírja a civil társadalom „demobilizációját” a negyvenes évek végén, mint ahogy Szelényi munkásságát sem a magyar osztályszerkezet átalakulásának bemutatásában stb., stb.

Végül, ahogy a szerző maga is megjegyzi, a doktori értekezés *Tézisei* nem a könyv ismertetésére szolgálnak, hanem a civil társadalom koncepciójának aktuális kifejtésére irányulnak, voltaképpen a könyv folytatását jelentik. Ebben az értékes elméleti fejtegetésében is azonban Közép-Kelet-Európa terminus bukkan fel Kelet-Közép-Európa helyett, de nagyon erőteljesen kirajzolódnak a különböző alternatívák, a visszaállamosodás és a civil társadalomra épített fejlődés eltérő perspektívái az új demokráciában, és a szerző igen színvonalasan reflektál a civil társadalomról folytatott vitákra és könyvének a nemzetközi irodalomban megfogalmazott kritikájára.

Összefoglalóan hangsúlyozottan szeretném megismételni, hogy a szerző rendkívül bonyolult és szerzteágazó témát dolgozott fel, amelynek megközelítése a gyors változások miatt szinte állandó elméleti készenlét és megújulást igényelt. Ezt a nagyon nehéz elméleti feladatot általában igen sikeresen oldotta meg, nemzetközileg is kiemelkedő munkát alkotva, amely — doktori értekezésnek benyújtva — hivatalosan is megérdemli a tudományos elismerést. A magam részéről Molnár Miklós értekezését határozottan javaslom a tudományos vita lefolytatására és a szerzőnek a tudomány doktora cím odaítélését.

Budapest, 1991. november 15.

LITVÁN GYÖRGY

Molnár Miklós doktori értekezésésként benyújtott munkája francia nyelven jelent meg Párizsban, a Presses Universitaires de France kiadásában, *Le démocratie se lève à l'Est. Société civile et communisme en Europe de l'Est: Pologne et Hongrie* címen, 1990-ben. Az évszám már önmagában is jelzi a témaválasztás merészségét s még inkább a vállalkozás nagyságát és az elvégzett hatalmas munkát, ha tekintetbe vesszük, hogy e közel 400 oldalas, legalább 30 ív terjedelmű könyv nem kevesebbre vállalkozott, mint az 1989-ben végbement, illetve tetőzött kelet-európai változások nyugat-európai bemutatására, magyarázatára és — mindenekelőtt — tudományos elemzésére.

Bizonyos, hogy e tekintetben a legelsőnek megjelent komoly és tudományos igényű munkák egyikével van dolgunk. A témaválasztás érdeme, hogy a munka korunk legaktuálisabb kérdéseivel, a legközelebbi múlt, s szinte a jelen fejleményeivel foglalkozik, méghozzá nem a publicisztika, hanem a történeti és politikatudományi közelítés és elemzés szintjén. Miközben az események felgyorsulása, a kelet-közép-európai kommunista rendszerek összeomlása természetesen őt is, mint mindenki más, váratlanul érte, s a változás üteme és mértéke a szerző által végzett anyaggyűjtés heroikus gyorsasága ellenére is elkerülhetetlenül túllépett, mintegy átcsapott a munkán, ez a körülmény sok tekintetben kockázatosá teszi az elemzést, de egyben fokozza is a folyamattal szinte egyidejű feldolgozás értékét.

A *Tézisek*ben a szerző maga is felteszi a kérdést, vajon mennyit ér munkája az új megvilágításban? Helytálló-e mint hosszú távú társadalomtudományi elemzés?

A szerző mintegy tíz éven át foglalkozott a civil társadalom és a pártállam viszonyával. Ez a stúdium azonban lényegében szervesen nőtt ki korábbi munkásságából, mely Marx és Engels felfogásától kezdve az 1956-os magyar forradalmon és Nagy Imre történelmi szerepén át a magyar kommunista mozgalom hatévtizedes történetéig, mindvégig a marxista szocializmus története és mélyülő válsága körül forgott.

Molnár Miklós, miután a magyar forradalomban szerzett személyes tapasztalatok után évtizedeket szentelt a közép-kelet-európai, s különösen a magyar és a lengyel kommunista rendszerek megfigyelésének és összehasonlításának, ahhoz a feltevéshez jutott el, hogy a rendszerek eróziójának egyik vagy éppenséggel legfőbb közös okozója az a civil társadalom, amelyet a pártállam sem megsemmisíteni, sem pedig a maga társadalmi rendjébe beilleszteni nem tudott.

Ezt a relációt és a felbomlásnak ezt a folyamatát a szerző előbb a klasszikus elméleti szociológia, majd a nyugati és keleti politikatudományi és történeti irodalom, valamint a publicisztika és a statisztikai és igazgatási adatok birtokában vizsgálja. Jól értékesíti széles körű — keleti és nyugati — nyelvismeretét, s így nemcsak az elsők között, hanem a szakirodalomban megszokottnál szélesebb és szilárdabb tényanyagra alapozva írhatta meg könyvét a nagy átalakulás eredetéről és menetéről.

Erőssége a munkának a történeti és a politikatudományi szempontok és elemzési módszerek kombinálása. A szerző a történeti folyamat viszonylag részletes leírásából és elemzéséből indul ki, s ebből vonja le politológiai és politikai következtetéseit, alkotja meg véleményét a különböző politikai és uralmi modellekről.

Így mindenekelőtt bemutatja a kelet-európai, szovjet irányítású sztálini modell kialakítását a térség országaiban, a civil társadalom ezzel párhuzamos felszámolását, majd a Sztálin halála után kezdődő lassú olvadást és reformkorszakot, a lengyel és a magyar 56-ot, végül pedig a gomulcai és kádári modellek kialakulását a két vizsgált országban.

Molnár Miklós kiválóan ismeri s a lényeges mozzanatokot kiemelve ábrázolja és hasonlítja össze ezt a két — közös vonásai ellenére is jelentősen különböző — történeti folyamatot. Ennek során azonban, mai szemmel és mai ismereteink szintjéről nézve, némely tekintetben túl enyhén sőt — a nyolcvanas évek elejéig — egészében is lényegében pozitívan ítéli meg a Kádár-korszakot, s vele a névadó szerepét.

Nyomban hansúlyozni kell, hogy ez az értékelési különbség természetesen adódik az időpont-különbségből. A könyv e része még a rendszerváltás előtt íródott — ráadásul a helyszíntől távol —, amikor még sem az adósságállomány vagy egyéb súlyos gazdasági adatok, sem az 1956 utáni megtorlás adatai nem voltak teljesen ismertek. A kádári rendszer belső korhadtsága s ennek számos tartós morális következménye is csak később, a bukás után bontakozott ki a politikai elemzők előtt. Végül, de nem utolsó sorban, nem ismerhette a szerző azokat a szigorúan zár alatt tartott pártdokumentumokat, amelyek az övétől eltérő megvilágításba helyezik Kádár János szerepét mind a Rajk-ügyben, mind az 1957–58-as megtorlások s különösen Nagy Imréék sorsa vonatkozásában.

A Rajk-ügyben Kádár korántsem holmi „közvetítői” szerepet kapott, mint a szerző feltételezi (196. old.), hanem éppenséggel előretolt, valóságos politikai hóhérszerepet vállalt — vagy kényszerült vállalni, amint ez az MDP Központi Vezetőségének 1949. júniusi és szeptemberi ülésein általa tartott főreferátumokból, valamint a pártarchívum mélyéről Hajdu Tibor érdeméből nemrég előkerült vallatási jegyzőkönyvből kitűnik.

Az MSZMP Központi Bizottságának a közelmúltig ugyancsak zárolt jegyzőkönyvei szintén nem hagynak kétséget afelől, hogy 1956 novemberétől kezdve miként változott és élesedett Kádár hangja Nagy Imre és társai szerepének és a felelősségrevonások szükségességének megítélésében, egészen az ún. régi ellenforradalmi elemek tömeges és statáriális úton történő kivégzésének követeléséig.

A lakosság megfélemlítésével, a magyar társadalom belső szolidaritásának megtörésével Kádár és pártállami kormányzata újabb, súlyos csapást mért a Rákosi-korszakban már végveszélybe került magyarországi civil társadalomra, illetve létfeltételeire. Nehéz lenne megmérni vagy akár felbecsülni, hogy a civil társadalom túlélése és kibontakozása szempontjából mi volt a nagyobb: az ekkor okozott ártalom vagy az a

közvetett segítség, amit a hatvanas évektől kezdve a rezsim fokozatos és viszonylagos liberalizálódása jelentett. Kétségtelen ugyanis, hogy az 1989-es nagy átalakulás előtti két-három évtizedben a különlegesen erős katolikus egyházak és munkásmozgalmak révén kivételes helyet betöltő Lengyelország mellett Magyarországon létezett és fejlődött leginkább a civil társadalom az egész közép-kelet-európai térségben.

Az értekezés gyanánt benyújtott munka legfőbb érdeme és újszerűsége éppen abban áll, hogy nem csupán elvi síkon, hanem a maga konkrét történetiségében és napi valóságában vizsgálja a civil társadalom együttélését és küzdelmét a posztstálinista hatalmi rendszerrel és államgépezettel. Mégpedig minden fontos területen: a gazdaság átalakulásában, az érdekvédelmi szervezetek és törekvések megjelenésében, a családi és magánszférában, az egyházak működésében, sőt, még a kommunista pártok átalakításában is.

Tény, hogy megkezdődött — legalábbis egyes országokban és bizonyos meghatározott szférákban — a totalitárius hatalom által „államosított társadalom” visszavétele. De a történelem végül is nem tudta egyértelműen tisztázni, hogy a civil társadalom léte összefér-e a szocialista pártállammal (ennek persze messzemenően megreformált, liberalizált válfajával), vagy pedig hosszabb távon e két struktúra összeegyeztethetetlen, s talán éppen a civil társadalom életereje ásta alá és vitte végromlásba a kommunista rendszert.

Ez a kérdés azonban elvezet, illetve visszavezet a civil társadalom fogalmi problémájához. A szerző behatóan foglalkozik ezzel a munka elején, s visszatér rá a *Tézisek* ben is. Itt világosan leszögezi, hogy „a civil társadalomról” szóló értekezések fő irányához csatlakozva, annak liberális demokrata változatát alkalmazta. Az emberi jogok és az egyén autonómiája játssza a főszerepet. Felfogása szemben áll ... szemben az állam és a társadalom »egyesítésének« utópiáival”.

A civil társadalom fogalmát a szakirodalom és a szélesebb értelmiségi köztudat is általában élesen elkülöníti nemcsak az államhatalomtól, hanem a „politikai társadalomtól” is. A közelmúlt kelet-európai átalakulásai során azonban ez az elkülönítés nem látszott tarthatónak. „Arra számítottunk — írja Kende Péter a *Commentaire* című folyóiratban a Molnár-könyvről szóló recenziójában —, hogy ki fog bontakozni a bolsevizmus béklyóiból végre kiszabadult civil társadalom, s ehelyett: újra megjelent a »nemzet!«.” Kende szerint még Magyarországon is, ahol pedig a társadalom viszonylag a legnagyobb erőfeszítést tette annak érdekében, hogy megkülönböztesse magát a rezsimtől, olyan szférák alakultak ki, ahol a civil társadalom átalakul *politikai* társadalommá.

Ebből adódik a téma bizonyos kettőssége, amelyet Kende Péter a könyv fő címének és alcímének eltérő mondanivalójában próbál tetten érni. Eszerint a munka eredeti célját és koncepcióját a civil társadalom és a kommunizmus viszonyát firtató alcím fejezi ki, míg a főcím a hirtelen politizálódott civil társadalom mindenki számára váratlan, s a kommunizmust elsöprő, a demokrácia felülkerekedését hozó győzelmét jelzi.

Molnár Miklós ezt a kettősséget azzal kívánja feloldani, hogy a civil társadalom mibenlétét, ha nem is önkényesen, de szűkíthetőnek és tágíthatónak fogja fel. Téziseiben is a civil társadalom „önálló dinamikájáról” szól, majd kritikusaival folytatott vitájában egyértelműen kijelenti, hogy „kezdettől fogva (a civil társadalom) szélesebb, a politikai térségbe átnyúló felfogásához” tartotta magát.

Kérdésesnek látszik azonban, lehet-e ily módon elmosni vagy akár áthidalni a társadalom politikai és politikamentes szférái közti különbséget. Mert ha létezik is — természetesen — összefüggés és átjárás a kettő között, elég nyilvánvaló, hogy egyes kelet-európai kommunista rendszerek viszonylagos humanizálását és lassú erózióját nem a bátran, elszántan politizáló, de csekély hatósugarú ellenzéki csoportok idézték elő, hanem a civil társadalom túlélő maradványai és új hajtásai, valamint az az erő, amit maga a szerző „strukturálatlan társadalmi behatásnak” nevez. Vagyis jórészt olyan erők és tényezők, amelyek nem kívánták vagy tudták politikai síkon megkérdőjelezni vagy támadni a fennálló rendszert, csupán a maguk életterét, anyagi, szellemi, társadalmi, mozgási életlehetőségeit védelmezték vagy próbálták bővíteni, tágítani.

De a mai helyzet is azt látszik bizonyítani, hogy a kelet-európai civil társadalom ennyi volt, és nem több (az igazi Kelet-Európában pedig ennél is kevesebb). Amennyiben ugyanis igazi hatalmat tudna a hatalommal szembeállítani, nem lennének a tanúi a szerző által is aggodalommal említett „vissza-államosodási” folyamatnak vagy legalábbis jeleknek, s a civil társadalom esetleges újbóli visszaszorulásának „a szabadság kis köreire”.

Ez a civil társadalom a jelek szerint rendszertől függetlenül képes arra, hogy a politikai és hatalmi szélsőségeket távol tartsa magától vagy megghiúsítsa, de nem elég erőteljes, tagolt és szervezett vagy politikusként ahhoz, hogy egy igazi, nyugati típusú demokrácia bázisa és biztosítójele legyen. Félig ki van szolgáltatva a mindenkori hatalomnak.

Ezzel azonban nem kapunk magyarázatot a változás, a rendszerváltás okára vagy okaira. A hiteles leíráson túlmenő, egzakt és vitathatatlan magyarázat persze aligha lehetséges. De a szerző joggal és okkal teszi meg a könyvet összegező fejezet mottójául Raymond Aron megállapítását, amely szerint „a kompromisszum demokratikus szelleme halálos veszedelmet jelent egy monopolisztikus párturalomra” (353. old.). Aligha tekinthető véletlennek, hogy Kína, Észak-Korea és Vietnam, valamint Kuba az a négy ország, ahol még ma is áll a kommunista diktatúra.

A fokozatos engedményeket és reformokat természetesen valami kikényszerítette a posztstálinista rendszerekből, s ebben — a gazdasági ellehetetlenülés mellett — nagy szerepe volt a civil társadalomnak. De a fordulat lezajlásának módja — Romániában vagy Bulgáriában is, ahol a legkevésbé lehetett akár civil társadalomról, akár demokratikus ellenzékről beszélni — kétségkívül a „politikai társadalom”, más szóval a nemzet váratlan megjelenésére utal. S ezt látszanak megerősíteni a térség politikai és társadalmi arculatának az utóbbi két évben megmutatkozott, csaknem mindenütt azonos vagy hasonló vonásai.

Ez az időszak azonban, természetesen, már végképp kívül esik az értekezés keretein. Az itt felvetett és vitatott kérdésekre, ha egyáltalán, csak bizonyos idő múltán, nagyobb történelmi távlatból kaphatunk teljesebb vagy biztosabb választ.

Molnár Miklós munkája, az adott időpontban, maximális anyag- és helyzetismerettel s kiváló problémaérzékenységgel közelítette meg és dolgozta fel tárgyát. A civil társadalom és a kommunizmus viszonyának, valamint az egypártrendszer bomlásának és bukásának vizsgálatával igen sok új anyagot tárt fel, elvileg új eredményekhez jutott, s interdiszciplináris módszerével mind a jelenkortörténet, mind a politológia széles szakterületeit gazdagította.

Mindezek alapján Molnár Miklós munkáját, amely véleményem szerint teljes mértékben megfelel az akadémiai doktori értekezéssel szemben támasztott követelményeknek, tisztelettel elfogadásra ajánlom a Bíráló Bizottságnak, valamint a Tudományos Minősítő Bizottságnak.

1992. január 31.

SZELÉNYI IVÁN

A „civil társadalomnak” a 18. században megalkotott, csaknem egy évszázadon keresztül a társadalomtudományi viták középpontját alkotó, majd a szellemtörténelem süllyesztőjébe került fogalma az 1970-es évek közepén jelent meg ismét a társadalomfilozófusok, politikatudósok és szociológusok szótárában. Amint Molnár Miklós *Le démocratie se lève à l'Est* címen a Presses Universitaires de France-nál 1990-ben már nyomtatásban is megjelent úttörő munkájában kimutatta: a fogalom újraszületésének és másodvirágzásának sajátossága, hogy a „civil társadalom” jelenségéről ez alkalommal Közép- és Kelet-Európában kezdenek először írni. Keleten születik a fogalom újjá s innen indul nyugati hódító útjára. „A fejlett nyugati demokráciákban többé-kevésbé túlhaladott ez a koncepció — írja a szerző —, s ha nem került végleg lomtárba, az elsősorban éppen kelet-közép-európai revalorizációjának köszönhető.”

Molnár Miklós könyve, melyet most doktori disszertációként értékelünk, megítélésem szerint a politikatudományi irodalom eddig legnagyobb szabású és legsikeresebb kísérlete annak bemutatására, hogy a civil társadalom fogalma mennyire hasznos az államszocializmus kései korszakának, felbomlásának az elemzéséhez.

A könyv bravúros teljesítmény több szempontból is.

A civil társadalom fogalma a modern társadalomtudomány legkevésbé tisztázott koncepciói közé tartozik. A fogalom többértelmű, értékelő, ideologisztikus és analitikus elemei egymástól nem világosan elhatároltak. E kiváló könyvben Molnár Miklós nagy gonddal elemzi a civil társadalommal foglalkozó különböző szövegeket a 18. század szerzőitől

korunk társadalomtudósainak írásaiig s a legtöbb e témakörrel foglalkozó szerzőnél világosabb fogalomrendszert sikerül kimunkálnia.

A könyv bravúros teljesítmény gazdagságát tekintve is. A csaknem négyszáz nyomtatott oldalas szöveg áttekinti a magyar és lengyel legújabbkori politikátörténetet a második világháborútól napjainkig. A szerző nemcsak a magyar, hanem a lengyel nyelvű irodalmat is jól ismeri s nagy kompetenciával értékeli a francia és angol szakirodalom tükrében.

Opponensi véleményem célja, hogy a könyvet elhelyezze a tágasabb szakirodalomban, értékelje, hogy e mű mivel járult hozzá a közép-európai társadalmak megismeréséhez. Lehetséges persze, hogy a könyv egy kutatási tradíció utolsó fejezete, mintegy pont a mondat végén. Nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy az államszocializmus széthullása, a kelet- és közép-európai országok polgári társadalmakká való átalakulása ismét redundánssá teszi a civil társadalom fogalmát. Molnár Miklós bölcs szerénységgel maga is megállapítja ezt, téziseiben hangsúlyozza hogy „a kiadott könyv a rendszerváltás tényének konstatálásával lezárul, nem tér ki a kivívott demokrácia problémáira... Az új idők és új kutatások természetesen ezt a korszakot is újraértékelik, de sem ez, sem az alig egy esztendőes demokrácia elemző vizsgálata nem erre a könyvre tartozik” — írja a szerző 1991 januárjában.

Molnár Miklós könyvének első fejezetei jó áttekintést adnak a civil társadalom fogalmának szellemtörténetéről, amelynek három fontosabb epizódját különböztethetjük meg.

A koncepció a 18. századi francia és angol politikai filozófusok műveiben olvasható első alkalommal. Az úgynevezett kontraktárius, vagyis a politikai elméletük középpontjába a „társadalmi szerződést” állító filozófusoknál a civil társadalom a rendiség alternatívája. A civil társadalom, vagy egyszerűbben: „a társadalom” a szabad egyének önkéntes társulása, s ennyiben kulcsfogalom az állampolgárság és emberi jogok elméletének megalkotásához. A rendiség fölé- és alárendeltséget, aszimmetrikus hatalmi viszonyt tételez ember és ember között. A jog forrása a társadalmon kívül álló „szuverén” uralkodó, akivel szemben az uralomnak alávetettek mint alattvalók jelennek meg. A civil társadalom a népszuverenitás elvére épül s azt tételezi, hogy egymással legalábbis jogi szempontból szimmetrikus viszonyban álló emberek mintegy szabad szerződésben, állampolgárokként szabályozzák a társadalmi rend feltételeit. A születésüktől fogva szabad, egymással egyenlő jogokkal rendelkező polgárok szabad alkuban kialakított szerződéses viszonya a civil társadalom lényegét képező társadalmi rend alapja. A 18. század végén a civil társadalomnak ez az eszménye politikai filozófiai kategória. Nem leíró fogalom tehát, nem arra szolgál, hogy létező társadalmak állapotát jellemezze. Normatív kategória, inkább feladata, hogy kijelölje a célt, az utópiaát, a kívánatos, vagy a „jó” társadalmi lét feltételeit, ami felé az emberiségnek haladnia kellene. A civil társadalom a 18. század közepén, végén ténylegesen létező társadalmaknak, a rendiségnek, a hatalmat demokratikus felhatalmazás, társadalmi szerződés nélkül gya-

korló abszolutista államnak vagy uralkodóknak a kritikája. A civil társadalom ennek ellenére a kontraktárius elméletekben nem pusztán etikai kategória. Bár egy még nem létező, hanem inkább csak kívánt állapotot rajzol fel, a kontraktáriusoknak az emberi természetről alkotott felfogásából következően e civil társadalom nem csupán kívánatos, hanem egyben lehetséges is. A civil társadalom, a társadalom sui generis: önmagában is születőben lévő — a kontraktárius teoretikusok úgy vélik, hogy ennek az embrionális formában lévő társadalomnak a valóságos folyamatait extrapolálva jutnak el a civil társadalom eszméjéhez.

A civil társadalom eszmetörténetének második epizódja Hegel és Marx nevéhez fűződik. Hegel jogfilozófiájában Montesquieu civil társadalom fogalmának a bírálataira vállalkozik. Hegel, aki ifjú radikálisként a francia forradalom csodálója volt, bizonyos szkepszissel kezdi szemlélni a francia társadalom fejlődését a 19. század első éveiben, s jogfilozófiájának írásakor az öregedő Hegel kritikusabb az új francia társadalom anarchikus jellegét illetően. Úgy látja, hogy a forradalom utáni francia társadalmat az egymással kibékíthetetlen részérdekek széttagolják. A „société civile”, vagy *bürgerliche Gesellschaft* nem annyira az egymással szimmetrikus viszonyban lévő polgárok szabad társulása, hanem inkább a részérdekeket követő egyének iszapbirkózása. A „société civile” ahelyett, hogy egyenjogú egyének szabad társulása lenne, inkább aszimmetrikus helyzetű osztályok kaotikus küzdőtere. Marx ezt a hegeli gondolatot folytatva adja meg a kegyelemdőfést a civil társadalom fogalmának — legalábbis egy évszázadra. Hegelt követve arra a következtetésre jut, hogy a polgári társadalom osztálytársadalom, melyet partikuláris érdekeket követő s egymással objektíve aszimmetrikus viszonyban lévő osztályok harca jellemez. Amit a civil társadalom teoretikusai „egyenlő polgárok szabad társulásának” véltek, valójában csak a jogi egyenlőség látszata objektíve egyenlőtlen pozícióban lévő osztályok tagjai között. A 19. század ötvenes éveire úgy tűnt, hogy Hegel és Marx halálosan megsebezte a civil társadalom elméletét, mely többé nem fog magára találni. Marx után evidenciaszerűnek tűnik, hogy a „polgári társadalom” osztálytagolt, e társadalmon belül aszimmetrikus uralmi viszonyok léteznek.

A civil társadalom eszmetörténetének harmadik epizódja Közép- és Kelet-Európában kezdődik, valamikor a hetvenes évek közepén. Azt, hogy ki alkotja újra a fogalmat, már nehéz megállapítani: sokunk nyelve hegyén ott volt a „civil társadalom”: Michnik, Heller, Konrád... Külön kutatást igényelne annak a megállapítása, hogy ki használta először a civil társadalom fogalmát az államszocialista hatalmi szerkezet bírálataira. Ez az epizód analóg az első epizóddal: ez alkalommal is egy rendi tagozódású társadalmi hierarchiával szemben fogalmazódik meg a civil társadalom ideálja. Ezúttal inkább normatív, mintsem leíró a fogalom. E harmadik epizód újdonsága viszont, hogy most a civil társadalom hegeli–marxi kritikáját már jól ismerő filozófusok térnek vissza a civil társadalom eszméjéhez. A civil társadalom új teoretikusai nem vádolhatók naivitással: ismerik Marx érveit a burzsoá és a citoyen különbségéről

s ennek ellenére érvelnek azzal, hogy a „sui generis társadalom” fogalma érvényes, hogy létezik a „szocialitásnak” egy olyan szférája, mely nem redukálható osztályok vagy részérdekek ütközésére. A magyar nyelvben egyébként a „polgár” szó mindig is magában rejtette a „burzsoá” és a „citoyen” ilyen szintézisét: amikor magyarul polgári társadalomról, vagy polgárosodásról beszélünk, akkor egyszerre értjük ezen a tulajdonos polgárság (burzsoá) kialakulását és az állampolgári, emberi jogok (citoyen) iránti érzékenységet.

Molnár Miklós műve a civil társadalom eszmetörténetének ehhez a harmadik epizódjához tartozik, ennek az egyik legkiválóbb, ha ugyan nem a legkiválóbb terméke. Molnár Miklós azt kutatja, hol van a „társadalmiságnak” az a magva, amit a burzsoá–citoyen kettőssége nem képes megragadni, hol van a tulajdonos polgár és állampolgár kettőssége között az a mező, melyben nem partikuláris osztályok, hanem „a társadalom” található.

1956 élménye fontos inspiráció Molnár számára. 1956 olyan sajátos társadalmi mozgalom volt, melyben — Raymond Aron megfogalmazása szerint — egy totalitarizmus-ellenes forradalom zajlott, melyben a „társadalom” lázadt fel „a hatalom” ellen. Lehetséges, hogy 1956 a legújabb értelemben vett civil társadalom eszményének is a bölcsője. 1956-ot Molnár Miklós Aron nyomán úgy értékeli, mint olyan népfelkelést („insurrection”), melyben a legkülönbözőbb társadalmi érdekek, eszmék, rétegek egyesültek a sztálinista hatalom megdöntésére. Molnár 1956-ot a „nemzeti felkelés, proletár öngazgatás, passzéista restauráció” szintéziseként értelmezi. Sokszínű, sokérdekű, de a totalitárius hatalom ellen egységbe ötvöződő civil társadalom az, amelyet 1956-os elemzésében tetten érni vél. Lőcsei Pál is erre utalt egy nemrég a *Magyar Hírlap* hasábjain a TIB-en belüli éles ellentétekkel foglalkozó írásában, melyben különbséget tesz „reformerek” és „népfelkelők” között. Lőcsei is azt hangsúlyozza, hogy mennyire egységessé ötvöződtek 1956 harcaiban, majd a börtönben, közös mártírjaik véréen keresztül a többnyire a kommunista eszmékhez, legalábbis a demokratikus szocializmus ideáljához akkor még hű reformerek, illetve a mindig is antikommunista, szovjetellenes népfelkelők. Figyelemre méltó és a civil társadalom fogalma szempontjából távolról sem következmények nélküli az a tény, hogy 35 év múltán a TIB ezen erővonalak mentén szakad szét két egymással kibékíthetetlen ellentétben álló táborra. 1956-ban a civil társadalom egyszerre volt történelemformáló valóság és sérülékeny, mulékony jelenség. 1989–1990 politikai fejleményeinek perspektívájából nehéz nem arra gondolni, hogy a reformerek és népfelkelők egysége a totalitárius hatalom megszűnésével együtt véget ért, hatalom és civil társadalom konfliktusának helyébe a társadalom belső konfliktusai léptek.

A civil társadalom eszméje Molnár számára fontos analitikus eszköz, hogy beszámoljon az elmúlt egy-két évtized kelet- és közép-európai társadalmi folyamatairól. Molnár ezt a korszakot, mint a civil — vagy Hankiss kifejezésével élve: a második — társadalomnak a hatalom elleni

lázadását jellemzi, s nagy erővel mutatja be, hogy az államszocialista rend széthullása nem magyarázható pusztán egy szűk elit ellenállásával, hanem abban az egész társadalom folyamatos „aknamunkája” is szerepet játszott.

Bár a nyolcvanas évek során a magyar és a lengyel politikai fejlődés döntően különböző, Molnár mindkét esetben bemutatja, hogy a civil társadalom hasznos fogalom a társadalmi és politikai küzdelmek jellemzésére.

Lengyelország esetében a Szolidaritás mozgalom sok szempontból 1956-hoz hasonló értelemben teremt a totális hatalommal szemben egységet alkotó civil társadalmat. Molnár Miklós elemzése a Szolidaritás mozgalomról közel áll Alain Touraine felfogásához, aki a Szolidaritást szintén egy a civil társadalomban gyökerező, sokrétű „társadalmi mozgalomként” értelmezte.

Nem véletlen, hogy Magyarországon ezzel szemben Hankiss Elemér a „második gazdaság” analógiájára a „második társadalom” fogalmát alkotja meg. Itt a civil társadalom fogalmának egy az 1956-os népfelkeléstől, vagy az 1980-as évek Szolidaritás mozgalmától lényegesen különböző értelmezésére van szükség. Molnár Miklós a nyolcvanas évek magyar fejlődését elemezve Bibó István nyomán a „szabadság kis köreinek” a tágulására hívja fel a figyelmet. Míg Lengyelországban a Szolidaritás „kollektív cselekvése” jelzi a civil társadalom létét, Magyarországon ennek a mérőszáma inkább a magángazdaság lassú térnyerése, az önkéntes társadalmi szervek számának a növekedése, illetve olyan egymással párhuzamos mozgalmak kialakulása, mint amilyen a bős-nagymarosi vízierőmű elleni tiltakozó mozgalom, a TIB, a szamizdat sajtó, a szólás- és lelkiismereti szabadság kivívására irányuló irodalom, a sajtó, a művészet stb. Bár igen különböző formákban, de mind Lengyelországban, mind Magyarországon kialakult a „Mi” és „Ők”, a „társadalom”, vagy „civil társadalom” és „hatalom” megkülönböztetése, s ez jelentős szerepet játszott az államszocialista társadalmi rend széthullásában.

Opponensi véleményem fő céljának azt tekintettem, hogy bemutassam: Molnár Miklós bravúros elemzéssel képes volt a civil társadalomnak az analitikai fegyelem alól annyi alkalommal kibúvó fogalmát megfigyelmezni s azt haszonnal alkalmazta 1956-nak, a Szolidaritás mozgalomnak, vagy az 1980-as évek magyar politikatörténetének az interpretációjához.

Bár Molnár Miklós bölcs szerénységgel művét lezártnak tekinti az államszocializmus bomlásával, talán opponensi minőségemben tehetek néhány megjegyzést a civil társadalom elméletének a jövőjével kapcsolatban.

Könnyű lenne arra a következtetésre jutni, hogy a civil társadalom normatív kategória, amely rendi szerkezetű hatalmi struktúrák kritikai elemzéséhez hasznos, a polgári és demokratikus intézmények kiépülésével viszont a fogalom beteljesítette küldetését és feleslegessé válik.

Ebben az álláspontban nyilván van igazság. Amint utaltam rá, 1956 civil társadalma aligha bizonyult volna tartósnak: az 1956. november 4-i ellenforradalom nélkül 1957 nyarára már a magyar társadalom éles belső konfliktusoktól lett volna terhes. E konfliktusok jellege aligha különbözött volna lényegesen az 1989–90 során a magyar politikában és társadalomban kirajzolódó konfliktusoktól, — inkább arra számíthatunk volna, hogy 1956-ot követően a konfliktusok még intenzívebb formát öltöttek volna. A Szolidaritás mozgalom is, vagy a cseh Civil Forum is széthullott egymással éles ellentétben lévő, gyökeresen különböző értékeket valló és érdekeket kifejező politikai pártokra, mozgalmakra. Nem vitás, hogy Montesquieu civil társadalom fogalmának hegeli–marxi kritikájában van megfontolandó. A rendi szerkezet lazulásával, az abszolutista vagy totalitáriánus hatalom széthullásával a társadalom konfliktusai inkább a társadalmon belüli konfliktusokként, s nem a társadalom és a „Hatalom” konfliktusaként jelennek meg.

Ennek ellenére a civil társadalom elméletét korai lenne még temetni.

Először is Molnár Miklósnak igaza van: a civil társadalom fogalma Nyugaton is újjászületett. Akadnak társadalomkutatók, akik a civil társadalom elméletét nem pusztán a közép- vagy kelet-európai fejlemények értelmezésére, hanem a nyugati társadalmak elemzésére is alkalmasnak tekintik. Tény, hogy a civil társadalom eszméje — más divatos fogalmakhoz, mint mondjuk a posztmodernizmus elméletéhez hasonlóan — mintha leginkább az egykori újbaloldali posztmarxista értelmiség számára lenne vonzó. Ennek egyszerre vannak politikai és elméleti-módszertani okai. A konzervatív antietatizmus politikai sikerei nyomán defenzívába szorult egykori újbaloldal a civil társadalom elméletében reméli megtalálni egy antietatista baloldali álláspont kiindulópontját. A posztmarxista értelmiség elméleti reményeit is a civil társadalom elméletébe veti. A másfél-két évtizeddel ezelőtt még a nyugati társadalomtudományban hegemon marxista strukturalizmus redukcionista osztályelemzésével szemben is alternatívát kínál a civil társadalom fogalma. Figyelemre méltó ebből a szempontból a nyelvi változás például a német társadalomtudományi irodalomban. A múlt században a civil társadalom fogalmát még *bürgerliche Gesellschaft*ként fordították (így jelenik meg a fogalom a fiatal Marx műveiben, aki később lép az így értelmezett „civil társadalom” fogalomtól a kapitalizmus vagy a kapitalista termelési mód fogalmához), ezzel szemben az elmúlt évtizedben a német irodalomban is használatossá vált a *Zivil-gesellschaft* fogalma. Megfontolandó egyébként, hogy a magyar társadalomtudományi irodalom szintén miért nem a „polgári társadalom” fogalmával operál, s miért vonzódik a „civil társadalom” megjelöléshez: nyilván a német szerzőkhöz hasonlóan, akik a „civil” szónak megkülönböztett jelentőséget tulajdonítanak: el kívánják határolni magukat a „polgárnak” „burzoáként” vagy „tulajdonosként”, tehát osztály-terminológiában történő meghatározásától.

A *Bürger* vagy polgár helyett a „civil” szó használata tehát az osztályelemzéstől való elhatárolódást szolgálja. A nyugat-európai irodalomban ez gyakran együtt jár az úgynevezett „új társadalmi mozgalmak”

kérdéseinek felvetésével. Az új társadalmi mozgalmakat a hagyományos értelemben vett társadalmi mozgalmaktól talán legfőként az különbözőteti meg, hogy kutatói szerint az „új társadalmi mozgalmak” nem értelmezhetők sem osztályok, sem pusztán gazdasági érdekek szerint. Ezek tágasabb, s többnyire antietatista, antiautoritárius, antibürokratikus mozgalmak: feminizmus, környezetvédelem, gay-liberation stb., „rainbow” avagy „szivárvány” koalíciói.

Mint a civil társadalom elmélete esetében az elmúlt két évszázadban mindig, ismét igencsak sikamlós terepen járunk: megint nehéz eldönteni, hol végződik a politikai program, s hol kezdődik a társadalomtudományi analízis. Léteznek-e valójában ezek az „új társadalmi mozgalmak”, avagy mindössze az egykori újbaloldal álmodozik új politikai csatákról?

Szinte lehetetlen erre a kérdésre válaszolni. Abban azonban biztos vagyok — s e hitemben Molnár Miklós könyve igencsak megerősített —, hogy léteznek a társadalmi létnek egy olyan valósága, amit a „szocialitás”, „a társadalom” vagy a „civil társadalom” fogalma próbál — többnyire elég pontatlanul — megközelíteni. A valóság olyan szletéről van itt szó, mely nem ragadható meg sem az osztályelemzés eszközével, de nem redukálható az állampolgárság jogi vagy az emberi jogok filozófiai kategóriájára sem.

Bár azt valószínűnek tartom, hogy ha a közép- és kelet-európai társadalmak sikeresen haladnak a polgári, tőkés típusú átalakulás útján, akkor a civil társadalom elmélete a korábbinál kevesebb figyelmet élvez majd, de úgy gondolom, hogy a fogalom azért túléli ezt az újabb dekonjunkturát is, mint ahogy az elmúlt két évszázadban már túlélte annyi más dekonjunkturát.

A civil társadalom elméletének jövőjével kapcsolatos „óvatos peszsimizmusom” természetesen mit sem von le Molnár Miklós könyvének értékéből. Függetlenül attól, hogy polgári társadalmakban mennyi haszna van a civil társadalom fogalmának, az bizonyos, hogy a koncepció nemcsak politikai mozgósító erővel, hanem analitikus értékekkel is rendelkezett az államszocialista társadalmak értelmezésében. Molnár Miklós könyve a társadalomtudományi gondolkodás fontos hagyományára épít, egy 18. századi elméletet sikerrel alkalmazott a magyar és lengyel legújabbkori politikatörténet interpretációjához. Így e könyv számottevő hozzájárulás a hazai és nemzetközi politikatudományi irodalomhoz, s ennek alapján fenntartás nélkül javasolom, hogy a Tudományos Minőség Bizottság ítélje a tudományok doktora címet Molnár Miklósnak.

Los Angeles, 1992. május 22.

Válasz az opponensi véleményekre

MOLNÁR MIKLÓS

Köszönöm opponenseim megértő és gazdagító bírálatait.

Írásban benyújtott választomat szeretném rövidebben összefoglalni. Mindenekelőtt két előjáró megjegyzés.

Ez a tézis az úgynevezett valóságos történelemnek, a szerző által észlelt reálfolyamatoknak az újraolvasása egy bizonyos szemüvegen, a civil társadalom koncepcióján keresztül. A tisztelt Bizottság figyelmét főleg a szemüvegre irányította, kissé kevésbé a látványra, a történelmi leíró fejezetekre. Így ezekről, beleértve hibáikat, itt is kevesebb szó esik.

A másik pont az, hogy külföldön élő magyar szerző francia olvasókhoz szóló kb. egy évtizedes munkájáról van szó. Vagyis nem tartalmazza a rendszerváltás belülről átélt élményét, sem a velejáró gondolati vágánycserét. A könyv 400 oldal. Az Előszón és a konklúzió néhány során kívül a szerkesztés, mondhatni pontosan három évvel ezelőtt lezárult. A cél nem volt és gyakorlatilag nem is lehetett a rendszerváltás politikai élményeinek elemzése.

A konkrét észrevételek közt Ágh Attila joggal kifogásolja a térség, Közép-Európa olykor pontatlan definícióját. Nagyon fontos észrevétel, amire csak röviden felelhetek. Egyes esetekben hanyag volt a szerző, amire nincs mentség, sem bocsánat. Ami *szándékát* illeti, Szücs Jenő hármás Európa-tagozódásához kívánt igazodni. Úgy látszik, nem teljes sikerrel, nem meggyőződen. Végül: a nagy, a tengeri kígyóyszerűen tekergő Közép-Európa vitába ebben a munkájában nem kívánt belemerülni. Ez is joggal kifogásolható, de más könyv lett volna belőle. (Jelzem azonban, hogy Gyáni Gábor 1988-as kitűnő összefoglalását [*Valóság*, 1988, 4.] útmutatóul felhasználtam.)

A továbbiakban Ágh Attila úgy látja, hogy megkísértett a térség országainak homogén egységként való felfogása. Legyen szabad ezt tagadnom s a számos bizonyíték közt megemlítenem csupán két példát: a civilizációs különbségek és a lengyel és magyar reformmozgalmak

különbségei kimutatására irányuló erőfeszitésemet. Ehhez fűződik a két reformizmus értékelésében mutatkozó határozatlanságom bírálata. Megintcsak jogos a kritika; tárgyilagos és tárgyszerű értéktételeket nem tudtam kialakítani. Csupán szubjektív alapon a magyart éreztem gyümölcsözőbbnek a lengyel Szolidaritás óriási jégtörő akciója ellenére.

Ugyancsak Ágh Attila veti fel, hogy mintegy haboztam a rendszerváltás és az államszocializmus témái között, ez utóbbi téma szakirodalmát ugyanakkor negligálva. Igaz, más munkáimban erre sokkal több figyelmet fordítottam. Itt azonban csupán az államszocializmus lebomlásának egyes sajátosságaival foglalkoztam. Ez volt számomra a *közeg*, amelyben a civil társadalom visszahódító hadjárata végbement, s ami ugyanakkor — a két jelenség kölcsönhatásában, mondhatnám, dialektikájában — a pártállamot halálra sebezte. Hogy ez utóbbi tétel mennyiben igazolható, arról később lesz szó főleg Litván György észrevételei során, majd ismét, más megvilágításban, Szelényi Iván nyomán.

Előbb azonban Litván Györgynek egy másik bírálatára kell reagálnom. Szerinte túl enyhén, elnézően tárgyalom a Kádár-rendszert és névadóját. Ezt már mások is mondták. Mégis szeretnék kitarítani álláspontom mellett. A Rajk-ügy, az '56-os forradalom és a megtorlás, a Nagy Imre-per, a kivégzések Kádár Jánosa iránt nem volt és nincs semmi elnéző szimpátiám. 35 éve ugyanaz a véleményem, a legújabb, lesújtó dokumentumok ismerete nélkül is.

A Kádár nevét viselő modell már bonyolultabb kérdés. Alternatívát az én szememben soha sem jelentett. A rendszer maga volt önnön reformjának áthidalhatatlan akadály. Ez azonban nem zárja ki, hogy a *reformkísérletek* közt a magyar sikerebb volt a többinél. Ennyit nagy általánosságban.

Ez a könyv azonban nem általános elemzésre vállalkozott. Témája a „puha diktatúra” vizsgálata volt a civil társadalom megvilágításában. És ebben egy lépéssel tovább is mennék, egyszerűen azért, mert ha az általam kiemelt sajátosságok nincsenek, össze sem gyűjthettem volna, valós tények alapján, a változási folyamat adalékait. Gondolok itt az egyéni vállalkozásra, az ellátás szükségállapotának megszűnésére, egyfajta új középosztály kialakulására, a vallásgyakorlat térhódítására, a szellemi élet, a film, a történetírás bizonyos fokú emancipációjára. Mindez egy hanyatló rendszerben, mely saját megmentésére törekedve fegyvert adott a polgári ellenállásnak majd ellentámadásnak. Mint Lenin mondta fordított célzattal: a kötelet adta.

Ezért nem tudom elfogadni, hogy a modell sajátosságát akár erkölcsi, akár politikai megfontolásból kiradírozzuk a történelemből. Tudom, hogy Litván sem erre gondolt, de azt gondolom, sokunknak érdemes okúlni, mindig magamat teszem itt előre, egykori radírozásainkból.

Több bírálat szóvá tette a főcím, a „Demokrácia hajnala”, és az alcím, a „civil társadalom” diszkrepanciáját. Melyik az igaz? A főcím vagy az alcím, a hosszú távú perspektíva, vagy a demokrácia belerobbanása a lassú vízbe?

Elismerem a bíráló jogosultságát, mivel azzal, hogy belekontárkodtam az éppen csak induló változás témájába, pontot tettem a múltat lezáró pont után. Két pont van a végén, s ez zavaró. De valójában három ponttal fejeztem be, amit a mondatban felfüggesztő pontoknak lehet nevezni.

Megintcsak nehéz védekezni. Ami a tényeket illeti, nem állt hatalmamban sem a kádárizmust vagy a *peresztrojka*t meghosszabbítani, sem a kompromisszumos modellnek forradalommal véget vetni, hogy a munkám kiadásának pillanata szép kereken egybeessen a változás pillanataival. Másodszer, mit tehet a történész, akit — hogy szemérmetlenül mondjam — utolért a történelem? Ilyen szerencse valójában ritkán adódik. És végül, hol van az a pillanat? A csillagász ezredmásodpercre tudja, mikor kel fel a Nap. A történelmi napfelkeltéket félhomályban kell vizsgálnunk. Egy szép francia metaforával: „entre chien et loup” (nem látszik, kutya-e vagy farkas).

Engedjék meg, hogy röviden utaljak egy módszertani kérdésre is. Volt idő, az *Annales* iskola szektás korszaka, amikor — hogy a választott állathasonlatnál maradjak — farkasszemet nézett a strukturális és az eseménytörténelem. De ezt szerintem már Pierre Renouvin feloldotta a közvetlen okok és a mélyen fekvő okok módszertanának a bevezetésével, Fernand Braudel pedig az idő fogalmának többszámával és egyidejűségével. Nos, ha a civil társadalom fejlődése a folyamatos, hosszú idősorokba tartozik, a kilencvenes évek változásai pedig a rohanó időbe, mindkettő mégis ugyanazt a történelmet világítja meg. Az utóbbi, a változás közvetlen okait, az előbbi a mélyen hatókat.

Szelényi Iván ezzel kapcsolatban „a társadalom aknamunkája” kifejezést is használja, megerősítve abban, hogy nem rossz irányban tapogatóztam. Köszönöm a bátorítást, annál is inkább, mert mindeddig sem a szakirodalom, sem a köztudat nem erősítette meg ezt a kutatási irányt és a benne lévő hipotézist. Bátorít azonban az is, hogy ahogy múlik az idő, úgy halványul az a *Deus ex machina* felfogás, miszerint... mindent Gorbacsovnak köszönhetünk. Távoll áll tőlem, hogy lebecsüljem benne akár a személyt, akár a személyiség történelmi szerepét. Hiszen mindenestre megmarad belőle a „Cleopatra orra” tényező.

Fennmarad azonban a kérdés: nem hajtotta-e túl a szerző a maga tételét? Ezt két irányból is célba vették a kritikák.

Az egyik a civil társadalom helye, súlya, szerepe a többi hatóerő között, mint nevezetesen a gazdasági válság és a pártállam eszmei és erkölcsi züllése, a nemzeti zászlóbontás és a demokratikus ellenzék, az egyház, a külpolitika, az információ, a technológia... (Sorolhatnám tovább is: mint a környezetlerobbanás vagy az egészségügy.) Opponentseim és kritikussaim, mint Pierre Maurer, ebben a vonatkozásban nem marasztalnak el, csupán feljegyzik az általam privilegizált tényező bizonyos fokú egyoldalúságát.

Határozottabb kritika ért egyrészt a nemzet és a civil társadalom, másrészt a civil társadalom és a politika összefüggéseit illetően.

Egyik fő hibám az volna, hogy a civil társadalom eljövételét „ígértem”, s ehelyett „a nemzetet kaptuk”. Kende Péter, akit Litván György idéz, ehhez hozzáteszi mint érdemet, hogy munkám nem választja szét a polgárit és a nemzetit. Litván azonban tovább feszegetve a kérdést, mintegy a nemzetre osztja ki a politikai társadalom funkcióját (vagy megtestesülését), míg a civilt apolitikusnak, vagy legalábbis politikailag erőtlennek minősíti. Kende pedig (bár elismeri, amit fentebb idéztem) hiányolja a nemzet és a civil társadalom összetartozásának *elméleti* megalapozását.

Ez utóbbit valóban elmulasztottam. Szándékoltan, mert félre volt a szó. De spontánul is, mivel konkrét, empirikus, hogy úgy mondjam, gyalogjáró történészként a két „dologgal” (nemzet és civil társadalom) vizsgálataimban mindig egyszerre és együtt találkoztam. Példák hosszú sorát említhetném, a Duna-mozgalomtól kezdve a határon túli magyarságon keresztül a Nagy Imre-temetés kivívásáig. Magyarán: a pártállammal szemben a citoyeni megnyilvánulások és értékek egyszerűen nem voltak a nemzetiektől elválaszthatók még ha tartalmilag egyik vagy másik elem egyszer vagy másszor dominált is. Litván ellenvetésében mintha lenne egy kis tendencia a jelen dolgok múltra való visszavetítésére.

Az egykori egységre visszatérve, irodalmi és történelmi párhuzamok is eszembe ötlöttek. Mint például Illyés *Osorai példájának* toborzó jelenete a ház, a faluhatár és a hazahatár mondhatnánk találkozásáról. Vagy akár a Valmy-i csata, ahol Kellermann „Vive la Nation” kiáltására indult a sereg, s a Weimarból odajött Goethe azt jegyezte róla fel, hogy ezen a helyen és ezen a napon új korszak kezdődött a világtörténelemben. Másnap Párizsban kikiáltották a köztársaságot. Ember legyen a talpán, aki tudós módon definiálja, mi volt itt a Nemzet, mi a Forradalom és mi a civil társadalom? És mennyi a világpolgáriság?

Egyébként '56-ot is felemlíthetném a nemzeti és a társadalmi cselekvés egybeesésére. De ezt már másutt megtettem.

Ezzel együtt, megértem az aggályt. Ha a magyar út megint elválik a civil társadalmi demokrácia útjától, alighanem sok mindent újra kell kezdeni. Más helyzetben, más alapokon; sok mindent újra gondolva, többek közt a magam tézisével.

Itt ütközöm bele Litván György másik észrevételébe, ezúttal a civil társadalom politikai, illetve szerinte apolitikus jellegéről. Ha a civil társadalom csupán a magánterületre terjed ki — míg a politika hordozója a nemzet —, akkor a nagy történelmi átalakulásban csak korlátolt szerepet játszott és játszhat. Annyival is inkább, mondja Litván, mert struktúrálatlansága erre ítéli. És opponensem okkal és joggal elégtelennek tartja a szerző pusztá deklarációját, miszerint ő szélesebb és politikusabb felfogásban óhajtotta alkalmazni ezt a 300 éves koncepciót. Hiába idézném tehát újra meg újra Locke-t vagy Benjaming Constant-t, belátom, hogy ezzel nem dönthetem meg az oppozíciót.

Két dolgot el is kell fogadnom belőle.

1. Ha a civil társadalom fogalmát nézetem szerint nem is, de a mi térségünkben elfoglalt helyét, mint mondtam, valószínűleg túlbecsültem. Különösen az angol, amerikai, holland és más aufklerista-liberális-demokratikus fejlődés vonulatához mérten. Talán helyes lett volna a mi térségünk „vonulatát” a Maurras-i (és korábbi) köztársaság-ellenes közösségideállal is egybevetni, s nemcsak mint tettem, az angolszász vagy a svájci mintákkal összehasonlítani.

2. A leírt modell tőlünk Keletre nem, vagy csak nagy megszorításokkal alkalmazható. Mivel Eötvöst és más gondolkodókat elhanyagoltam, legyen szabad legalább egy Schlett Istvántól elcsent Eötvös-mondással annyit megjegyezni, hogy „das ist ein anderes Kaffée”.

De ezzel még nem feleltem a lényegre. A magam részéről merem állítani, Litvánnal szemben, hogy a civil társadalom politikai cselekvésbe átnyúló felfogását nemcsak 100 meg 200 évvel ezelőtti jeles szerzőktől vettem át, hanem társadalomtörténeti tényekből is. Említhetném a kettős monarchia jogállamát, sőt a Horthy-korszaknak a harmincas évek derekáig megfigyelhető fejlődését a mindennapi civilizáció, valamint a jogállamiság terén. Nem is szólva mind a korunkbeli lengyel, mind a magyar társadalmi mozgalmak felfelé feszítő, lefelé tudatosító és bátorító, cselekvésre ösztönző példáiról. A „szabadság kis körei” végül ellenhatalommá szélesülnek, ezt 200 éve Constant, 45 éve pedig Bibó sem képzelték másképpen.

Azt azonban sehol sem állítottam, még kevésbé „ígértem”, hogy a civil társadalom oly mértékig materializálható politikai erő, hogy átvehesse a hatalmat, hogy politikai párttá váljék, amely programot készít, szervezkedik, jelölteket állít, harcol, győz vagy elbukik. Csak és egyedül a lengyel Szolidaritás hasonlít ehhez a figurához (de elég elolvasni Alain Besançon egyébként igazságtalan kirohanását a lengyel mozgalom ellen, hogy átlássuk annak behatároltságát).

Nem először bíráljak hol azért, mert nem eléggé ismerem el a civil társadalmat mint szervezett és harcos politikai erőt, hol, ellenkezőleg, mert túlértékelem. Szelényi véleményezése azonban megerősített abban, mint említettem, hogy talán mégse rossz helyen keresgéltem a civil társadalom jellegét, elméleti státusát és konkrét társadalmi hatékonyságát. Gondolkodási hibát azoknál vélek, akik mintegy el akarják dönteni, hogy a civil társadalom kard vagy pajzs, s nem inkább, mint én hiszem, szellemi fegyverzet. A merev „vagy-vagy” felfogással jár a civil és a politikai osztály ugyancsak merev különválasztása, odáig, hogy lezárják a kettő közötti közlekedés csatornáit is. (Ha ezt visszük tovább *ad absurdum*, beleeshetünk a marxista-leninista felfogás csapdájába, miszerint a polgári demokrácia csak formálisan intézményesíti a szabadságot. Hogy van „fent” és „lent” — átjárás nélkül. Vagy azt mímelve és hazudva, hogy a fent a lent, és a lent a fent...)

Nagyon hálás vagyok Szelényi Ivánnak, hogy továbbvitte azt a pislákoló gondolatomat, hogy valójában egy közbülső tér körüljárásáról van szó. S hogy ez nem kisebb, sem kevesebb, mint akár a politika tere, akár

a védett magánéleté, hanem éppen az a *több*, ami „nem ragadható meg sem az osztályelemzés eszközével, de nem redukálható az állampolgárság jogi, vagy az emberi jogok filozófiai kategóriájára sem”. Ugyancsak ő figyelmeztet ennek a gondolatnak a rendiséggel szembeforduló szerződéses mivoltára, a szuverenitás fogalmának átváltozására, de egyben arra is, hogy ez a fogalom a modern polgári világ új feltételei közt új megközelítést is igényel. Nevezetesen a társadalom és a hatalom közti konfliktus átcsúszását a társadalmon belüli konfliktusokra. Ennyiben megszívlelendő a civil társadalom hegeli–marxi kritikája is.

Ezért el kell fogadnom Szelényi véleményét, hogy munkám egy antietatista „kutatási tradíció utolsó fejezetébe” tartozik. De vele együtt én is azt hiszem, hogy nálunk is kialakulhat az a közbeeső tér, az a mező, az a *no man's land*, amit senki sem sajátíthat ki magának, s ahol a közjó érdekében tevékenykedik a polgár és a politikus.

1992. október 19.

EZREDVÉGI SZCENÁRIÓK

1992. december 2-án az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Politológiai tanszéke vitát rendezett Lengyel László *Útközben* című tanulmányáról. A vitát Bihari Mihály tanszékvezető egyetemi docens vezette. Előzetes felkérés alapján a dolgozatot Gombár Csaba és Hankiss Elemér opponálta. A vitában részt vett még Bozóki András, Gázsó Ferenc, G. Márkus György, Gyarmati György, Hajba Éva, Körösényi András, Schlett István, Szalai Erzsébet, Szobolevszki Sándor és Vida István. Folyóiratunk e száma közli Lengyel László tanulmányát, a két opponensi vélemény és a szerző vitázáró válasza a következő számunkban jelenik meg.

„Egy hegy megy.
Szembejön egy
másik hegy.
Ordítanak ordasok,
Össze ne morzsoljatok.
Én is hegy
Te is hegy
Nekünk ugyan egyremegy.”

(Weöres Sándor)

LENGYEL LÁSZLÓ

Útközben

Magyar politika az ezredfordulón

Milyen lesz Magyarország politikai rendszere 2005-ben, tizenhárom év múlva? Milyen lesz a magyar átalakulás? Kik lesznek a fő szereplői? Lejátszódik-e három-négy választási ciklus alatt a demokrácia összeomlása és újraépülése? Dolgozatom egyszerű számbavétel a lehetséges forгатókönyvekről és azokon belüli változatokról. Egyrészt Magyarorszáг külső helyzetéről, kelet-európai elhelyezkedéséről, másrészt a magyar belpolitika alakulásáról, a parlamentarizmusról, a pártokról, az elnöki rendszerről, a nemzeti intézményekről, az érdekképviselletekről, az egyházak politikai befolyásáról. 1992 októberében Budapestről így és ennyi látszott.

I. MAGYARORSZÁG KÜLSŐ HELYZETE

KATASZTRÓFA-FORGATÓKÖNYV

Az orosz birodalom visszavág

A kilencvenes évek elején Kelet-Európa országaira új versailles-i és trianoni szerződésekét kényszeríteneк. Ennek a szerződési rendszernek van egy egyértelmű nagyhatalmi vesztese: Oroszország. (Középhatalmi vesztese: Szerbia.) Oroszország elveszíti a birodalmi Szovjetunió által elnyert külső és belső területeinek jelentős részét, határain kívül marad több millió orosz. Ez egyszerre *birodalmi és nemzeti válság*.

A katasztrófa-forgatókönyv egyik változata, hogy Oroszország először gazdasági és politikai káoszba hull, majd egy orosz tekintélyelvű „kis” birodalmat teremt, és az ezredfordulóra készen áll arra, hogy megaláz-

tatásaiért, visszaszorításáért elégtételt vegyen. Egy évtized alatt bőven eltűnik az orosz büntudat a sztálinizmusért, megtörténik a rendszer gazdasági tartalékainak feltöltése, és kialakul az új, expanzív birodalmi ideológia. (Minden határon túli orosz védelme, az „orosz egység” újjáteremtése, a nagyorosz civilizáció „újrabevezetése”, a szláv testvériség és a moszkvai pravoszláv hit terjesztése, az iszlám és német Európa elleni harc, a zsidó világösszeesküvés megsemmisítése — tessék választani.) Ennek első áldozatai Európában a Nyugat-Európa és az Egyesült Államok által közbeiktatott „puffer-államok” — a balti országok, Ukrajna, Belarusz, a Moldáviával egyesült Románia, Bulgária, Albánia, majd Lengyelország, Szlovákia, Szerbia és Horvátország. Először a korábbi sugaras gazdasági szerkezet visszaállítása következik. (Valamennyi közepes és kis ország külön-külön rákötése Moszkvára, az energia-késztermék cserére, valamennyiük versenyeztetése a nagy orosz piacon.) Azután politikai függés — pro-orosz, pro-szláv államok és kormányok —, amikor a térségben az orosz birodalom mint ítélőbíró, mint konfliktusmegoldó jelenik meg, s amikor az államokat barátsági és együttműködési szerződésekre kényszerítik. Majd ha kell, katonai beavatkozás. A térnyerésnek automatikusan áldozatai, befolyásoltjai lehetnek azok az államok, amelyek az ütköző államokkal a másik oldalon érintkeznek. Így a „három törpe” — Szlovénia, Magyarország, Csehország —, de nyilvánvalóan Németország miatt az Egyesült Európa is. A konfliktusok ugyanis tovaterjedhetnek. Természetesen az európaiak és az amerikaiak által a kilencvenes években meghagyott gazdasági, politikai és katonai űrben, ütköző övezetben támadt orosz túlnyomás nem maradhat következmény nélkül Európára, de a világ egyensúlyi helyzetére sem. A katasztrófális következmény egy korlátozott vagy egy globális atomháború. Magyarország a két másik törpével együtt kihúzódhatott az orosz érdekszféra közvetlen befolyása alól, de egy európai vagy világméretű orosz visszavágás elérheti.

Mindenki háborúja mindenki ellen — kelet-európai káosz

A kilencvenes években Kelet-Európában *kisnemzeti és vallási háborúk* zajlanak le a gazdasági és politikai válságok, összeomlások következményeként. A kelet-európai kisállamok arra kényszerülnek, hogy gazdaságilag önerőre támaszkodjanak, mert a Nyugat már lemondott róluk, a Kelet — Oroszország — még nem elég erős a bekebelezésükhöz, és az egymás közti kapcsolatok a párhuzamos gazdasági szerkezetek miatt szinte lehetetlenek. Az autarchia, a jobb- vagy baloldali tekintélyuralmi, önmagára támaszkodó gazdaság szükségképpen alakít ki nemzeti és vallási egységet saját kisebbségeivel és szomszédaival szemben.

A katasztrófa-forgatókönyv másik változata, hogy a térségben a helyi háborúk, a káosz uralkodik el, amelyek nem zárulnak le a kilencvenes évek elején, hanem tovább folytatódnak. Így állandósul a „csapás-ellen-csapás” a balkáni térségben, Szerbia és Horvátország, Szerbia és Bosznia, Szerbia és Görögország között. A megnövekvő iszlám befolyás egy helyi háborús láncolatot alakít ki a Közel-Keletől a Balkánon át, a

Kaukázustól Közép-Ázsiáig. Egy állandó tűzfészek jelenik meg Moldávia — Bessarábia és Dél-Bukovina, illetve Észak-Bukovina körül Oroszország, Ukrajna és Románia között. Akárcsak Oroszország és Ukrajna között egy kiegyenlítettebb erőviszony alapján Kelet-Ukrajna iparvidékei, a Krím-félsziget és a Fekete-tenger birtoklása körül. És Magyarország konfliktusokba keveredik Erdély kapcsán Romániával, a Vajdaság okán Szerbiával, vagy a Felvidék kapcsán Szlovákiával. Létrejöhethet egy szlovák–román–szerb blokk, amely a kisantanthoz hasonlóan állandóan kész az összecsapásra a karéjába szorított Magyarországgal. E konfliktusok előidézhetik egy tartós hidegháború (gazdasági blokádok, határlezárások, nemzetiségi pogromok), vagy egy korlátozott erővel vívott melegháború katasztrófáját.

A katasztrófa Magyarország számára kettős. Ha belekerül egy tartós összecsapásba, bizonyosan elveszíti az európai bekapcsolódás esélyét. De az is bizonyos, hogy ebben a században aligha lesz képes katonai győzelmekre, tehát még megveretése is elkerülhetetlen. A beszorított, megvert, közvetítésre képtelen Magyarország a regionális konfliktusok miatt elveszíti a Kádár-korban és a békés átmenetben szerzett helyzeti előnyét, visszaszorul a magára hagyott kelet-európai térségbe.

Az „elhagyott kedves” változat

Az Egyesült Európa, illetve az Egyesült Államok és Japán, a saját belső politikai és gazdasági problémáik miatt nemcsak Kelet-Európát „hagyják el”, hanem ezen belül Magyarországot is. Ennek lehetnek valóságos okai, vagy találhatnak ürügyeket is. Az „elhagyott kedves” változatban Magyarország először légüres térbe kerül — némileg a század húszas és harmincas éveivel hasonlóan —, amikor az önerőre támaszkodás, a teljes provincializálódás következik be. Ez az elhagyás, szerelmi csalódás Európa-ellenes dühöket vált ki, amelyekre Európa még elutasítóbban felel, ami csak növeli az ellenérzéseket. A kis kelet-európai országok közé szorult Magyarország ismét az orosz hatalmi övezetbe jut, demokráciája széthullik vagy kiürül. A liberálisok hivatkozási pontja megszűnik — az európai piacgazdaságok és tömegdemokráciák hűtlen és megközelíthetetlen szeretőnek bizonyulnak. A nemzeti konzervatívok táborában a népi fundamentalista elemek jutnak túlsúlyra a modernizációs, európeér konzervativizmus fölé. A rózsaszínű, szociáldemokratizálódó baloldal egyre vörösebb, antiliberalisabb, antiimperialistább, antikapitalistább lesz. A tekintélyelvűségnek világos hivatkozási és támogatási pontjává válik Oroszország.

A katasztrófa-forgatókönyv esélyei

Feltevésem szerint az orosz birodalmi visszavágás elkerülhetetlen, csak az idejét és a területi kiterjedését nem lehet előre látni. Még a viszonylag demokratizált, vagyis enyhített diktatúrában élő Oroszországnak is lesznek európai vágyai, ha kezdetben saját egységéért és Szibéria újrafelosztásáért, megtartásáért kell is küzdenie. Ma még nem lehet előre

tudni, hogy a világ nagyhatalmai minden feltétel nélkül visszaszolgáltatták-e a térség döntő részét a tekintélyelvű Oroszországnak, vagy valamilyen ellenállást tanúsítanak. Nem lehet még látni, hogy Oroszországnak elegendő lesz-e blokáddal, nyomással, katonai fenyegetésekkel élnie, vagy szüksége lesz „büntető akciókra”, netán háborúra. Csak reménykedhetünk, hogy a katasztrófa nem az ezredfordulón következik be, hanem minél később, és mértéke korlátozott lesz.

A kelet-európai káosz jelentős mértékben le fog csillapodni a kilencvenes években. A viszályok egy részén már túl vagyunk, a továbbiakat éppen az orosz csendőr fogja a helyére tenni. A szlovák–román–szerb blokk lehetséges, de ereje jóval kisebb, mint a két világháború közötti kisantanté. Sok tekintetben a magyar külpolitikától és a nagyhatalmaktól fog függeni, hogy beleesünk-e a konfliktusokba. Valószínűleg Magyarország kimarad a mindenki harca, mindenki ellen világból.

Az „elhagyásból”, a nyugat-európai „ittfelejtésből” bekövetkező káosz bármikor lehetséges. Az Európai Közösség a maga belső ellentétei, kielérletlen politikája miatt taszította tovább Jugoszláviát a káoszba, és hagyta ott a Szlovénián túli részeket. Feltevésem szerint az Európai Közösségnek, illetve a benne ilyen vagy olyan módon integrálódott országoknak a kilencvenes években továbbra sem lesz összehangolt Kelet-Európa-politikája, ezért a véletlennek, a vakszerencsének nagy szerepe lesz abban, hogy mi történik Európa keleti végein.

MEGLEPETÉS-FORGATÓKÖNYV („NAGY-MAGYARORSZÁG” SZCENÁRIÓ)

A kelet-közép-európai események egyik meglepetése lenne, ha Magyarország békés úton, határmódosításokkal megnövekedne, vagy együttműködési alapon egy gazdasági-politikai integráció középhatalmává válna. A német egyesítés, a Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia szétesése után elvileg nincs meglepetés az európai határokat illetően, mégis teljesen új, meglepő helyzet lenne, ha az ezredfordulón egy középhatalmi Magyarország jelenne meg. Ennek egyik lehetősége, hogy Szerbiát, Szlovákiát, Romániát vagy Ukrajnát a nemzetközi közvélemény, az európai közösségi intézmények, a nagyhatalmak valamilyen rendkívüli helyzetben arra kényszerítik, hogy nemzetiségi területük egészén vagy egy részén népszavazást tartsanak a terület önkormányzatáról, illetve esetleges elcsatolásáról. Elképzelhető, hogy Szerbia horvátországi és boszniai területi követelései ellenében rákényszerül, hogy népszavazást kérjen, amelyeket csak a koszovói és vajdasági népszavazások ellenében tarthat meg. Ugyanígy Szlovákia rendkívüli állapotban „önkéntes” területmódosításra készíthető, akár Ukrajna vagy Románia. Ezek a területi módosítások vagy Magyarországnak mint anyaországnak jelentős autonóm önkormányzatú területekkel való együttélése „területi középhatalommá” tehetik az országot.

Másrészt Magyarország gazdasági fejlettsége, a Nyugattal való jó kapcsolatai alapján vezetője lehet egy magyar–horvát, egy magyar–ro-

mán vagy egy magyar–szlovák integrációnak. Ezek az országok ma önerejükre kénytelenek támaszkodni, nyugati támogatáshoz nem jutnak az ezredfordulóig, és ki vannak szolgáltatva Oroszország és Szerbia erőteljes nyomásának. Románia egyetlen útja Magyarországon keresztül vezet a Nyugat felé, előnyben részesíthet egy „nyugati” együttműködést egy keleti konfliktussal szemben. A kis Szlovákia természetes partnere lenne Magyarországnak, ha Csehország felé nincs kiútja. Itt mindenki kapcsolatában Magyarország az erősebb gazdasági fél.

A meglepetés-forgatókönyv esélyei

A „Nagy-Magyarország”-scenárió valószínűsége mindkét változatban igen kevés. Nemigen várható, hogy akár Szerbia, akár Románia, akár Szlovákia belemenjen egy önkéntes határmódosításba. Ugyanakkor ez lenne Magyarország egyik legnagyobb tragédiája. Ha bármelyik területet örökölné, mindegyike gazdaságilag, kulturálisan fejletlenebb, ugyanakkor nemzetiségileg színezettebb a mai magyar területeknél. Az ezredfordulóig tovább fog növekedni a gazdasági távolság Magyarország és a környező országok magyarlakta területei között. Így Magyarország gazdasági csődöket és nemzetiségi viszályokat örökölné.

Ami egy magyar–román, magyar–szlovák, vagy magyar–horvát kisintegrációt esélyét illeti, bármelyikük valószínűsége is igazi meglepetés lenne.

BÉKÉS ÁTMENET-FORGATÓKÖNYV („KIS-MAGYARORSZÁG” SZCENÁRIÓ)

A békés átmenet forgatókönyve szerint Magyarország vagy egyetlen kis országgént, vagy a „visegrádi hármak” — valójában „négyek” — egyik kis országgént, vagy a „három törpe” egyikeként az Európai Közösség előszobájába jut.

Magyarország az „egyetlen kis ország” változat

Kelet-Európa országai közül valamennyi érintetté válik a regionális konfliktusokban, vagy politikailag és gazdaságilag leszakad, kivéve a kicsiny, magát meghúzó „gyáva” Magyarországot. E változat szerint ugyanaz történik Magyarországgal, ami 1955 után Ausztriával. Többen is elindulnak a félfüggetlen, semleges, tömbök közötti státus felé, de csak Ausztria jut át. (Jugoszlávia, Magyarország, Lengyelország 1956-ban különböző fokozatokon, de bennragadnak a kelet-európai térségben, miközben Ausztria átlöködik korábbi helyére, Közép-Európába.) 2005-re bekövetkezhet egy „helycsere”. Ausztria továbblép Nyugat-Európába, bekerül az Európai Közösségbe, és a szabadon maradt közép-európai helyre Magyarország áll. Ekkorra már kiderül, hogy Csehországot visszahúzta Szlovákia, Szlovéniát Horvátország, Horvátországot Szerbia, Lengyelországot visszaesett önmaga miatt, csak Magyarország tud beilleszkedni egy észak-olasz, bajor és badeni, valamint osztrák három-

II. MAGYARORSZÁG BELSŐ POLITIKAI FELTÉTELEI

A PÁRTRENDSZER, A MAGYAR PARLAMENTARIZMUS

1990-ben hat párt került a magyar parlamentbe, meghaladva a bekerüléshez szükséges 4 százalékos határt.

A parlament legnagyobb pártja az 1987 októberében mozgalomként létrejött, 1989 óta pártként működő *Magyar Demokrata Fórum* 164 képviselőjével, 42,49 százalékkal. Az *MDF* nemzeti konzervatív, kereszténydemokrata típusú középosztályos párt, amelyet a korábbi nép-nemzeti ellenzék alapított, de amely jelentősen átalakult a választások előtt és után. Az *MDF* korábbi protestáns, a kapitalizmus és a szocializmus között harmadik utat kereső, populista szárnyát először kiegészítette, majd meghaladta egy katolikus, szociális piacgazdaságot elfogadó szárny.

A második legnagyobb párt az 1988-ban mozgalomként, majd pártként megalakult *Szabaddemokraták Szövetsége* 92 képviselővel 23,83 százalékkal. Az *SZDSZ* szociálliberális típusú ugyancsak középosztálypárt, amelynek vezetőit a korábbi emberjogi ellenzéki mozgalom adja. A szabaddemokraták a liberális piacgazdaságot és ennek szociális kezelését hirdetik. Az *SZDSZ*-ben egyesül egy szélsőliberalizmus és egy szociáldemokrata típusú gondolat.

A harmadik legnagyobb párt a *Független Kisgazda és Polgári Párt*, amely az első világháború után alakult, majd a második világháború után az ország legnagyobb politikai ereje volt. Ez a történelmi „nosztalgia-párt” a választásokon 44 képviselői helyet szerzett a szavazatok 11,40 százalékaival. Politikai céljuk a gazdasági és politikai kárpótlás volt. Szavazóik vidéki, kevésbé iskolázott, idős emberek.

A negyedik helyet szerezte meg a *Magyar Szocialista Párt* — amely 1989 októberében alakult a korábbi állampártból —, 33 képviselővel, 8,55 százaléknyi szavazattal. Az *MSZP* reformkommunista és szociáldemokrata érzelmű, iskolázott választókat nyert meg magának.

A *Fiatalkorú Demokraták Szövetsége* 1988-ban alakult, sajátos nemzedéki párt, 22 helyet és 5,7 százalékot szerzett. A *Fidesz* liberális és kritikus párt, elsősorban a városi fiatal szavazókra számíthatott.

A hatodik helyen a *Kereszténydemokrata Néppárt* — a negyvenes évek végén működő, 1989-ben újraalakuló történelmi párt — végzett 21 hellyel és 5,44 százalékkal. A *KDNP* a falvak, a kisvárosok idős, kevésbé iskolázott katolikus szavazóinak pártja.

A választások eredményeként középjebb — *MDF*-kisgazda-*KDNP* — koalíció jött létre, az *SZDSZ*, az *MSZP* és a *Fidesz*, tehát a liberálisok és a baloldal ellenzékben maradtak.

Magyarországon az átmenet parlamentáris úton megy végbe, egy német típusú rendszernek megfelelően, ahol a parlament egyszerre törvényhozó és legfelső állami szervezet.

A mai parlamentben a pártok két *nemzedéke* ül. Három előzmény nélküli párt, amelyek hivatkozási pontja nem a történelemben, hanem ellenzéki ellenállásukban található: az *MDF* a nép-nemzeti ellenzéki

múltra, az SZDSZ az emberjogi ellenzéki tevékenységre, a Fidesz a fiatalok ellenállására hivatkozik. A második nemzedék a történelmi pártoké. A KDNP és a kisgazda párt az 1945–1949 közötti „demokratikus időszakra” emlékeztetnek, mert vezetőiknek nincsenek felemlíthető tevékenységeik a Kádár-korból. Az MSZP nemzedékközi párt. Múltja a nem-vállalt állampárt, amelyből azonban az 1948 előtti, egyesítéskori Szociáldemokrata Pártot vállalja, ellenzéki hivatkozása pedig a nyolcvanas évek végi pártellenzéki, refomkommunista, reformszocialista működés. A pártok harmadik nemzedéke, a történelmi vagy ellenzéki múlt nélküli pártok 1990-ben még nem tudtak megjelenni a parlamentben. De 2005-ig még bármikor felbukkanhatnak, mint új, vagy mint átalakult politikai erők.

Mi várható az ezredfordulón, három — négy(?) — választási ciklus után a parlamentáris rendszerben?

SZÉTHULLÁS-FORGATÓKÖNYV

Weimarizálódás változat

A kilencvenes években a mai gyűjtőpártok súlyosan megosztottak és döntésképtelenek maradnak. Belső frakciós harcaikkal, hatalmi játékaikkal foglalkoznak, és fenntartják több választási cikluson keresztül az alternatíva nélküli választás rendszerét. A politikai centrum fokozatosan kiürül, eluralkodnak a szélsőségek. A modernizációs folyamatból, a felzárkózásból származó társadalmi nehézségek, az egyensúlyhiány, a társadalmi csoportok között növekvő jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek, illetve a kelet-európai konfliktusokban való részvétel tovább erősítik a szélsőségek bázisát. A politikai erők egyre gyorsuló ciklusokban rángatják a gazdaságot. Hol a modernizáció könyörtelen véghezvitelére hoznak létre átmeneti koalíciókat, hol a szociális együttérzésre, hol nagy érdekcsoportok ambícióinak kielégítésére, hol nemzeti alapú külpolitikai akciókra. Az átmeneti pártokon belüli, vagy pártok közötti koalíciók az első nehézségek hatására felbomlanak, majd más felállásban újraalakulnak. Az első változatban a szélsőségesek és a csillapítók bennmaradnak a nagy gyűjtőpártokban, de képtelenek a kormányzásra. (Így maradhatnak egy pártban a modernizációt, a vállalkozásokat, a társadalmi egyenlőtlenségeket vállalók a szociális rászorultakat gyámoltókkal. Így egyesülhetnek egy másik pártban rasszista szélsőjobb-oldaliak és fontolva haladók.) A második változatban a gyűjtőpártok zszakjai felhasadnak, és pártok tucatjai gurulnak ki belőlük. Bekövetkezik a parlament felaprózódása, az alkotmányos válságok sorozata. Az úgynevezett demokratikus intézmények hitelüket veszítik, Magyarország beilleszkedik a kelet-európai *weimarizálódások* sorozatába.

Külső hatásra széthullás változat

A parlamentáris széthullás bekövetkezhet külső hatásra, amikor az „orosz talány” a hátrányunkra oldódik meg, s a pártok, a parlament

szétzilált kiszolgáltatottsággal áll egy orosz befolyás előtt. Vagy végbe-mehet akkor, ha Magyarország egy kelet-európai konfliktusban veresé-
get szenved, megoldhatatlan nemzeti probléma elé kerül.

A *széthullás-forgatókönyvnek* van bizonyos esélye. A két nagy gyűjtő-
párton, az MDF-en és az SZDSZ-en belül már megindult a széthullás
folyamata, a kisgazda párt szétesett, és szinte valamennyi megnövekedett
párt belső válságokkal küzd, így az MSZP és a Fidesz is. A pártok
tekintélye lecsökkent, a parlamentáris demokráciához fűződő pozitív
érzelmek nagyrészt elenyésztek. A pártok szinte még ki sem alakultak,
és máris haldokolnak. A társadalomban ugyanakkor nem uralkodtak el
a szélsőségek, nincsenek jelentős parlamenten kívüli erők és alternatív-
vák, és egyre nagyobb a nyomás a pártokra a konszenzusos politika
folytatására. Feltéve, hogy a magyar parlamentarizmus a kilencve-
nes években nem a weimarizálódás, nem a parlamentáris káosz felé
halad, hanem kifelé tart belőle. A mai parlamentáris összezsugorodások,
bizonytalanságok fő oka nem a társadalmi patthelyzet, nem a társadalmi
és gazdasági erők túlzott megosztottsága, hanem a parlamenti pártok
egyidejű koraérettsége és elaggottsága. A Kádár-korból származó poli-
tikuskok, politikai szervezetek kikerülése a parlamentáris pártokból és
formáikból tisztulást fog hozni.

Sokkal bizonytalanabb vagyok abban, hogy hogyan fog viselkedni a
magyar parlamentáris rendszer az egy évtizeden belül, vagy azután
megjelenő nagyhatalmi orosz, vagy egy kelet-európai konfliktusos nyo-
mással szemben. Ez könnyen száztízülhet, de egyesítheti is a parlamenti
pártokat.

DIKTATÚRA-FORGATÓKÖNYV

Lehetséges egy a parlamentáris látszatot fenntartó, vagy a parlamenti
rendszert megszüntető politikai diktatúra. Ennek három oka lehet.

Rendcsináló változat

Az egyik a magyar parlament és politikai rendszer weimarizálódása, a
demokratikus pártok és intézmények teljes lejáratódása. Erre kétféle
rendcsináló válasz születet: egy jobboldali (hagyományos tekintélyelvű,
esetleg nemzetiszocialista), vagy egy baloldali populista diktatúra. A
jobboldali populizmus felléphet az átalakulásból kiszorultak, a közép-
rétegekből lecsúszottak nevében a „kommunista-liberális hatalom- és
tulajdonmentők”, az idegen tőke, a gyenge és rögtönző, fertőzött
kormányval szemben. Előállhat antiliberális, antikommunista, rasszista,
gazdag(ság)- és idegengyűlölő jelszavakkal. A „nemzeti többség” akara-
tát érvényesítő jogos erőszakot hirdet meg az összeesküvő, hazaáruló,
nemzetellenes kisebbséggel szemben, azt bizonyítva, hogy a modernizá-
ció vesztesei árulás áldozatai. A veszteseket szociális ígérekkel, a
tulajdonátmentők tulajdonából való részesítéssel, a nemzeti állam tá-
mogásával kívánják győztesekké tenni.

A baloldali diktatúra a modernizáció kárvallottjaiként tekintett nagyüzemi dolgozókat, a szocialista városok kiszolgáltatott lakóit, a túliparosodott és a kilencvenes években elhalt régiók lakosságát, a jobboldal által megsértetteket és kiteszítottakat igyekszik maga mellé állítani. Magához vonzza azokat, akik nosztalgiát éreznek a Kádár-kor biztonságá, gradualizmusa, a szilárd árák, biztos munkahely, előrelátható jövő iránt. Jelszavai antiliberalisak, állampártiak, „antiimperialisták”. Az átalakulás veszteseit az 1990-es fordulat visszacsínálásával, szociális populizmussal, az új tulajdonosok tulajdonának visszavételével és igazságos elosztásával kívánja megnyerni.

Reformdiktatúra változat

Harmadikként elképzelhető egy technokrata — az „átalakulásban győztes” — kisebbség modernizációs diktatúrája is, amikor a hadsereg, az államigazgatás, a gazdasági főszereplő szervezetek „ifjú tisztjei” beleunnak a pártok uralmába és *reformdiktatúrával* próbálkoznak. Motivációja a modernizációs türelmetlenség, az elit megpróbálja felgyorsítani az átalakulást. Ennek a belső diktatúrának éppen az a célja, hogy olyan döntéseket csikarjon ki az államigazgatásból, a gazdasági szereplőkből, végső soron a társadalomból, amelyekre az érdekképviselő pártok képtelenek. A reformdiktatúrával megregulázhatók a pártok mellett a szakszervezetek, a munkáltatói érdekképviselések, a különböző privilégiumokkal bíró érdekcsoportok is. (A reformdiktatúra gondolata általában népszerűségnek örvendett a nyolcvanas évek második felében Lengyelországban és Magyarországon, még a parlamentáris rendszer bevezetése előtt, amikor az ifjú technokraták az előző rendszer tehetetlenségétől szenvedtek. Az átalakulás után szinte mindegyik országban felmerült egy *szakértői reformdiktatúra*, amely a parlamenti pártok lassú működése helyett vezérli az átmenetet.)

Csatlós-diktatúra változat

Az ezredfordulón elsősorban külső hatásra egy csatlós-diktatúra, szatellita-diktatúra alakul ki. A weimarizálódás közbeni vagy utáni rendcsinálás jelentheti azt, hogy valamely politikai erő puccsal megszerzi a hatalmat, vagy törvényes hatalomrajutása diktatúrát vezet be. A pártokat betiltja vagy formálissá teszi működésüket. A kívülről hozott diktatúra épülhet külső katonai büntető akcióra, Magyarország háborús vereségére, katonai megszállásra.

A *diktatúra-forgatókönyv* három változatára alig látok esélyt. Ehhez meg kell változnia nemcsak a pártok szerkezetének, de a magyar politikai kultúrából következő mentalitásnak is. A magyar politikai kultúrában a belső diktatúra, a saját erőszakszervezetekkel gyakorolt, saját ideológiával, irányítási eszközökkel véghezvitt diktatúra szinte példa nélküli. (Speciális vákuumhelyzetben jött létre 1919-ben a baloldali diktatúra, nagyon rövid időszakra. Az 1919-es fehér diktatúrához már idegen csapatokra volt szükség, akárcsak az 1944-eshez, majd az

1945 utáni Rákosi és az 1956 utáni Kádár-diktatúrákhoz. Mindezek román, német, szovjet segítség nélkül, a társadalom külső erővel véghezvitt megtörése nélkül nem jöttek volna létre.) A magyar társadalom minden megosztottsága, egyensúlytalansága ellenére nincsenek jelentős erők a vesztesek körében, amelyek képesek lennének akár jobbról, akár balról, diktatúra megszerzésére. Sem a jobboldali, sem a baloldali diktatúra nem kínál olyan megoldást, amelyben a vesztesek is igazán hinnének. Másrészt, a Kádár-kor hagyományainak továbbélése miatt a vesztesek, az alullévők sokkal inkább vágnak az utánzásra, a megkapzkodásra, mint a vereség közös elismerésére.

Baj van a diktatúra kivitelezésének módjával is. A magyar erőszak-szervezetek gyengék, tekintély nélküliek, pozitív társadalmi elfogadottságuk alacsony. Nem arról van szó, hogy alkotmánytisztelők, hogy demokratikus szervezettségűek, hanem arról, hogy a magyar társadalomból hiányzik, és valószínűleg továbbra is hiányozni fog az erőszak-szervezeteknek, a hadseregnek mint kasztnak a tisztelete, elfogadottsága. (El-lentétben például Spanyolországgal vagy Portugáliával, Görögországgal vagy Törökországgal, Lengyelországgal vagy Oroszországgal.) Akár jobbról, akár balról próbálnának, külső segítség nélkül nincs esély a sikeres fennmaradásukra. A reformdiktatúra — török vagy latin-amerikai mintára — ugyancsak valószínűtlennek látszik. Valószínűtlen, mert Magyarországon nincsenek olyan erős érdekképviseletek, amelyeket csak erőszakos úton lehetne visszaszorítani. Másrészt a magyar politikai rendszer inercijája inkább kiviszi az „ifjú tiszteket” az állam, a tekintély nélküli igazgatás, erőszak-szervezetek területéről a gazdaságba, mintsem egy elit kasztként benntartaná az államigazgatás központjaiban. A nyolcvanas évek vége nagyon megtépázta a központból irányított nagy reform, az erőszakkal véghezvitt nagy átalakulás illúzióit.

„DEMOKRATIKUS ÁLLAMPÁRT-RENDSZER”-FORGATÓKÖNYV

Nemzeti konzervatív állampárt változat

A Kádár-kor politikai rendszere az egy párton belüli alkudozási, érdekérvényesítési szisztémát honosította meg. A párton — és az államon — belül lehetett hatalmi pozíciókhoz, befolyáshoz, jövedelmekhez jutni, a párt a javak elosztójává és újraelosztójává, a nagy egyeztetővé vált.

1991 óta a Magyar Demokrata Fórum próbálkozik a demokratikus állampárti berendezkedéssel. Ennek lényege, hogy elfoglalja a közigazgatási pozíciók mellett a gazdasági kulcspozíciókat is, és többségi alapon juttat helyet képviselőinek, párttagjainak, híveinek a társadalom irányító posztjain. Mivel az állami tulajdon részaránya tartósan magasabb lesz, mint Nyugat-Európában, mivel az oktatási, egészségügyi és szociális rendszerek döntő része állami kézben marad, van miből jutalmazni, és van honnan kizárni. A korábbi szocialista nagyüzemek és nagy szolgálatások „átalakíthatók” nemzeti nagyvállalatokká és nemzeti közintézményekké. Amikor osztogat és fosztogat, a konzervatív középpont

mindezt abban bízva teszi, hogy a következő választásokon a „jutalmazás-büntetés” akciók hatására továbbra is többségi párt marad, bizonyítva híveinek, hogy álláshoz, előrejutáshoz csak az MDF-en keresztül juthat, hogy az állami pozíciók birtoklásával évtizedekre be lehet rendezkedni.

A politikai ellenfelek részben megosztottak, részben a hatalmon kívül nem tudnak semmit sem adni, s mire hatalomra kerülnének, már nincs mit. Ha tehát az átmenetben sikerül minden fontos szereplővel elfogadtatni, hogy csak a magyar demokraták vannak, s nincs más, akkor nem is lesz más. Ha pedig alkukkal, fenyegetésekkel a politikai ellenfelek is behajszolhatók abba, hogy juttatásokért cserébe, választási biztosítékokért cserébe lemondjanak egy lehetséges többségi hatalomról, akkor az MDF-nek évtizedre nyert ügye van.

A magyar demokraták azt is felhasználhatják a Kádár-korból, hogy annak évtizedes legitimációs ideológiája volt: „mi politizálunk itt fenn, s békén hagyunk titeket ott lenn”. Vagyis a politikai közömbösség, a mindennapi gyakorlatiasság a status quóban, a biztonságban való érdekelttség az uralkodó párt mellett dolgozik. (A minta a második világháború utáni olasz fejlődés, amikor a kereszténydemokrata pártnak évtizedekig nincs alternatívája. Magyarországon nem sok esélye lenne egy Tüdjman-féle horvát jobboldali, nemzeti állampártnak, még akkor sem, ha az MDF egyes irányzatai ezt szeretnék inkább.) Kialakul egy vízfejű óriás, s vele szemben olyan politikai erők, amelyek eleve nem juthatnak hatalomra. A társadalom belenyugszik, hogy fölötte van egy politikai elit, amelyik ad és vesz, cserélgeti önmagát, de lényegében nem változik. Ha ezt sikerül elfogadtatnia az MDF-nek az ezredfordulóig, akkor demokratikus állampárti rendszerrel kell számolni 2005-ben.

Középbal állampárt változat

Érzékelhetően vannak és lesznek demokratikus állampárti vágyai a Magyar Szocialista Pártnak. Amennyire az MDF abból teremthet állampárti főlényt, hogy 1990-ben magával ragadta a kommunizmussal szakítókat, s magát a biztonságos fordulat középjebb pártjaként fogalmazta meg, úgy az MSZP, vagy valamiféle egyesített szocialista-szociáldemokrata, középbal erő 1994-ben, vagy 1998-ban a fordítottjával rendezkedhet be. Lehet a visszavágás, a biztonságos szakítás pártja, amelynek vannak tapasztalatai a kulcspozíciók elfoglalására. Az egyesült középbal éppannyira megkísérelheti, hogy a lejárt konzervatívokat, a kicsiny liberálisokat, a szélsőjobbot és a szélsőbalt tartósan ellenzékbe szorítsa. Reflexeik ismeretében okkal feltételezhető, hogy meg is próbálják keresztülvinni. (Némileg hasonlatos ez a magatartás a spanyol szocialistákéhoz, és semmiképpen sem azonos egy mai Meciar-féle HZDS, egy Iliescu-féle román Megmentési Front, egy Milosevic-féle szerb Szocialista Párt állampárti berendezkedésével. Az utóbbiak inkább emlékeztetnek a kádári MSZMP-re, amelyet a középbal nem állíthat vissza a kilencvenes években.)

A „demokratikus állampárt-rendszer”-forgatókönyv — akár konzervatív, akár szociáldemokrata változatban — kísért ugyan, de bizonytalan kimenetelű. A középjebb MDF kísérlete valószínűleg sikertelen. Miután azonban a gazdaság kettéválik egy jelentős állami szektorra és egy virágzó, az állam elől bujkáló magánszektorra, és mert a depolitizálódás általános, mégis sokkal nagyobb az esélye egy demokratikus állampárt tartós uralkodásának, mint a széthullásnak, vagy a diktatúra valamelyik válfajának. Ebben a formában sokkal több az esély mind a politikai erők szétforgácsolódására, széthullására, mind pedig a „diktatúrára”, sokkal jobban kielégíthető a pártok mohósága és a társadalom autonómia-igénye. Kormányok jöhetnek, kormányok mehetnek, tisztviselők, pártfunkcionáriusok osztozkodhatnak, alul pedig ez senkit sem zavar.

KÉTPÓLUSÚ PÁRTRENDSZER, VÁLTÓGAZDÁLKODÁS-FORGATÓKÖNYV

A kétpólusú váltógazdálkodás annak a tömegdemokratikus mintának felel meg, amelyben a társadalom a választásokon váltja a konzervatívabb, piacosabb, szabadságelvűbb, kevésbé állampárti, több társadalmi egyenlőtleniséget elfogadó egyik pólust egy szociálisabb, piacot szabályozó, egyenlőségelvűbb, állampártibb, kevesebb társadalmi egyenlőtleniséget és igazságtalanságot elfogadó másik pólussal. A két póluson nem kell feltétlenül két pártnak állnia, állhat ott a pártok valamiféle koalíciója.

Kereszténydemokrata-konzervatív kontra szociáldemokrata-munkáspárti változat

Ez Magyarország esetében azt jelentené, hogy a három, vagy négy választási ciklus alatt, az egyik oldalon kirajzolódik egy konzervatív, kereszténydemokrata, amerikai értelemben vett republikánus, középjebb párt(koalíció) és a másikon egy szociáldemokrata, szociálliberális (?), munkáspárti, amerikai értelemben vett demokrata párt(koalíció), amelyek váltják egymást. A kilencvenes években bizonyosan mindkét erőcsoport ki fog válni, ha nem is teljesen azokból a pártokból, amelyek ma léteznek. Konzervatív oldalon feltehetően az FKgP már az 1994-es választásokon kihullik vagy eltörpül, szavazóit felszívja az MDF és a KDNP, esetleg a Pozsgay-féle Nemzeti Demokrata Szövetség. „Demokrata” oldalon pedig átrendeződik a szabaddemokraták és a szocialisták viszonya a szocialisták, vagy a belőlük is alakult egyesült — koalíciós — szociáldemokraták javára. Mindkét oldalon jelentősen csökkenni fog az ideologikus, és növekedni a pragmatikus elem. A pártok választási néppártok lesznek, nagy megállapodási készséggel és megfelelő technikai ismerettel könnyen egyezségekre jutnak a hátuk mögött álló érdekképviseletekkel és érdekcsoportokkal. A kétpólusú rendszer lehet *paritásos megállapodás-rendszer*, ahol a felek osztozkodnak az állami tulajdonban lévő vállalatok, a közszolgáltatások meghatározott irányító helyein. (Parteibuchgesellschaft — osztrák mintára.)

NEMZETI KONZERVATÍV KONTRA SZOCIÁLLIBERÁLIS VÁLTOZAT

A kilencvenes évek elejének kétpólusú rendszerét hosszabbítaná meg ez a változat. Az egyik oldalon szilárdan meggyökeresedne a magyar demokraták valamilyen nemzeti konzervatív koalíciója, a másikon pedig az SZDSZ, a Fidesz és az MSZP valamiféle ellenkoalíciót alkotna, amelynek vezető ereje a szabaddemokrácia maradna. Az is lehet, hogy az SZDSZ és a Fidesz megpróbálná az MSZP-t továbbra is „vörös szélsőségeként” kiszorítani a politikai porondról. Ebben a változatban a szabaddemokraták és a Fidesz elfogadná a magyar demokraták által „kínált” baloldal helyét, és mint középbal pártok jelennének meg (a Fidesz a liberálisabb centrum, az SZDSZ a szociálisabb baloldal).

Liberálkonzervatív kontra szociáldemokrata változat

A kilencvenes évek választásain a nemzeti és keresztény konzervatív tábor vereséget szenved, eltörpül, a középjobban támadt úr nyomán többségi erővé válik a liberálkonzervatív áramlat, a mai Fidesz, az átalakult SZDSZ. A liberálkonzervatív pólus kialakulása azt mutatja, hogy a társadalomban a modernizációs választás fontosabbá válik, mint bizonyos nemzeti és hitbeli értékválasztások. Ez a változat a mai cseh és szlovén parlamentáris összetétel meghosszabbítása. Ugyanarra a mintára vezethető vissza, mint a kilencvenes választások, amikor nemzeti konzervatív és (szociál)liberális kettősség alakult ki, a szocialisták pedig a múlt miatt gettóba zárultak. Most a nemzeti konzervatívok kerülnének a gettóba, az átalakulás közben elkövetett hibáikért.

A kétpólusú politikai rendszer-forgatókönyv esélye hasonlatos a demokratikus állampárti forgatókönyvhöz. Mintegy feltételezi, hogy nemcsak kialakul a két pólus — ez valószínű —, hanem, hogy tartósan egyik oldal sem tud berendezkedni. És ezt mindkét oldal be is látja, lemond a végleges berendezkedés esélyéről.

Azt hiszem, hogy a kétpólusú rendszerben, a magyar társadalom politikai kultúrájának következményeként, a nemzeti konzervatív kontra szociáldemokrata változat valósulhat meg. Véleményem szerint sem a nemzeti konzervativizmust, sem az egyenlőséget és igazságosságot, jóléti állami beavatkozást — a szabadság némi hátrányára — előnyben részesítő szociáldemokratizmust nem lehet tartósan kiközösíteni, ezek a nagy politikai tömbök a magyar társadalomban.

HÁROMPÓLUSÚ PÁRTRENDSZER-FORGATÓKÖNYV

A társadalom politikai tagoltsága nem két nagy tömb vonalán halad, hanem eltérő nagyságú, de egyaránt tartós erőként megmaradnak a nemzeti konzervatív, a szociáldemokrata és a liberális politikai pártok, koalíciók. Egyensúlyi kormányzás mellett a harmadik erő a mérleg nyelve lehet a két másik között.

*Erős nemzeti konzervativizmus, erős liberalizmus
és kicsiny szociáldemokrácia változat*

A kilencvenes magyar változatról van szó. Ebben a változtatban sokáig él a nagykoalíció reménye, a „baloldal” teljes kiszorulása. A két erős csapat abban ért egyet: egyikük sem akar koalícióra lépni az MSZP-vel.

*Erős nemzeti konzervativizmus, erős szociáldemokratizmus
és kicsiny liberalizmus változat*

Megfelel a német változatnak, ahol a két nagy tömb csatáját a kicsiny, de fontos liberalizmus dönti el. Magyarországon ez azt jelentené, hogy a konzervatív pártok „összesűrűsödnének” a nemzeti konzervativizmus pólusán (MDF, KDNP, esetleg a kiszagda párt maradványai és a Pozsgay-vezette Nemzeti Demokratikus Szövetség), a szociáldemokrata póluson pedig a szocialisták, a szabaddemokraták és a baloldali pártocskák (MSZP, SZDSZ, a Király Zoltán-féle Szociáldemokrata Néppárt, a Németh Miklós volt kommunista miniszterelnök által alapított bármilyen párt, esetleg a Pozsgay-féle NDSZ és a Palotás János-féle Köztársaság Párt), és a kicsiny, de fontos liberálisok helyét a Fidesz töltené be. A nagy erők között tartósan a Fidesz koalíciós szándékai döntenének.

Három, viszonylag egyenlő erejű pártszövetség változat

Elképzelhető, hogy a nemzeti konzervatívok gyengülésével, a szociáldemokraták fokozatos erősödésével, a liberálisok térhódításával három, nagyjából egyforma erős vagy ami ugyanezt jelenti, egyforma gyenge csoportosulás jön létre, és tartósul több választási ciklusra.

A hárompólusú pártrendszer és annak első változata — vagyis a nagy nemzeti konzervatív tábor, nagy baloldal és kicsiny, de erős liberálisok — a legesélyesebb Magyarországon az ezredfordulóra. Addigra már lezárulnak a kölcsönös grettóba szorítások, a visszavágások, szalonképessé lesz mind a három politikai erő. Nagyjából ez a felállás felel meg a társadalom modernizációs helyzetének, kulturális színvonalának. Ugyanezek a politikai erők a parlament létszámának csökkentésével, esetleg a szavazati határ 4-ről 5 százalékra emelésével, a választások professzionizálásával, a hatalmi eszközök egymás közti megosztásával ki fogják alakítani a pólusok biztonságát.

ELNÖKI RENDSZER

Az 1989–90-es magyar átalakulás fontos része, hogy a kommunista párttal szembeni ellenzéki csoportok, mozgalmak, pártok először egységesen, majd egyes részeikben mindent megtettek azért, hogy a prezidenciális rendszert kizárják, hogy Magyarországon az átmenet parlamentáris formában menjen végbe. A másik oldalon pedig az MSZMP, illetve egyes vezetői a prezidenciális rendszerben, vagy legalábbis egy erős köztársasági elnökben látták a kontinuitás biztosítékát. 1989 végén az ellenzéki pártok egy része — elsősorban az SZDSZ és a Fidesz — attól tartottak,

hogy a szocializmus egy elnöki rendszerrel lesz meghosszabbítható, ezért népszavazással kizárták a köztársasági elnök közvetlen választását, és olyan alkotmányos szabályozást fogadtattak el, amely az elnöki (prezidenciális) rendszert lehetetlenné teszi. Az MDF bár hajlott arra, hogy elfogadja mind a közvetlen választást, mind egy esetleges kommunista jelöltet — Pozsgay Imre személyében —, végül visszahőkölt a kontinuitástól, a kommunista kollaboráció gyanújától, ezért a távolmaradás és önálló jelölt állítása mellett döntött.

1990 májusában a választások után a parlament két legnagyobb pártja, a magyar demokraták és a szabaddemokraták megállapodást kötöttek arról, hogy a köztársasági elnököt a parlament választja, és a többségi párt más engedményekért cserébe átengedi a köztársasági elnöki pozíciót az ellenzéki SZDSZ-nek. A jelenlegi magyar alkotmányos szabályozás nem rögzíti a köztársasági elnök pontos hatáskörét, ezért az átmenet időszakában az Alkotmánybíróság határozati úton értelmezte ennek a jogkörnek a kiterjedését.

Gyenge elnök és kancellár-miniszterelnök

Ez az 1990-es forgatókönyv meghosszabbítását jelentené, amelyben az erős miniszterelnök minden hatalmat a kezében összpontosít, az alkotmányosan gyenge köztársasági elnöknek csak reprezentatív, ellenjegyző funkciója van. A rendszer a nagy politikai kancellár — Konrad Adenauer —, a gazdasági szakértő alkancellár — Ludwig Erhard — irányító páros modelljét követi, amelyben nincs helye a köztársasági elnöknek. De az erős kancellár még az elnök gyenge funkcióit is korlátozza. A konstrukció a köztársasági elnököt kizárja a végrehajtó hatalomból, amelyet kizárólag a kormány javára tart fenn. A köztársasági elnököt egy nemlétező önálló hatalmi ágként határozza meg, hogy politikailag és közhatalmilag semlegesítse. A mai alkotmány szerint a köztársasági elnöknek lényegében nincs joga a parlament összehívására, szinte lehetetlen számára a parlament feloszlatása, vagy akárcsak elnapolása is. Ez a megoldás részben a politikai társbérlet következménye, mert a kormány nem kívánja megosztani a végrehajtó hatalmat az ellenzékkel. Ugyanakkor állandó súrlódások forrása, és szükségképpen növeli az igényt az elnök politikai szerepének növelésére a miniszterelnökkel szemben.

Közepesen erős köztársasági elnök

Munkamegosztás alakul ki a közepesen erős köztársasági elnök és a nem kancellár típusú, közepesen erős miniszterelnök között. Ennek egyik feltétele, hogy a köztársasági elnököt közvetlenül válasszák. Ebben az esetben megnövekszik a köztársasági elnök súlya mind a parlamenttel, mind a kormányzati végrehajtó hatalommal szemben. Így a köztársasági elnök beleszólhat a nemzeti intézmények — a Magyar Nemzeti Bank, az Állami Számvevőszék, a Legfelső Bíróság, a Legfőbb Ügyészség, a Magyar Televízió, a Magyar Rádió, az Ár- és Versenyhivatal — elnökei-

nek, irányító tagjainak kiválasztásába és jóváhagyásába. Mintegy biztosíték arra, hogy a pártok ne oszthassák fel paritásos vagy más alapon egymás között sem a nemzeti intézményeket, sem a fő gazdasági szerepeket. Az elnök rendszeresen törvényjavaslatokat terjeszt elő, egyeztet az érdekképviseltekkel stb.

Prezidenciális rendszer

A magyar parlamentáris rendszerben békés átmenet esetén nem látszanak az elnöki szisztéma elemei. A két világháború között, a királyság nélküli királyságban a kormányzó a közepesen erős elnök szerepét töltötte be, amelyet a harmincas években többször próbáltak kiterjeszteni a prezidenciális rendszer felé. Elképzelhető, hogy a kilencvenes évek eleji gyenge funkcióknak a fokozatos bővítése tartóssá váló tendenciát jelent majd az elnöki rendszer megvalósítására.

A diktatúra-forgatókönyv bármelyik változatában megvalósíthatják az elnöki rendszert.

A legvalószínűbbnek a közepesen erős köztársasági elnök rendszerét tartom, ennek a forgatókönyvnek a felemásan erős, felemásan ingatag magyar politikai életben nagyok az esélyei. A magyar politika nem nagyon szenvedheti a kancellári túlhatalmat, de nem vágyik a prezidenciális túlhatalom után sem. Inkább az egymást kiegyenlítő, egyensúlyozó, konszenzust kereső köztársasági elnök-miniszterelnök végrehajtó hatalomnak van támogatottsága.

NEMZETI INTÉZMÉNYEK

Nemzeti intézményen vagy speciális állami szervezeten azokat az intézményeket értjük, amelyek az 1990-es fordulat óta közvetlenül a parlament alá tartoznak, amelyeknek vezetőit és tagjait a miniszterelnök javaslatára a parlament választja meg. Ilyen nemzeti intézmény az Alkotmánybíróság, a Legfelső Bíróság, a Legfőbb Ügyészség, a Magyar Nemzeti Bank, az Állami Számvevőszék, a Magyar Televízió és a Magyar Rádió. (Eredetileg ilyen intézmény volt az Állami Vagyonügynökség, és ilyennek tervezték az Ár- és Versenyhivatalt. Később mindkét szervezet kormányirányítás alá került.)

Magyarországon a szokásosnál is nagyobb szerepe van a nemzeti intézményeknek. Így az Alkotmánybíróság többször is döntött olyan kérdésekben, amelyek az egész törvényhozást, a kormánykoalíciót és az ellenzékét megrendítették (kárpótlás, a köztársasági elnök jogai, a halálbüntetés eltörlése, a nemzeti médiumok kormányirányítása stb.). Az Állami Számvevőszék — elsőként alakult ilyen ellenőrző szervezet Kelet-Európában — az állami költségvetés kapcsán már többször megállapította a Pénzügyminisztérium jogszabálysértését, célvizsgálatait pedig a kormányzat kénytelen volt figyelembe venni. A közszolgálati médiumok egy médiaháború középpontjába kerültek — éppen pártatlanságuk és függetlenségük miatt. Mivel a pártok a többségi, konfliktusos szabályokat fogadták el a parlamenti életben, vagyis az „aki nyer,

mindent visz” szabályát, ezért a végrehajtó hatalom ellenőrzésére, ellensúlyozására leginkább a nemzeti intézmények maradtak. A politikai támadások ellenére a politikai pártok és a társadalom meglepően nagy toleranciával, bizonyos tisztelettel fogadja el a nemzeti intézmények döntéseit, a szervezetek tekintélyét. Hittelük magasabb a parlamenti pártokénál és politikusokénál.

Pártok között felosztott nemzeti intézmények

A pártok szívesen behatolnának a nemzeti intézményekbe, akár maguknak az intézményeknek a felosztásával, akár az intézmények irányításának pártközi megosztásával. A pártok felfogása az, hogy a nemzeti intézmények függetlenségét és önállóságát a pártok megfelelő, kiegyensúlyozott képviselete adja ezekben a szervezetekben. A vita csak akörül forog, hogy többségi vagy egyenlő legyen-e ez a képviselet. Ha a nemzeti intézmények vezetői és tagjai többségi elv alapján kerülnek ki — akié a kormánytöbbség, azé a nemzeti intézmény vezetése —, akkor ezek az intézmények kormányzati szervezetek nyúlványává válnak. Ha a pártok paritásos osztozkodása valósul meg, akkor a pártharcok a nemzeti intézményeken belül zajlanak, ami meggyengíti őket.

Független nemzeti intézmények

Az alkotmányos szabályozás, a választások módja és időtartama következtében a nemzeti intézmények pártoktól független szervezetek lesznek. A pártok belenyugszanak abba, hogy az alkotmányosság, a bírói gyakorlat egységessége, az állampénzügyek ellenőrzöttsége, a monetáris stabilitás és a közszolgálati médiumok pártatlan működése nem igazodhat választási ciklusokhoz és pártérdekekhez. Ezért a vezetők és tagok kiválasztásában a szakmai tekintély, az elfogadottság játszik szerepet, a megbízatás időtartama hosszabb, mint a parlamenti választás ciklusa.

Báb nemzeti intézmények

A diktatúra, vagy a „demokratikus állampárt” forгатókönyvek bármelyik változatában a nemzeti intézmények egy része egyszerű kormányzati szervezetté változtatható, vagy szerepük formálissá tehető.

Bíزم benne, hogy a *független nemzeti intézmények* scenárió fog megvalósulni az ezredfordulóra. A nemzeti intézmények mai tekintélye, valamint az, hogy a pártok maguk is menedéket kereshetnek és találhatnak a nemzeti intézmények egyes döntéseiben, a kellemetlen döntések átruházásában reálissá teszi a reményt.

ÉRDEKKÉPVISELETI RENDSZEREK

A Kádár-kor érdekszerkezete arra épült, hogy egyetlen erős társadalmi csoportot sem szabad tartósan megsérteni, az erős csoportoknak lehetőséget kell teremteni valamilyen érdekközvetítésre, érdekkijárássra. Erősnek pedig azok a társadalmi csoportok minősülnek, amelyek tevékenységükkel, vagy tevékenységük megtagadásával képesek a rendszer működését megzavarni. A Kádár-rendszer megengedte az érdekek minden helyi megnyilvánulását, erős helyi nyomáscsoportok létrejöttét, de nem engedte az érdekeket integráló nyílt érdekképviselők kialakulását.

A Kádár-korban az érdekek képviselése, az érdekkijárási három szinten történt. A munkavállalók informális nyomáscsoportokban, kis, elkülönült munkahelyi egységekben érvényesíthették érdekeiket. (Informális műhelydemokrácia, ahol az erős munkaerőpiaci pozícióban lévők alkuképesek voltak a munkahelyi vezetőkkel szemben. De a műhelyek, a gyáregységek, a munkahelyi részlegek, osztályok külön-külön gyakorolták az érdekkijárást, többnyire a másik kárára.) A második szint a formalizált ágazati és ágazatokat összefogó szakmai szervezetek szintje, ahol bizonyos ágazati érdekek képviselhetővé váltak. A harmadik szint az állampárton és az államigazgatáson keresztüli érdekkijárási. A munkahelyi vezetők, a „menedzserek” főként az állampárton és az államigazgatáson keresztül érvényesíthették befolyásukat, ezért a szakmai érdekvégyesítés a szakmai eliteknek a politikai irányítókkal való informális kapcsolataira maradt. A rendszer sok tekintetben államkorporatív módon működött, vagyis az állam vállalta magára az érdekközvetítést.

Az 1990-es váltáskor az érdekképviselőkben, a társadalmi érdeknilvánításban zavar támadt. A formalizált szervezetek többsége — a hivatalos szakszervezetek, vállalati kamarák — a támadások keresztüzebe kerültek. Ennek ellenére nem veszítették el befolyásukat. Az új érdekképviselői szervezetek mind a munkavállalói, mind a munkáltatói oldalról csekély támogatottságúak. A pártokon keresztüli érdekkijárási először megszakadt, majd 1991-től újjáalakult, hasonlóképpen az államigazgatáson keresztüli érdekkijáráshoz.

A munkavállalók legerősebb érdekképviselői szakszervezete a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége (MSZOSZ), amely erős ágazati szakszervezetekre épül. Az MSZOSZ utódszakszervezet, sok tekintetben emlékeztet a lengyel OPZZ-re. A legnagyobb új szakszervezeti tömörülés a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája (Liga), amelynek azonban nincs igazán jelentős támogatottsága.

Munkáltatói és vállalkozói oldalon a legnagyobb és legerősebb szervezet a Magyar Gazdasági Kamara, amely a korábbi állami nagyvállalati vezetőket képviselő szervezet utóda. Vállalkozói részen két kicsiny szervezet említhető: a Vállalkozók Országos Szövetsége (VOSZ) és a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége (MGYOSZ).

Erős szakmai érdekképviselőként jelenik meg a két pedagógus szakszervezet és az egészségügyi dolgozók szakszervezete, illetve az Orvosi Kamara.

1990 óta működik jól-rosszul az Érdekegyeztető Tanács (ÉT), amely a kormány — Munkaügyi Minisztérium —, a munkavállalók és a munkáltatók szervezeteinek kerekasztala. Igazán fontos szerepet az ÉT 1990. október végén játszott, amikor a taxis vállalkozók útblokkája megbénította az ország életét, és a Tanácson keresztül történt a meg-egyezés.

Államkorporativista érdekkijárás

Némi átalakulással folytatódik a Kádár-korszak érdekkijárásos rendszere. Ez a forgatókönyv illeszkedik mind a diktatúra-, mind a demokratikus állampárt forgatókönyvekhez. A nagy érdekképviselők a fennmaradó jelentős állami tulajdonon és a közszolgáltatások területén uralkodnak. Vagy formálisak maradnak, vagy összeépülnek az állampárttal, az államigazgatással. Hivatásos érdekkijárók támadnak az új — nemzeti konzervatív vagy középbal — állampártokban, államigazgatásban. Elképzelhető, hogy az érdekképviselők szétparcellázódnak, és így az állampárt, a közigazgatás lesz az érdekképviselő, a kijárás egyetlen csatornája. A magángazdaság, a magánvállalkozás a fekete vagy a szürke szférában bonyolítja a maga érdekkijáró akcióit.

Szociális partner megegyezések

Az érdekképviselők egységesülnek, átalakulnak és visszanyerik tekintélyüket. Immár rá tudják kényszeríteni a kormányzatot, hogy általános megállapodásokat kössön velük évről évre meghatározott jövedelem-politikai, foglalkoztatási kérdésekben. A nagy érdekképviselők begyűjtik és összesítik az ágazati és szakmai érdekeket elsősorban az államgazdaságból és a közszolgáltatásból. Mint hivatásos szakértő partnerek állnak egymással és a kormányzattal szemben. A nagy magánvállalkozások érdekképviselői szempontból beilleszkednek az államigazgatási körbe. A kis magánvállalkozások különmegállapodásokkal, a nagy megegyezésektől függetlenül alakítják ki stratégiáikat.

Gerillaháború

A társadalom nagyobb része érdekképviselői szempontból szervezetlen marad, de távolodik az államkorporatív érdekkijárástól is. Minél inkább előrehalad a privatizáció, a magángazdaság növekedése, minél jobban kettészakad a gazdaság — és részben a társadalom —, annál inkább menekül mind a munkavállaló, mind a munkáltató az állam, az adó, a társadalombiztosítás, a nyilvántartás elől. Az állam kevesebb privilégiumot tud nyújtani, mint amennyit elvenni. Csak az erős, közszolgáltatásban működő szakmák szervezkednek és támadnak, a köztisztviselők, a pedagógusok, az egészségügyben dolgozók. Az állami vállalatoknál dolgozó munkások csak akkor kezdenek igazi szervezkedésbe, ha a

közös fellépést eredményesebbnek tartják az egyéni menekülésnél. „Fogd és fuss!” — ez lesz az érdekképviseleti jelszó.

Valószínűnek tartom, hogy a *gerilla-forogatókönyv* játszódik le a kilencvenes években. Ennek az az oka, hogy a gazdaságban és a társadalomban a különbségek növekedése miatt folytatódik a kettéválás.

AZ EGYHÁZAK POLITIKAI SZEREPE

Magyarországon az egyházak politikai szerepe a huszadik században viszonylag csekélyebb, mint a többi kelet-európai országban. Ennek egyik oka az, hogy Magyarországon van ugyan egy többségi, de nincs egy egyeduralgató egyház. A hívők közel 70 százaléka *római katolikus*, 17 százaléka *református*, 7 százaléka *evangélikus*, a többiek részben más protestáns, részben görögkatolikus, részben izraelita vallásúak.

A másik ok, hogy Magyarországon jelentős a nem-hívők aránya, illetve a hívők többsége a felmérések szerint lazán kötődik egyházához. Sem a katolikus egyháznak, sem a többi egyháznak nem volt jelentős ellenálló szerepe a kommunista korszakban, egyikük sem jutott érdemi alkupozícióba az állammal.

Az 1990-es váltás után a magyar egyházak — főként a katolikus egyház — átvettek bizonyos állami szerepeket, illetve az állam, a kormány az egyházakban talált ideológiai támogatásra. Mindezek ellenére az összefonódás nem vált, nem válhatott általánossá.

Ellentétben Lengyelországgal, ahol a lengyel és a katolikus színőnmává vált, a katolikus egyház a legfontosabb tárgyaló fél volt és részben marad. Itt érzékelhető leginkább a paradox *nemzeti katolicizmus*, amely a politikában is érvényesülni kíván, még hozzá nem egyetemes, hanem nemzeti alapokon. (A két világháború között még Lengyelországban is csak 60 százalékban volt a lakosság katolikus, de a háború utáni területváltások, a holocaust, a német kitelepítések Lengyelország egyetlen egyházává emelték a katolikus egyházat.) Ellentétben Horvátországgal, ahol ugyancsak a katolikus egyház a horvát állam identitásának, a horvát és szerb megkülönböztetésnek a legfőbb alapja. Végül ellentétesen a szerb, a román, a szlovák, az orosz görögkeleti, vagy katolikus egyházakkal, ahol a „baloldali” rendszer legfőbb támaszai az „állam-egyházak”.

A kelet-európai térségben éppúgy lehetséges vallási indítékú összeütközés államok között, miként államokon belül is. Ezekben az államokban egyidejűleg lesz nemzeti tisztogatás, kényszerasszimilálás és térítés. Így Horvátországban minden ortodox vallású automatikusan szerbnek és ellenségnek minősül, ahogy Szerbiában minden katolikus horvátnak, esetleg magyarnak, és ugyancsak ellenségnek. Szerb felfogásban bosnyákok nem is léteznek, csak olyan szerbek, akiket erőszakkal, vagy becsapással iszlám hitre térítettek. Romániában valamennyi protestáns magyar — a szászok távozása után —, amiként valamennyi római katolikus is. Tehát a nemzeti azonosság szükségképpen összekötődik a vallással és megfordítva. Ezért folyik a „templomok háborúja”.

Politikai teokratizmus

Magyarországon egy nemzeti konzervatív recept alapján végbemeget a politika teokratizálása, a katolikus állam-egyház kiépítése, és az állam valamifajta egyházasítása. Az állam és az egyház(ak) szétválasztása helyett, ezzel éppen ellentétes folyamat, az állam és az egyház közjogi összefonódása megy végbe. Az összefonódás szélső formája a *teoretikus politikájú állam*. (Katolikus típusú teokráciát valósított meg Salazar Portugáliában.) Az egyház politikai befolyása meghatározóvá válik, egyetlen politikai erő sem lehet meg az egyház jóváhagyó álláspontja nélkül. A törvények egy része — abortusz, média, oktatás, szociális gondoskodás — közvetlenül az egyházi tanítások hatása alá kerül.

Állam és egyház szétválása

Az állam és az egyház(ak) között békésen, vagy összeütközések árán megtörténik a teljes szétválás. Az egyház(ak) elveszíti(k) közjogi felhatalmazásai(ka)t, magánjogi szervezetekké válnak, átlépnek a politikai állam, a politikai társadalom területéről a civil társadalom területére. Befolyásuk a politikára nem több és nem kevesebb, mint más civil nyomáscsoportoké, társadalmi szervezeteké. A kereszténydemokrácia mint politikai mozgalom, párt, elveszíti ideokratikus jellegét, amennyiben hívó, vallási jellegű pártból néppárti mozgalommá válik.

Feltételezésem szerint az ezredfordulón az *állam és az egyház szétválása* után leszünk. Magyarországon addigra már lezajlik az egyházak túlértékelésének — konzervatív keresztény és nemzeti változat — és leértékelésének — baloldali ateista változat — egy-két hulláma. Katolikus egyházi egyeduralom nem fog kialakulni, sokkal inkább valamiféle kiegyenlítődség, egymás melletti békés megférés lesz a jellemző. Mindezt a magyar társadalom gyakorlatias, „vasárnapi vallásos”, a bigottságot elutasító, a fanatizmust gyanakvással szemlélő magatartására alapozom.

A POLITIKATUDOMÁNY HELYZETE

POKOL BÉLA

Professzionizálódás, értelmiség és politika

A hazai politológia helyzete több oldalról vizsgálható. Megítélésem szerint fontos belátásokra juthatunk, ha a magyar értelmiség egészének szerveződését és ennek mind a társadalomtudományok, mind a politika belső szerveződéséhez való viszonyát tesszük az elemzés középpontjába. A magyar politológia — mint tudományos diszciplína — még csak most van kialakulóban, és jövőbeni perspektíváinak felméréséhez számot kell vetnünk az átfogóbb értelmiségi-szellemi életünk, a politikai kultúra és a politika szerveződésének összefüggéseivel.

Talán úgy lehet a legjobban felmutatni a hazai politikai kultúra és a politika szerveződésének sajátosságait, ha ezek nyugat-európai szerveződésének közös alapvonásaival vetjük egybe a mienket. Ha magas absztrakciós szinten közelítjük meg a nyugati társadalmak kulturális szerveződését, akkor a közöttük is meglévő fontos különbségektől eltekinthetünk, és az elmúlt kb. két évszázad kulturális fejlődését úgy írhatjuk le, mint az egységes értelmiségi kultúra fokozatos, belső differenciálódását, és az olyan speciálisabb kulturális formák egymástól elszakadását, mint amit a tudomány, a művészet, majd a professzionizálódó újságírás és a politika alrendszerei jelentenek. Ezek a speciálisabb tudásformák önálló értékelési dimenziókat alakítottak ki — hasítottak le a korábbi egységesebb értelmiségi kulturális szférából, és az önálló értékelések mentén a professzionális tudós, művész, zornaliszta stb. jutalmazási mechanizmusai kitesztik a belső értékelésüktől most már idegen értékszempontok hatását. Például lehet valakinek szellemi teljesítménye csillogó stílusban megírva, tudományosan értékelhetetlennek számít, ha originálisan új összefüggés leírását nem tartalmazza. Ugyanígy lehet gondolatilag-filozófiai magasaróptú vagy politikailag gyűjtő hatású egy irodalmi alkotás, de művészeti értékelése alacsony marad, ha nem felel

meg a kor esztétái és kritikusai által elfogadott „művészi szép” ismérveinek. Targyunk szempontjából ugyanígy fontos, hogy lehet valaki jelentős tudós vagy művész, akit az adott ország szélesebb kulturális körei igen nagyra becsülnek, de ez a teljesítménye — politikai fellépése esetén — önmagában nem fogja megrendíteni az adott ország politikai tábornemegosztásait. Noha, mint tudjuk, ha Habermas vagy annak idején Heinrich Böll kiállt egy politikai vitában valamelyik fél mellett, az nyomatékostó érvet jelenthetett.

Egyszóval a nyugati társadalmak kulturális szerveződésének jellemzőjeként az egységes értelmiségi kultúra felbomlását és a professzionizálódó speciális tudásformák, illetve ezek önálló értékelési mechanizmusainak önállóságát szeretném kiemelni. Önálló politikai logika — amelyet a periodikusan visszatérő választások és a többpártrendszeren felépülő parlamentarizmus intézményesít — csak akkor tud kialakulni, ha két periódus között *ténylegesen* a választások eredményei döntenek el a kormányhatalom mindenkori birtoklását. És — hogy rögtön jelezzem a mai magyar sajátosságot — ez nem tud kialakulni, ha a választások eredményeitől függetlenül egy saját intézményrendszerrel rendelkező értelmiségi értékelési mechanizmus folyamatosan és hatékonyan felül tudja bírálni a mindenkori kormánypárt döntéseit. Azt mondanám — némileg korrigálva Niklas Luhmann megfogalmazását a politikai alrendszer orientáló értékpárosáról —, hogy a „kormányon maradni/vagy ellenzékbe menni” értékelési duál tiszta működése biztosít önálló logikát a politikának.

Magyarországon — szemben az előbb vázolt képpel — az egységes értelmiségi kultúra belső széttagozódása professzionális tudásformákra még csak nagyon csekély fokban ment végbe. A folyamatai megindultak ugyan a múlt század utolsó évtizedeiben, és a német kulturális térségbe ágyazottan egy sor világhírű tudóst és művészt adtunk ekkor néhány évtizedig, de az ország leszakadása erről a térségről és az ország magyar lakta területeinek szétdarabolása Trianon nyomán, az 1920-as évektől, megakasztotta ezt a fejlődést. A sztálinizmus pedig — lényegi felépítésénél fogva — visszavett minden autonómiát és társadalmi alrendszerű differenciálódást Közép-Európában. Hadd jegyezzem meg, hogy a sztálinizmust — ha zárójelbe tesszük borzalmaikat, és semlegesen akarjuk megfogalmazni a lényegét — akkor meghatározhatjuk mint *tagóltáság nélküli és centralizált struktúrát, amely igyekezett szétúzni minden társadalmi alrendszer logikáját*. Hogy ez modernizációs zsákutca, és egy differenciálódott társadalmi struktúrán nyugvó nyugati modellel szemben a rendszernek el kell buknia — persze, ha már egyszer nem tudta idejében megsemmisíteni katonailag Nyugatot a „világforradalom” menetében, mint azt valaha az oszmán birodalom is megkísérelte —, azt Magyarországon már a hetvenes évek végén tudtuk néhányan Niklas Luhmann és Talcott Parsons nagyon absztrakt elemzéseitől nyomán.

Az elmúlt évtizedek nyomán Magyarországon tehát megakadt az egységes értelmiségi kultúra felbomlása, sőt a magyar reformok évtizedei alatt, amikor az alternatív politizálás bizonyos lehetőséget kapott, de

önálló terep nélkül — és így szükségképpen a társadalomtudományokba és az irodalomba szorult vissza —, még csak erősödött az értelmiségi kultúra egységes jellege. Ennek pedig óriási hatása van ma mind a tudomány, a művészet, mind az újságírás és a politika belső értékelési mechanizmusaira.

Hadd hozzak ennek érzékeltetésére néhány példát. Ha én mint egyetemi professzor egy sor cikket írok néhány szűk körben olvasott szaklapban, azt egy-két szorgalmasabb kollégám biztos észreveszi. De ha napilapban nyilatkozom újságírónak, vagy egy tudományos cikkem napi politika szerint aktuálisabb részét publikálom itt, akkor nyolc-tíz ilyen hírlapi cikk után az ország fő politológusává, szociológusává, filozófusává avanszálhatok. Sőt, ha egyáltalán nem írok tudományos cikket, hanem más által megírt ilyen dolgozatokból folyamatosan kimazsolázok egy-két politikailag aktualizálható felismerést, akkor is én leszek a főtudós, és ha egy más egyetemre pályázok vagy kutatási pályázatot adok be, akkor ezzel a teljesítménnyel nagyobb esélyem van az elismerésre, mint esetleg egy tucat „száraz” szakkönyvvel. De hasonló a helyzet más téren is. Az író, a költő, a műkritikus, aki értelmiségi rendezvényeken sűrű morális kiállásaival politikai viták kapcsán hírnevet szerez, mint „népben–nemzetben gondolkodó”, vagy a másik táborban mint „értelmiségi guru”, az bizvást tényleges esztétikai teljesítménye fölött lesz díjazva íróként, költőként is, szemben azokkal, akik ilyen szerepet nem vállalnak. Bár, őszintén szólva, itt azért annyira nem torzítja el az átfogó értelmiségi értékelés a professzionálisat, mint a filozófia vagy a társadalomtudományok esetében, ahol szinte nem is létezik ma nálunk önálló professzionális értékelés.

Következő tétel, hogy az összefonódott és egységes értelmiségi kulturális struktúra az elmúlt négy-öt év sajátos magyar politikai átalakulása folyamán még fontosabb szerepet kapott a mai politikai szféra szempontjából, mint az a tudomány vagy a művészet esetén megfigyelhető. Más oldalról megfogalmazva: a politika logikája ma Magyarországon még inkább bele van fonódva a diffúz értelmiségi struktúrába, mint a többi kulturális jellegű alrendszer esetében. Fontos még ebből a szempontból, hogy a politikára ható értelmiségi diskurzus, nyilvános véleményformálás, amely végül is közvetlen okozója volt az elmúlt évek politikai fordulatának, a *tömegmédiákban és a sajtóban szerveződött meg.*

Ez a jelenség a 1980-as évekre nyúlik vissza, és az 1987–1990-es politikai átalakulásban érte el csúcspontját. Röviden szólva, ez az átalakulás — szemben a némileg későbbi NDK-beli, cseh, majd román átalakulással — nem a százezres tömegek közvetlen követelései, utcai tüntetései hatására ment végbe, hanem egyrészt annak volt a következménye, hogy az uralkodó párt belső kettéválása reformerekre és apparátcsikokra patthelyzetet teremtett, másrészt annak, hogy a patthelyzetet kihasználó értelmiségi reformerek és bizonyos újságíró körök nyilvánosság előtt folyó vitái a többpártrendszerre áttérés szükségességéről radikalizálódtak. Természetesen ez a sajtón keresztül zajló békés forra-

dalom nem lett volna lehetséges a „reálisan létező szocializmus” nyilvánvaló és akut válsága, illetve Gorbacsov ezt belátó Moszkvájának kényszerűen toleráns magatartása nélkül. *Magyarország mindenestre anélkül jutott el 1988 végére a többpártrendszerre áttérés hivatalos elismeréséig, hogy azt tömegesebb politikai erők követelték volna.* A maroknyi ellenzék főként morális kiállásai révén hatott nálunk, és nem az átalakulás kauzális tényezőjeként. A többpártrendszerre való áttérés Magyarországon a tömegkommunikációs eszközökben ment végbe zurnaliszták és értelmiségi reformerek nyilvános véleményformálása révén — miközben az állampolgárok milliói szobáikban a TV és a rádió előtt ülve meghökkenve figyelték, miként dőlnek meg egyre-másra a korábbi tabuk, néha hetek-hónapok alatt. Ez a tény — megítélésem szerint — ma eléggé elhallgatott az átalakulásról szóló leírásokban, és nem szívesen ismerik be az újonnan létrejött politikai pártok sem. Ehelyett vagy leszűkítik az átalakulást 1989 őszére, nem említve a korábbi két-három év ez irányú fejleményeit, vagy aránytalanul felnagyítják némely hozzájuk közel álló pártideológusok kauzális hatását az eseményekre. Ezzel szemben hadd állítsam én azt, hogy az akkori *Magyar Nemzet*, a *Heti Világgazdaság* és a *168 óra* című rádióműsor alig nyolc-tíz újságírója kauzálisan erősebben hatott az átalakulásra, mint az összes ellenzéki szervezet együttvéve.

Azt, amit a mostani témám szempontjából fontosnak tartok abban foglalhatom össze, hogy az átalakulás menetében *az egységes értelmiségi struktúra a tömegmédiák révén közvetlenül is intézményrendszerhez jutott, és néhány vezető újságíró, tv- és rádióriporter révén megszemélyesített szervezőt is kapott.* Miután a politikai fordulat lezajlott, annyiban változott a helyzet a tömegmédiákban, hogy most már nem társdalomtudós-reformerek voltak a riporterek „társai” az értelmiségi-politikai diskurzusok színevitelében, hanem eleinte a megelőző rendszerrel nyíltan szembeforduló filozófusok és irodalmárok, majd napjainkban már bárki, aki egy téma kapcsán eléggé kritikus tud lenni a kormány-pártokkal szemben.

Következő tétel, hogy az 1989-től kialakuló többpártrendszer eddig nem tudta leválasztani a politizálást sem a tömegmédiákról, sem kiszakítani az egységes értelmiségi kulturális struktúrából. Lehet ma valaki Magyarországon a legnagyobb ellenzéki párt elnöke, de ha a tömegmédiák nem őt, hanem a pártján belüli és vele szemben álló kisebbségi csoportosulásokat favorizálják — politikailag halott ember.

A politikának ez a szoros befelelője a tömegmédiákba és ennek révén az egységes értelmiségi struktúrába hosszabb távon nyilván csökkenni fog, és az autonóm politikai alrendszer, illetve az ettől is elszakadó tömegkommunikáció önálló logikája jobban leveti a mai közvetlen értelmiségi kontrollt. Tény azonban, hogy az elmúlt három évben nemhogy csökkent volna, hanem inkább tovább erősödött ez az összefonódottság. Ennek magyarázatára egyetlen okot említenék a sok közül. Az 1990-es tavaszi első parlamenti választásokon azok a pártok, amelyek a tömegmédiákban túlnyomó többségű szimpatizánssal rendelkeztek —

eleinte az SZDSZ, majd később a Fidesz is —, végül is kisebbségben maradtak, és azóta is ellenzéki pártok. Ennél fogva gyakorlati-rationális napi politikai munkát nem kell végezniük, és politizálásuk így absztraktabb-elvibb síkon maradhatott. Ez pedig jól beleillik az átfogó értelmiségi értékelési mechanizmusokba. Ezzel szemben a napi politikai döntési teher olyan pártvezéreket és olyan kompromisszumokat kíván meg, akikkel és amelyekkel egy morális kiállású értelmiségi csak kis mértékben tud azonosulni. Az 1990-es választások után tehát a tömegmédiák ellenzékben maradt „saját” pártjai még inkább összefonódtak itt a vezető újságírókkal, szerkesztőkkel, riporterekkel, és a kormánypártokat mint természetes ellenségeket tekintik. A kormány és a kormánypártok viszont a tömegmédiákat tekintik ellenségeiknek. A kormány/ellenzék szembenállás tehát átveddött kormány/tömegmédiák viszonyára, másfelől az ellenzék még inkább összefonódott a tömegmédiák egy sor vezető újságírójával.

Ha helyes a diagnózisom, akkor igazán jelentős változások az ellenzéki pártok–tömegmédiák–értelmiség összefonódottságában az 1994-es választások után várhatóak. A mai kormánypártok ugyanis — mint a pótválasztások sorozatos eredményei mutatják — egyre jobban felérték hitüket, így várhatóan egy SZDSZ–Fidesz vagy egy szocialista–szociálliberális koalíció kerül majd kormányra. Egy ideig nyilvánvalóan támogató beállítottságra számíthatnak majd ezek a kormánypártok — „a mi kutyánk kölyke”, mondja a magyar szólás —, de néhány év alatt várhatóan csökkenni fog a prominens értelmiségiek személyes kiállása, és felerősödik distanciájuk e pártoktól is. Az értelmiségi morális-absztrakt mércék nem állják a napi politikai kompromisszumokat és a döntési „aprómunkát”. (Bozóki András kollégám egyik legutóbbi beszélgetésünkkor jelezte, hogy ő már most is ilyen distanciálódást lát a városi értelmiségi bázisú Demokratikus Charta és az ugyanebből a talajból kinőtt párt, az SZDSZ vezetői között.)

Diagnózisom megállapításait két irányban is szeretném elhatárolni, mivel már nyilvánosságot kapott nézetek, sőt elméletek más fogalmi keretben korábban érintették az értelmiség és a hatalom viszonyát a magyar szellemi életben. Ami a társadalomtudományi irányú elhatárolódást illeti, Szelényi Iván és Konrád György valamikori híres munkája, *Az értelmiség útja a hatalomhoz* a mai Magyarországon úgy is interpretálható — épp az általam is felhozott tények alapján —, hogy az elmúlt három év nagy politikai változásai döntően az értelmiség művének tekinthetők, és az esetleges 1994-es választásokon az „echte” értelmiségi bázisú pártok kormányra kerülésével a prófécia beteljesedik. Ezzel szemben az én megítélésem szerint egy kompetitív politikai logika esetén — amely Magyarországon stabilan létrejött már — az „echte” értelmiségi pártok kormányra jutásának épp ellenkező irányban kell hatnia, és a mai diffúz-egységes értelmiségi struktúra széttörődését fogja felgyorsítani, ami 1990-ben az említett okok miatt elmaradt.

Egy másik irányban, a ma kormányon levő MDF népi szárnyának néhány szélsőséges ideológusától is el kell határolni az egységes értel-

miségi struktúra politikai szerepéről általam mondottakat. Ők ugyanis a városi értelmiségnek az elmúlt évtizedekben spontán módon létrejött strukturális összefonódottságát a tömegmédiák nagy részével tudatos összeesküvés eredményének tekintik, „liberális maffiát” emlegetnek, és az ilyen újságok, rádiós és televíziós szerkesztőségek minden megnyilvánulásában egy bonyolult hálózatú, de centralizáltan vezérelt összeesküvő szervezet újabb cselszövését vélik felismerni. Persze az, hogy a másik oldal elhallgatja, tagadja az összefonódás tényeit — amelyek pedig egy kicsit is elfogulatlan megfigyelő előtt nyilvánvalónak tűnnek —, „vadítja” az említett szélsőséges ideológusokat, és még keményebb összeesküvés elméletek kidolgozását ösztönzi.

Márpedig az értelmiség mint egész nem tud hatalomra kerülni egy kompetitív többpártrendszerben, és strukturálisan az értelmiség egységes jellege is anakronizmussá válik a modern társadalomban, amely a professzionalizálódással egyre inkább széttöredezésre ítéli a mai kelet-európai értelmiségeket. Szűkebb témámhoz visszakanyarodva azt mondhatom, ma még ez a strukturális háttér abba az irányba hat, hogy először definiálja magát értelmiséginek és csak azután politológusnak. Ez pedig egész gondolkodásmódját és életvitelét illetően távol tartja a szisztematikus tudományos munkától, és a nyilvánosság előtti hatást teszi orientálódása középpontjába.

Néhány éve egy politológiával is kacérkodó gondolkodónk kissé sajnálkozva jegyezte meg egy nyilvánosságra hozott beszélgetésben, hogy lassanként befellegzik az amatőr módon úzött politológuskodásnak, mert „jönnek a rágcálók”, akik majd szisztematikus alaposággal feldolgozzák a tárgykörbe tartozó összefüggéseket, pedáns monográfiákba fűzve azokat. Optimista volt. Távolabb vagyunk egy rendszeres politikatudománytól, mint bármikor is. Csak jönnének már azok a „rágcálók”.

LÁNCZI ANDRÁS

A politikatudomány állapotáról

A modern politikatudomány állandó identitásválsággal küszködik. Ezt az önismereti válságot számos ok együttesen idézi elő, ám valamennyi ok mögött egyetlen kérdés húzódik meg: lehetséges-e egyáltalán a politikáról szóló tudomány? A kételyt táplálják azok a tények, melyek szerint a politikatudomány ez ideig nagyon kevés törvényt állapított meg (Ricci 1984: 294). A kétely további forrása, hogy a politikatudomány maga is politikai jelenség. Theodore J. Lowi megállapítása szerint „minden rezsím önmagával összhangban lévő politikát alakít ki, ezért minden rezsím önmagával összhangban lévő politikatudományt alakít ki” (Lowi 1992). A tudomány elvben egyesíti a tudósokat, a politika viszont megosztja őket. Gabriel A. Almond négy csoportba osztja a politikatudósokat aszerint, hogy milyen ideológiát, illetve módszertani elveket követnek. Az így fölvetett koordinátarendszerben a politikatudós ideológiailag lehet „jobboldali” vagy „baloldali”, módszertanilag pedig vagy a „kemény”, vagy a „puha” módszerek közül választhat. Ily módon a négy csoport: „kemény baloldali”, „kemény jobboldali”, „puha baloldali”, „puha jobboldali” (Almond 1984: 4 ssk). Ezek a csoportok egyben önálló politikatudományi iskolákat képviselnek. A politikatudósok többsége persze valahol középen helyezkedik el, ideológiailag mérsékeltek, módszertanilag pedig innen is, onnan is csipegetnek. Ezzel együtt is azt kell mondanunk, hogy nincs egységes politikatudomány, nincs egyetlen paradigma, amely a politikatudományt uralná.

Ezzel kapcsolatban szinte félve jegyzem meg, hogy a divatszóvá lett „paradigma” szellemi atyja, Thomas Kuhn a társadalomtudományokat kizárta a modelljéből. Nevezetes könyve előszavában írja: „Különösen az lepett meg, hogy milyen sok és milyen mély, nyílt véleménykülönbség van a társadalomtudósok közt a jogos tudományos problémák és módszerek jellegét illetően.” Noha a természettudományok sincsenek beoltva az efféle viták ellen, „A csillagászat, a fizika, a kémia vagy a

biológia gyakorlata általában mégsem vált ki alaptételekig menő vitákat... E különbség okát keresve jutottam el azoknak a tényezőknek a felismeréséhez, amelyeket azóta a tudományos kutatás »paradigmáinak« nevezek” (Kuhn 1984: 10 skk). Vagyis Kuhn éppen a társadalomtudományok és a természettudományok működése közti különbség értelmezésén keresztül dolgozta ki a tudományos paradigma fogalmát. A pozitivisták társadalomtudósok ezt a kuhni felismerést többnyire figyelmen kívül szokták hagyni.

A politikatudomány identitásválságának egy további forrása általában érinti a modern tudomány helyzetét. A modern tudomány valamikor végtelen haladást ígért. Mára kiderült, hogy a korlátlan fejlődés eszméje tarthatatlan. Egyre több a kételkedő hang a politika és a politikatudomány közti együttműködést illetően is. David Collingridge és Colin Reeve egészen sarkítva állította szembe a tudomány mítoszait a tudomány realitásaival (Collingridge–Reeve 1986). A vizsgált területek éppen a tudomány és a politikai döntések közti kapcsolat elvi kérdéseinek a tisztázása volt. Könyvük alcíme is ezt fejezi ki: *A szakemberek szerepe a politika alakításában*. Felfogásuk szerint öt mítosz él a tudománnyal kapcsolatban: először is, hogy a tudomány az igazsághoz vezet el, másodsorban, a szakemberekről feltételezik, hogy egyet tudnak érteni (legalábbis egymás között), harmadszor, hogy a tudomány egységes, negyedszer, egy tudományos elképzelés értékelését nem befolyásolhatja az a szempont, hogy mire is akarják alkalmazni („az irrelevancia elve”), végül, hogy a politikát a tudományra lehet alapozni. A szerzők szerint a valóság egészen mást mutat: a tudomány nem vezet el az igazsághoz. A szakemberektől nem várható el, hogy egyetértsenek („A szakemberek sokkal inkább bírósági védőügyvédekhez hasonlítanak, semmint a laboratóriumban dolgozó semleges tudósokhoz” [Collingridge–Reeve 1986: 17]), a tudomány nem egységes, az irrelevancia elve védhetetlen, a tudományra nem lehet politikát alapozni. A könyv végül is arról szól, hogy a fenti szembeállítást esettanulmányok sorával igazolják a szerzők. Úgy vélem, a bős–nagyvarosi eset akár kitüntetett helyet kaphatott volna a szerzők példatárában.

A modern politikatudomány egyik legsúlyosabb dilemmáját David M. Ricci fogalmazta meg a *The Tragedy of Political Science* című művében (1984). Ricci elsősorban a politikatudomány épületének falain belüli ellentmondásokra, a politikatudósoknak saját tudományukkal kapcsolatos elégedetlenségére irányítja a figyelmet. Mi lehet az oka annak — teszi föl a szerző a kérdést —, hogy a megismételt felmérések (1960, 1969, 1976) egyértelműen azt mutatják, hogy a politikatudósok — sokkal inkább, mint más tudományok művelői — mélységesen csalódottak választott hivatásukkal kapcsolatban? Az 1976-os felmérés adatai szerint „a politikatudósok egyre elégedetlenebbek a hivatásukkal, olyannyira, hogy a megkérdezetteknek csupán a 24 százaléka mondta azt, hogy ha újra kezdené, akkor is a politikatudományt választaná hivatásul” (Ricci 1984: 18). Az idézett felmérések, valamint különböző vélemények alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a panaszok közös okra

vezethetőek vissza: a politika tudománya nem képes egyértelmű utat mutatni a jó társadalomhoz. A különböző politikatudományi nézetek, tanítások egymásnak ellentmondanak, olykor kioltják egymást, így a politikatudomány nem tud fölmutatni olyasmit, amit mindenki — mint tudományosan megalapozottat — elfogadna. A politikatudomány azért *tragikus* hős, mert kettős kötésben van: a politikatudomány egyrészt elfogadja a tudományos technikákat, hiszen tudomány kíván lenni, másrészt viszont a demokratikus ideálok elkötelezettje. „A politikatudósok tudományosan szeretnék tanulmányozni a politikát... Ezek a tanulmányok azonban nem mindig pozitív színben tüntetik föl vizsgálódásaik konkrét tárgyát. A tudományos kutatás folyamatosan tagadja a demokratikus ideológia tételeit, például az átlag állampolgár racionalitására vonatkozó tételt” (Ricci 1984: 24). Nem egyébről van itt szó, mint arról, hogy a politikatudomány mint tudomány eljuthat a demokrácia megkérdőjelezéséig. A felvetett dilemma valóban nem új. A klasszikus — Machiavelli fellépés előtti — politikatudomány már szintén beleült között ebbe a kérdésbe, amely az *emberre*, az ember természetére fölített kérdéssel azonos. A klasszikus válasz a *természeti törvény* elfogadását ajánlja, valamint a vegyes kormányzati forma bevezetését. A tiszta demokratikus kormányzati forma ugyanis (Platón: *Állam*, VIII. könyv; Arisztotelész: *Politika*, főként a VII. könyv) nem egyeztethető össze az emberi természettel, illetve a társadalom tényleges működésével. A modern demokrácia — a képviselési rendszer föltalálásával — arisztokratikus elemeket vezetett be, így kívánták megoldani azt a gyakorlati problémát, hogy a közvetlen demokrácia nagyobb földrajzi területen, nagyobb népességgel nem működőképes. A politika alaptermészetét azonban a modern demokrácia sem változtatta meg. A politikának ezt az alapvonását Leo Strauss a következőképpen fogalmazta meg: „Minden politikai cselekvés vagy a megőrzésre, vagy a változtatásra irányul. Amikor a megőrzést választjuk, akkor a rossz irányba történő változást kívánjuk megakadályozni, amikor változtatni akarunk, akkor valami jobbat kívánunk megvalósítani. Minden politikai cselekvést tehát a jobbról és a rosszabbról alkotott valamilyen gondolat vezérel” (Strauss 1988).

Bármilyen legyen is a modern politikatudomány önmagáról alkotott felfogásának a kiindulópontja, előbb-utóbb szembe kell néznie a politika alapvető kérdéseivel. Bárhogyan próbálja is a modern politikatudós szűkíteni a politika fogalmát (lásd pl. Tőkés 1988: 11), a redukcionista kísérletek szükségképpen feloldhatatlan ellentmondásba keverednek egymással. Nem véletlen, hogy a politikatudomány rendre kénytelen föltenni önmagának a kérdést, hiszen maga is politikai jelenség. Ez a kérdés tulajdonképpen kettős: „Mi az ember?“, illetve „Mi a jobb és mi a rosszabb?“

AZ AMERIKAI MINTA

A politikatudomány a politikáról szóló tudás nevére aspirál, azaz a politikai vélemények tudással való fölcserélése a célja. Az európai politikai gondolkodás két alapvető módszert alakított ki a politika tudományos tanulmányozására. Az egyiket a nagy gondolkodók normatív jellegű, logikailag kifinomult, bölcsességre törekvő gondolatai képviselik, a másikat a tapasztalati adatok összegyűjtésén alapuló leíró empirizmus. Az utóbbi a 20. századi politikatudomány uralkodó tudományeszménye, amely az amerikai politikatudomány fölemelkedésével együtt vált meghatározóvá. Bernard Crick szavaival: „A politika tanulmányozása ma az Egyesült Államokban méretében, tartalmában és módszerében egészen egyedülálló a Nyugat szellemi fejlődésében” (Crick 1982: XI). A világ nagy részén az amerikai típusú politikatudomány terjedt el, ezt tekintik mintának. Ennek lényege a kvantitatív módszerek általános alkalmazása, kulcsfogalmai a megfigyelés, mérés, számolás. Az igazság kritériuma kizárólag az empirikus bizonyíthatóság.

Tocqueville sokat idézett mondata — „A new science of politics is needed for a new world” — sokáig csupán frappánsan megfogalmazott fölismerés maradt. Amerika ugyanis egészen jól megvolt bármiféle komolykodó politikatudomány nélkül. Különösen a múlt század első felében „általános egyetértés mutatkozott az eredményes politikai gyakorlat általános mintáját illetően”, így aztán nem is támadt komoly igény „a gyakorlat doktrinális kikristályosítására” (Crick 1990: 7).

Charles Merriam didaktikus tömörséggel foglalta össze (1970: 132) az amerikai politikatudomány fejlődési szakaszait: 1. 1850-ig az *a priori* és a deduktív módszer uralta az amerikai politikai gondolkodást; 2. 1850 és 1900 között a történeti és komparatív módszer vált általánossá; 3. a századforduló után kezdett kibontakozni az empirikus adatgyűjtésen és mérésen alapuló politikatudomány, míg a behaviorista pszichológia behatolása a politikatudományba nyitotta meg a negyedik korszakot. A modern, behaviorista politikatudomány az 1920-as és 1930-as években a chicagói iskola tévékenységével vette kezdetét. Ennek az iskolának a hatása máig meghatározó. Noha az 1960-as évek politikai eseményei megrázkódtatták az amerikai politikatudományt is, az alapvetően behaviorista elkötelezettségű diszciplína megmaradt a pozitívista, relativizáló és historicista megközelítési mód mellett. Ezek az évek mégsem múltak el nyomtalanul: egyre szaporodott azoknak a száma, akik tarthatatlan álláspontnak tekintették a deskriptív, értékmentes, empirista tudományfelfogást. David Easton vezette be a posztbehaviorista politikatudomány megjelölést, melynek lényege a politikaelmélet és az értékek rehabilitálása. A hatvanas éveket a liberális politikaelméletek reneszánszával szokás azonosítani (vö. Germino 1968). Újra központi kérdéssé vált a politikatudomány erkölcsi elkötelezettsége. Röviden: az 1960-as évektől fokozatosan érlelődött a felismerés, hogy a politikatudomány maga is politikai jelenség; hiába ölti magára a hűvös objektivitás jelmezét, egy nagyobb entitásba, a politikai közösségbe ágyazódik be, és

időről időre tisztázni kell a viszonyát ennek a közösségnek a politikai céljaihoz.

Az amerikai politikatudomány fejlődését az amerikai alkotmány liberális alapelveinek a gyakorlati értelmezése és feltétlen elfogadása tette lehetővé. Ezek az alapelvek a modern liberális demokrácia és egyben politikatudomány posztulátumai. Az első liberális posztulátum szerint minden ember elidegeníthetetlen jogokkal van felruházva. Másodszor, az ember racionális lény, s mint ilyen képes önállóan megítélni, hogy adott helyzetben miként döntsön az érdekeivel összhangban. Harmadszor, az emberek politikai csoportokat alkotnak, hogy politikai céljaikat meg tudják valósítani. Negyedszer, lehetséges az emberek akaratával összhangban lévő felelős kormányzat megválasztása. Ötödször, a liberális demokrácia a haladásban és a tudományban való hiten alapul. Itt érdemes megjegyezni, hogy a német típusú politikatudomány nem az egyént, hanem az államot tekintette a politika tanulmányozása kiindulópontjának. Az állam jogi vizsgálata és nem az egyén racionális döntéseinek az elemzése a német politikai gondolkodás tradicionális útja. A német politikai gondolkodók számára az állam s nem az egyén a legfőbb erkölcsi entitás. Ez az oka annak, hogy önálló politikatudomány nem is alakulhatott ki német földön, a politika tanulmányozása alárendelődött a jogtudománynak (Crick 1982: 13).

A modern tudomány célja okozati sorok fölállításával egy-egy részterület jelenségeinek a magyarázata. A modern tudós szigorú szabályokat állít fel, hogy egy magyarázat, elmélet, állítás mikor tekinthető tudományos igazságnak. Herbert Feigl, a logikai pozitivisták iskola egyik képviselője szerint a tudomány célja a leírás, magyarázat és előrejelzés (Feigl 1949). Felfogása szerint valamely tudományos eredménynek a következő feltételeket kell teljesítenie: 1. Interszubjektív ellenőrizhetőség — vagyis bárki ellenőrizni tudja az adott tudományos állítást, aki elég felkészült és megfelelő eszközei vannak hozzá. Feigl ezt nevezi a „tudományos objektivitás” követelményének; 2. Megbízhatóság, illetve a megerősítés elégséges foka. E kritérium a vélemény és a tudás megkülönböztetését célozza. A kettő közti határvonal meghúzása azért nehéz, mivel ez a vonal soha nem abszolút; 3. Egyértelműség és pontosság; 4. Koherencia és szisztematikus fölépítés. Feigl T. H. Huxley tudomány-meghatározására támaszkodik e pont értelmezésekor, miszerint a tudomány „organized common-sense”, vagyis bárki számára hozzáférhető tények „szervezett” egysége; Végül (5.) a tudományos ismeret legyen átfogó, általánosító. A tudományos ismeret — szemben a köznapi tudat individualizáló természetével vagy bornírt általánosítóival — mindig megalapozott általánosító megfogalmazásban fejeződik ki.

Vajon a politika tanulmányozója képes teljesíteni ezeket az elvárásokat? Annak ellenére, hogy az eddigiekben a szkeptikus hangok voltak túlsúlyban, a föltett kérdésre igennel válaszolok. Ezek a kritériumok ugyanis nem tartalmaznak semmi olyasmit, amit — mondjuk Arisztotelész — ne teljesített volna. Egyetlen szempont van, amely kimarad ebből a megközelítésből: a morális. A politika — kezdetektől fogva — a jó

életéről alkotott különböző felfogások, vélemények ötvözete, illetve ütköztetése. A politika tehát értékkonfliktus, át van szöve morális szempontokkal. Az értékkonfliktusok kimenetele meglehetősen bizonytalan, így a politikai előrejelzések inkább csak találgatások, vélemények, semmint megbízható jelentések. Természetesen az értékkonfliktusok mellett az érdekkonfliktusok játszanak döntő szerepet: a kétféle konfliktus kölcsönhatása olykor meghökkenítő formációkat hozhat létre. A politikatudomány ezekben a kérdésekben többnyire csak kullog a valóság után.

Sajátos módon kapcsolta össze Karl Popper a tudománnyal szemben támasztható módszertani követelményeket a modern liberális demokrácia, a „nyitott társadalmak” fenntartásának lehetőségével. Felfogása szerint egy társadalom nyitottságát a tudomány garantálhatja (lásd a liberális demokrácia hitét a fejlődésben és a tudományban). A zárt társadalmak azért zártak, mert egyetlen, dogmaként kezelt alapelven nyugszanak. Ilyen dogma lehet az osztályharc elmélete vagy az árja faj fensőbbrendűségének a „tudományos” tana. A modern zsarnokságok ugyanis — szemben a premodern zsarnokságokkal — tudományosan megalapozott ideológiákkal kívánják legitimálni a hatalmukat. A tudományra hivatkozás oly általános a modern politikában, hogy Popper életre szóló gondolkodási programot alapozott erre a kérdésre: „Lehetséges-e objektív tudás?” Ha erre a kérdésre „nem” a válasz, akkor bármilyen társadalmi rendszer igazolható „tudományos” eszközökkel. Ha viszont „igen” a válasz, akkor objektív mércék is fölláthatóak, amelyekkel meg lehet állapítani valamely állításról, hogy tudományos-e vagy sem. Popper a következő kritériumrendszerrel dolgozta ki. Az első követelmény, melyet bármely állításnak teljesítenie kell ahhoz, hogy tudományosnak nevezhessük, az ellenőrizhetőség. Ez a követelmény megfelel Feigl első elvének, az interszubjektív ellenőrizhetőségnek (Popper 1947: 206). A második követelmény, a falszifikáció elve, már sajátosan popperi. A tapasztalat azt mutatja, hogy a későbbi tények, újonnan fölmerülő szempontok előbb-utóbb megkérdőjeleznek minden tudományos állítást, elméletet. Ha ez így van, akkor a tudósnak kötelessége a tudományos tételét olyan formában megfogalmazni, hogy az bármikor megcáfolható legyen. Egy tudományos tétel empirikusan bármikor ellenőrizhető: a falszifikáció és nem a verifikáció garantálja egy tétel tudományosságát. Egy tudományos rendszertől nem várható el, hogy pozitív értelemben mindenkor elfogadható legyen, az ellenőrizhetőség feltételének viszont mindig rendelkezésre kell állnia; egy elméleti rendszer a tapasztalat révén bármikor megdönthető (Popper 1947: 206). Popper harmadik követelményét talán módosíthatóságnak (tentativity) fordíthatjuk: ez az alapelv azt mondja ki, hogy még azoknak az állításoknak is, amelyek kiállták a falszifikáció próbáját, nyitottnak kell maradniuk a módosításra. David Ricci a három alapelv logikus következményének tartja a negyediket, amely szerint a tudományban tanácsosabb a módszerre, mint az eredményre tenni a hangsúlyt (Popper 1947: 206; Ricci 1984: 117).

Popper — csakúgy mint Kuhn — figyelmeztet, hogy a tudományra vonatkozó elképzelései elsősorban a természettudományokra alkalmazhatók (Popper 1947: 206). Ennek ellenére — csakúgy mint Kuhn esetében — Popper tudományfölfogását minden megszorítás nélkül használják a társadalomtudományok tárgyalásakor is. Tudományelméletében Popper a neopozivisták nyomdokain haladt és a metafizika kiküszöbölésén fáradozott. Politikai gondolkodóként a progresszvista liberális eszmék barátja. Ezt a két irányzatot kapcsolta össze, hogy kimutassa a marxizmus metafizikai jellegét és ily módon tudománytalannak minősítse. A nagy paradoxont azonban ő sem oldhatta meg: az értéksemleges tudomány és az értékkonfliktusokkal terhelt politika közti viszony tárgyalását eleve csak értéktételezésekből kiindulva lehet megkezdni. Vagyis először van az értékek nem tudományos világa, és csak azután — ezen építkezve — következik a tudomány objektivitása.

Popper mindenesetre olyan fölfogással ajándékozta meg az amerikai politikatudományt, amely kiválóan beleilleszkedett a behaviorista eszmeiségbe — legalábbis a hatvanas évekig. Ezután viszont az amerikai politikatudomány elvesztette a magabiztosságát, önismereti válságba került. Egyfajta tanácstalanság, apátia látszik erőt venni az amerikai politikatudósok egy részén. A kommunizmus felett aratott győzelmet erősen beárnyékolja Amerika relatív hanyatlása. Nem véletlenül akarja Theodore J. Lowi fölrázni a kollégáit: „A modern politikatudomány vétkei között mind közül a legnagyobb a szenvedély hiánya” (Lowi 1992).

A HAZAI POLITIKATUDOMÁNYRÓL

A magyar politikatudomány számos vétké között a szenvedély hiánya biztosan nem szerepel. Mi több — érthető módon — a magyar politikatudósok egy részét talán túlságosan is áthatja a napi politika elkerülhetetlen szenvedélyessége. A politikatudománynak ez az aktivista fölfogása — igaz, más körülmények között — elvi megfogalmazást is nyert a nyolcvanas évek elején (vö. Ágh 1981). Részben ez az aktivista szemlélet, részben a politikatudománynak a politikát közvetlenül kiszolgáló, segítő funkciójába vetett hite az oka annak, hogy a mai magyar politikatudomány *ateoretikus*. Ez nem feltétlenül kritika: el tudok képzelni olyan politikai irodalmat, amely nem törekszik általánosításokra, politikai közvéleményt teremtő ereje van, funkciója kimerül a napi politika kérdéseinek megtárgyalásában, mélyíti az aktuális politikai problémák megértését, afféle árnyékpolitizálást folytat, írásos műfaja napilapba írt cikk vagy interjú. Egy ilyen típusú politikai irodalomban nincs szükség szakmai öntudatra, nem érdeklődik saját múltja iránt, főként a jelennek él, és tanítható módszertana sincs.

A magyar politikatudomány azonban — a jelek szerint — a teoretizáló politikai irodalom irányában kíván haladni. Ennek számos írásbeli bizonyítéka van.¹ Tudománnyá fejlődésének az egyik legnagyobb akadá-

lyát abban látom, hogy nincs szakmai öntudata, amely megfelelő magabiztosságot kölcsönözne a különféle, a szűk szakmai berkeken túli vitákban. A következőkben ennek az öntudathiányos állapotnak az okait szeretném megvizsgálni.

Az első okot az önismeret hiányának nevezem. A mai magyar politikatudomány nem ismeri kellően sem az uralkodóvá vált amerikai politikatudomány eddigi fejlődését, sem a hazai politikai gondolkodásnak a múlt század második feléig visszanyúló történetét. Szemben az általánosan elterjedt felfogással, a magyar politikatudomány nem az 1980-as években született meg — legfeljebb feltámadásáról beszélhetünk. Vitathatatlan, hogy a kommunista időszakban legitim módon egyetlen „politikatudományt” lehetett művelni, a tudományos szocializmust, amely a „modern proletariátus osztályharcának elmélete, politikai tudománya”. Ehhez képest valóban előrelépés volt az önálló politikatudomány megalapítása és intézményes, akadémiai elismertetése a hetvenes évek végétől kezdve. Ez azonban csupán újjáalakulásnak minősíthető, hiszen már a múlt század második felétől kezdve beszélhetünk önálló politikatudományról Magyarországon — igaz, erősen a német jogásziás minta hatása alatt állt, amit az is bizonyított, hogy az első politikatudományi könyvek német művek fordításai voltak. Világosan különbséget kell tenni a modern magyar politikai irodalom megszületése és a modern politikatudományi irodalom megjelenése között. A modern magyar politikai gondolkodás kezdetét az 1790-es évekre tehetjük, az önmaga helyzetét, belső problémáit is fölvető politikatudományi irodalom csírái viszont csak a múlt század közepe táján jelenik meg. A számottevő, nagyobb összefoglaló politikatudományi művek pedig csak a századforduló tájékán jelentek meg. Ennek a korszaknak kétségtelenül a legbefolyásosabb politikatudósa Concha Győző volt.²

A politikatudomány öntudatra ébredésének korábban is, ma is előfeltétele, hogy a politikatudomány művelője bizonyos távolságot tartson a közvetlen politikától. A politikatudomány belső helyzetét kevésbé ismerők a „politológiát” egyfajta elemző zsurnalizmussal azonosítják. Nem kívánom ezzel kapcsolatos véleményemet (Lánczi 1992) újra kifejteni, csupán jelzem: a zsurnalizálódás azért hat az egészséges szakmai öntudat megerősödése ellen, mert a napi politikának a politikatudományétól eltérő logikáját erőlteti a politikatudományra.

Az öntudatot gyengítő második tényező a politikatudomány nyelvével függ össze. Égető gond a magyar politikatudományi diskurzus kiforratlansága. A nehézségek már olyan egyszerű kérdéseknél kezdődnek, mint például az angol politikatudományi terminusok magyarra fordítása. Valóságos nyelvújítási mozgalmat lehetne indítani egy sor fogalom meghonosításáért és tartalmának tisztázásáért. Nagyobb gond, hogy a magyar politikatudománynak nincs kialakult, saját eredményeit egyértelmű jelentéssel közlő kommunikációs nyelve. Ez két okra vezethető vissza: az egyik az eredmények „szűkössége”, a másik a szakma belső párbeszédének a kialakulatlansága. A diskurzus, melynek eredeti latin jelentése — „ide-oda futás” — tökéletesen utal a fogalom mai

értelmére is, univerzális konszenzus kialakítását fejezi ki empirikus és normatív kijelentések dialogikus-argumentatív elemzése révén. Diskurzust csak egy kommunikációs közösség alakíthat ki, melynek tagjai hajlandóak meghatározott szabályok szerint érvelni. A kommunikációs folyamat résztvevőit az együttműködésnek és az argumentatív konszenzuseresésnek kell vezérelnie. Az időzített bomba éppen ezen a ponton van elrejtve a politikatudomány alatt. Kérdéses ugyanis, hogy a politikatudományban, amely maga is elvileg ugyanolyan megosztott, mint a politikai élet, egyáltalán kialakulhat egységes diskurzus. Adott politikatudományi szakterületen belül feltétlenül. Ehhez viszont specializálódásra, önálló részterületek és elméletek megjelenésére van szükség. Ha viszont — amint feltételezem — a magyar politikatudomány ateoretikus szakaszában van, akkor a diskurzus kialakulására még várni kell.

A magyar politikatudomány további sajátossága az ideológiai tagoltság kezdetlegessége. Az Almond által fölvázolt négyes tagoltság már csak azért sem jöhetett létre, mert az ideológiai dimenzió mellett a módszertani szempont egyelőre elhanyagolható. Van-e akkor valamilyen megosztó szempont? Kettőt látok. Az egyik generációs, a másik ideológiai jellegű. A fiatalabb politikatudós nemzedék — ha egyáltalán beszélhetünk ilyesmiről — erősen kötődik az amerikai típusú politikatudomány hagyományához, megközelítési módszereihez, azokat próbálja alkalmazni a hazai politika értelmezésében. Ily módon deduktív és egyelőre kevésbé érzékeny a közvetlen empirikus valóságra, azaz nem eléggé árnyalt a politikaképe. Szintén a fiatalabb szakemberek sajátossága, hogy szívesebben használják a társadalomtudományok „kemény” módszereit. Az idősebb politikatudós nemzedékek tagjai jobban kötődnek a történeti megközelítés módszeréhez, gyakoribb a jogászias szemléletű megközelítés. Feltételezhetően a nagyobb közvetlen tapasztalataik révén árnyaltabban képesek látni a politikai folyamatokat.

Ami az ideológiai megosztottságot illeti, ezzel kapcsolatban egy tabunak számító kérdést szeretnék érinteni. Nem kerülhető meg ugyanis az a kérdés, hogy a mai politikatudomány egyelőre magán viseli a tudományos szocializmusban való fogantatásból eredő erkölcsi szeplőt. Míg például az amerikai politikatudományban a politikai filozófia és a pozitívista politikatudomány közötti konfliktus forrása elvi, filozófiai jellegű, nálunk ez az ellentét politikai természetű. Arról a jelenségről van szó, hogy a győztes ideológia ritkán könyörületes a vesztes ideológiával. A politikai elit egy része a magyar pozitívista politikatudományt baloldali elkötelezettségűnek tekinti. Ezért eleve fenntartással fogadják a politológusok kritikáit. Való igaz, hogy a magyar politikatudomány ideológiailag egyoldalú. Gyakorlatilag hiányzanak a „kemény jobboldali” politikatudományi elméletek (pl. racionális választás) hívei és főként művelői. A többnyire romantikus és historizáló hajlamú magyar politikai konzervativizmus egyelőre nagyon messze van attól, hogy politikailag kiindulópontja legyen egy hozzá közelálló „kemény” politikatudományi iskolának. Az ideológiai megosztottságról tehát elmondható, hogy politikatudományi iskolák híján nem meghatározó tényező.

Ebből az is következik, hogy az egyéni törekvések igen széles skálán mozognak és nehezen csoportosíthatóak.

A magyar politikatudomány legérzékenyebb pontja a szakmai képzés és továbbképzés megoldatlansága. A „szakmai képzés” helyett szívesebben használnám a *mesterség* fogalmát, ez ugyanis sokkal több mindent foglal magába. A mesterség fogalma felöleli az ismereteken túl azokat a fogásokat is, amelyek nélkül elképzelhetetlen bármely szakma művelése. A politikatudományi képzés a világon mindenhol az egyetemeken zajlik. Valamiféle politikatudományi képzés alig néhány egyetemen folyik Magyarországon. Jegyzetek, tankönyvek, szöveggyűjtemények, kipróbált tanmenetek alig vannak. Nincs kidolgozott követelményrendszer. Teljesen megoldatlan a módszertani képzés. A tankönyvekből megtanulhatatlan mesterségbeli fogásoknak pedig végképp nincs gazdája. Mire gondolok? Jórészt hiányzik az a típusú személyes kapcsolatrendszer, amelynek révén a hallgatók megtanulhatnák a szakma kézműves fogásait: hogyan kell egy tanulmányt megírni, hogyan kell egy előadásra készülni, hogyan kell egy pályázati anyagot összeállítani. Nagy érdeklődéssel forgattam Aaron Wildawsky *Craftways* című kis könyvét (1989), melyben a szerző közrebocsátja a pályafutása során szerzett személyes tapasztalatait. Olyan egyszerű szabályokat, jó tanácsokat fogalmaz meg, amelyek eligazítják az ifjabb nemzedékeket, hogy mire kell figyelni munka közben, mi az, amivel nem kell törődni, hogyan kell az embernek az idejét beosztania, mikor érdemes könyvtárba menni, és így tovább. Magyarországon egyelőre minden új generációnak szinte mindent újra kell kezdenie. Ez erő-, időpocsékolás, és késlelteti a szakmai önbecsülés megszilárdulását.

Ezzel vissza is értem a kiinduló kérdéshez: az öntudat hiányához. A modern politikatudomány a modern demokrácia működéséről szóló tudomány. Védelme jelen körülmények között a politikatudomány legfőbb morális kötelessége. A politikatudománynak meg kell tudnia határoznia, hogy mi a „politikai” ma Magyarországon. Értelmeznie kell itt és most a politikai fogalmak tartalmát. Egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, hogy Magyarországon demokrácia van. A tekintélyelvű politizálásnak legalább akkora hagyománya van, mint a demokratikusnak. Amikor ez a morális elkötelezettség összekapcsolódik a részletes pontos tanulmányozásával, és az eredmények általánosabb érvénnyel fognak bírni, akkor majd nagyobb öntudattal állhat a politikatudomány a politikai közösség elé.

JEGYZETEK

¹ Fontosnak tartom leszögezni, hogy felfogásom szerint a politikai filozófia és a politikaelmélet nem azonos egymással. A politikai filozófia állításainak érvényét nem a gyakorlat igazolja, míg a pozitivista politikatudomány elméleteit kizárólag a valóság tényei támasztják alá, vagy kérdőjelezik meg. Az „ateoretikus” megjelölést csupán a pozitivista politikatudomány helyzetének jellemzésére kívántam alkalmazni.

² Concha Győző termékeny szerző volt, így itt csupán két fontos művére szeretnék utalni: *Politika* I–II. köt. Bp. 1985 és 1905; *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik*. Franklin-Társulat, 1885. Vö. Kun József: *Bevezetés a politikaába*. Franklin-Társulat, 1916. Lásd főként az Előszót és 119. sk.

HIVATKOZÁSOK

- Almond, Gabriel A. 1989. *A Discipline Divided. Schools and Sects in Political Science*. Sage Publications
- Ágh Attila 1981. Politikatudomány: illúziók és igények. *Társadalomtudományi Közlemények*, 4.
- Collingridge, David–Colin, Reeve 1986. *Science Speaks to Power. The Role of Experts in Policymaking*. New York: St. Martin's Press
- Crick, Bernard 1982 [1959]. *The American Science of Politics. Its Origins and Conditions*. Greenwood Press
- Feigl, Herbert 1949. Naturalism and Humanism. *American Quarterly*, 2, 135–48.
- Germino, Dante 1968. *Beyond Ideology. The Revival of Political Theory*. The University of Chicago Press
- Kuhn, Thomas S. 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat
- Lánczi András 1992. Mi baj van a politológiával? *Kritika*, 9.
- Lowi, Theodore J. 1992. The State in Political Science: How We Become What We Study. *American Political Science Review* (Vol. 86), 1 (March)
- Merriam, Charles 1970 [1925]. *New Aspects of Politics*. The University of Chicago Press
- Popper, Karl 1947. *The Open Society and its Enemies*. George Routledge and Sons LTD.
- Ricci, David M. 1984. *The Tragedy of Political Science. Politics, Scholarship, and Democracy*. New Haven, CT: Yale University Press
- Strauss, Leo 1988 [1959]. *What is Political Philosophy?* The University of Chicago Press
- Tőkés Rudolf 1988. Politikatudomány Magyarországon az 1980-as években: eszmék, ellentmondások. *Századvég*, 6–7.
- Wildawsky, Aaron 1989. *Craftways. On the Organization of Scholarly Work*. Transaction Publishers

CSIZMADIA ERVIN

Magyar politikatudomány — múlt nélküli jelen?

Előjáróban szeretném leszögezni, mennyire szükségesnek tartom a vitát a politikatudomány helyzetéről, lehetőségeiről. Az elmúlt években többen kísérletet tettek arra, hogy exponálják a politikatudományban jelentkező dilemmákat és ellentmondásokat — csak taláломra utalnék Tőkés Rudolf 1988-as cikkére a *Századvégben*, Pokol Béla 1991-es írására a *Népszabadságban* és Láncki András 1992-es dolgozatára a *Kritikában* —, ám sajnálatos módon az eddigi próbálkozások viszonylag kevés sikerrel jártak: nem alakult ki sokoldalú nyilvános vita. Hogy ennek mi az oka, ezúttal nem boncolgatnám, s csak remélhetem, hogy a mostani vita lezárulásakor (ha egy ilyen természetű vita egyáltalán lezárható) okosabbak leszünk és alaposabban megismerhetjük egymás álláspontját.

A szerkesztők első kérdése a magyar politikatudomány és szellemtörténeti tradícióinak *viszonyát* firtatja — azt gondolom, nagyon szerencsés, hogy ez a kérdés került az első helyre. Jómagam úgy látom, ebben a kérdésben (illetve a kérdésre adott válaszainkban) kimutathatóvá válik a magyar politikatudomány jelenlegi „bajainak” számos összetevője. Magam úgy tenném föl a kérdést: *van-e egyáltalán viszonya* a mai politikatudománynak saját tradícióihoz? Tudja-e egyáltalán, hogy *vannak* tradíciói, és ha igen, „használja-e”, értelmezi-e ezeket a hagyományokat?

Megítélésem szerint — egyetértve Láncki Andrásnak a *Kritika* 1992. szeptemberi számában kifejtett, idevágó téziseivel — meglehetősen kevésbé ismertek vagy alkalmazottak a modern magyar állam- és jogelmélet, a pártokra, a parlamentre, a választókra és a választásokra vonatkozó irodalom tudományos tapasztalatai.

Hogy miért van ez így, többféleképpen magyarázható. Magam azt az álláspontot vallom, hogy ez összefügg a régi magyar politikatudományi

irodalom javarészenek *par excellence konzervativizmusával*, amelyet azonban megkülönböztetnek a *politikai konzervativizmustól*. A politikai és a tudományos irányzatok automatikus megfeleltetése és paralelként kezelése legalábbis megkérdőjelezhető.

Hadd érzékeltessem mindezt a liberalizmus (manapság mint a progresszív gondolkodás általánosan elfogadott normája) példáján. A magyar történelem különböző korszakai azt mutatják, hogy céljaikban, kötődéseikben és értékeikben a liberális *politikai* irányzatok (pártok) eruropebbek voltak, közelebb álltak a nyugati normákhoz, mint konzervatív és különösen keresztény-nemzeti riválisaik. De vajon az következik ebből, hogy Magyarországon kompakt *liberális politikatudományi tradíció* jött volna létre, amelyre akár ma is támaszkodhatunk? Úgy vélem, ez korántsem állítható, nem mintha a liberális alkatú szerzők nem kíséreltek volna meg ilyen műveket létrehozni, hanem elsősorban azért nem, mert ezeknek a próbálkozásoknak egyrészt a *tárgyuk*, másrészt a *módszerük* nem volt — akadémiai értelemben — tudományos. Azok a liberális szerzők, akiket ma például a liberális politikai pártok némelyike tudós elődjének tekint (például Jászi Oszkár vagy Csécsy Imre), nem vizsgálták a politikatudomány *alapkérdéseit* és módszereiket is inkább a politikai folyamatok logikája szerint alakították ki. Nem azt állítom, hogy az említett szerzők munkáiban ne találhatnánk tudományosan hasznosítható momentumokat, de azt igen, hogy belőlük, rajtuk keresztül a magyar politikatudomány *nem határozhatja meg önmagát*, illetve ha mégis ezt teszi, akkor ezzel lemond saját önmegismerésének a magyar történelem által tálcán kínált lehetőségéről.

De mi teszi bonyolulttá ezt a problémát? Az a „riasztó” fölismerés, hogy az a létező politikatudományi tradíció nem kis mértékben *konzervatív*, miközben a mai magyar politikai életben a konzervativizmusnak meglehetősen pejoratív *politikai* kicsengése van. Magyarán szólva, mint-ha megrettentünk volna attól, hogy a sokak által vallott liberális értékeknek nem találunk — legalábbis a tudományban — történeti előképeket. Ambivalens hát a viszonyunk a politikatudomány történeti tradícióihoz, amiben azonban szerintem az a társadalmi tény is tükröződik, hogy a magyar társadalomnak sincs megfelelő viszonya saját történetéhez. Illetve egyfajta kapcsolódás mégiscsak létezik, mégpedig a történelem *kitüntetett* pontjaihoz: forradalmakhoz, szabadságharcokhoz, hősies és szinte mindig elvetélt kísérletekhez.

Ha a politikában lehet is erre a „múltszemléletre” építeni, nagy kérdés, a politikatudományban célszerű-e. Szerintem nyilvánvalóan nem. Akarjuk vagy nem: a tudománynak megvannak az öntörvényei, és nagyon is elképzelhető — a művészetekhez hasonlóan —, hogy például a politikatudomány hanyatló, a politikai ízlésünkkel és reményeinkkel éppenséggel ellentétes korokban szakad le igazán a politikáról és válik tudományá.

Helyszűke miatt csupán annyit jegyeznek még meg, hogy célszerűnek tartanám (bár lehet, hogy már folynak ilyen kutatások) ezeknek a tradícióknak (mondjuk 1867 és 1945 között) szisztematikus számbavé-

telét. Elsősorban olyan szerzők munkáira gondolok, mint Kautz Gyula, Réz Mihály, Concha Győző és iskolája, Ottlik László, Dékány István és még sorolhatnám. Fontos lenne a mértékadó elsődlegesen politikatudományi folyóiratok anyagának (*Magyar Társadalomtudományi Szemle, Társadalomtudomány* stb.) földolgozása is, illetve bizonyos politikatudományi vagy azzal rokon témacsoportok történeti fejlődésfolyamatának szisztematikus elemzése. De említhetném Concha vagy tanítványa, Krisztics Sándor és mások próbálkozásait a politika fogalmának és egy szisztematikus államtannak a kidolgozására. Ugyanakkor — ismétlem — mindezekről élesen megkülönböztetném a liberális *politikai* hagyományokat.

A második és harmadik kérdés véleményem szerint szorosan összertartozik, ezért összevonva próbálok válaszolni rájuk. A főntebb kifejteteket továbbgondolva úgy vélem: valódi *irányzatok, iskolák és paradigmák* nem alakultak ki. Természetesen a magyar politikatudomány az elmúlt évtizedben nagyon sokat tett a hazai politikai élet leírásáért (és nem keveset megváltoztatásáért), de — többek között épp az első kérdésre adott válaszban jelzett tisztázatlanságok miatt — *irányzatok és iskolák* nem alakultak ki. Formálódtak különféle *álláspontok és gondolkodásmódok*, de ezek nem szerveződtek iskolákká vagy tudományos paradigmákká.

Valószínűleg azért nem, amiért annak idején a *liberális* rendszerkritika sem (pl. A Horthy-rendszerben). A Kádár-rendszerben egy demokratikus szocializmus normatívájából kiindulva a politikatudomány rendszerkritikus funkciót töltött be. Kevésbé igényelte, a maga hasznosítható tudományos tradícióinak felkutatását, jobbra csak *jelen-centrikus* érzékenysége alakult ki. Az éppen létező rendszert akarta fogalmilag megérteni és e megértés után kívánt elmozdulási lehetőségeket megfogalmazni.

Az persze, hogy a saját hagyományokhoz való reflexív viszony kialakítása a Kádár-rendszerben nem vetődött föl, nem tekinthető véletlennek. Távol áll tőlem a politológusok okolása az elszalasztott lehetőségek miatt. A Kádár-rendszerben a politikatudománynak nem lehetett *múltja*, mert maga az egész rendszer helyezte magát a múlton kívülre, a végtelenségig prolongálható jelenbe. Egyáltalán nem tartom meglepőnek, hogy *politikai* rendszerváltás kellett ahhoz, hogy a magyar politikatudományt is érdekelni kezdje a saját előtörténete. Ez azt mutatja: sokkal mélyrehatóbb változásról és igényekről van szó, mint amilyenekről gyakran beszélünk. Akárhogy is, ez nem nosztalgia még a politikában sem, hanem a *múlt folytonosságának valamiféle rekonstrukciós kísérlete*. Ennek persze lehetnek igencsak torz és túlhajtott megnyilvánulásai (mint például a politikai élet folyamatainak „visszatérése” a harmincas évekhez), a lényeg azonban esetünkben mégiscsak a tudományos múlt „visszaperlése”.

Irányzatok és paradigmák véleményem szerint nem jöhetnek létre olyan helyzetben, amikor a tudományoknak majdhogynem elsődleges funkciójuk, hogy segédkezzenek a főnálló viszonyok megváltoztatásá-

ban. Diktatúrában, totalitárius vagy autoriter rendszerekben a politikatudomány relatív függetlenséget élvezhet ugyan, de ebből nem következik, hogy a függetlenedő diszciplína *versenybe* is kezd, önmagát sokféle módon artikulálni is képes. A diktatúra, különösen puha változatában *megengedi* a tudományos önállósulást, de egyben korlátozza is; nem biztosítja a tudományon belüli pluralizálódás föltételeit. Talán éppen azért, mert nem tudományos iskolák sokaságára, hanem *egy alternatív tudományra* van szüksége.

Úgy látom, a mai helyzetben is fenyeget a politikatudomány *egycú-ságának veszélye*. S nem azért, mintha nem lennének egymástól elkülönülő, egyre inkább professzionalizálódó tudományos műhelyek, egymástól eltérő metodológiák, témaválasztások és interpretációk, hanem mindenekelőtt azért, mert a létrejövő új rendszerben a politikatudomány művelőinek nem kis része reaktiválni próbálja a korábban is alkalmazott rendszerkritikai attitűdöt, és ezáltal az „ők” (a „hatalom”) és a „mi” szembenállást. A mai rendszertől való irtózat — sajnos vagy nem, mindenesetre — látszik olyan erősnek, hogy a politológusokat felsorakoztatja „ellenük” és háttérbe tolja az egyes politikatudományi műhelyeket esetleg *elválasztó* tényezőket.

Mindebből következően kívánatosnak, sőt elengedhetetlennek tekinténem iskolák és paradigmák létrejöttét, de rövid időn belüli létrejöttüket két — nem is finánciális — szempontból sem tartom valószínűnek. Mindkettőt említettem már. Az *első* a politikatudomány történeti tradícióinak földolgozatlansága. Pusztán *jelenbeli* (Lánczi András kifejezésével horizontális) alapokon nem tartom elképzelhetőnek iskolák létrejöttét. Létrejöhetnek (vannak is) olyan irányzatok, amelyek a nyugati párhuzamos politikatudományi irodalomnak való megfeleltetést tekintik fő feladatuknak és kevéssé foglalkoznak a magyar (és nem csak magyar) modern fejlődés értelmezésével, de az irányzatok *önmagukban* nem visznek közelebb a hón áhított pluralizálódáshoz. Ezen a „bajon” talán az segít majd, ha — némi idő elteltével — megjelennek az első szisztematikusan történeti-politológiai földolgozások, illetve kiderülnek a *történeti* és a *jelencentrikus látásmód* és metodológia nem lényegtelen különbségei.

A másik probléma ennél súlyosabb. Vajon megváltozhat-e viszonyunk a politikatudomány *tárgyához* (a politikához)? Mikor és mitől változhatnak meg attitűdjeink és egyáltalán, van-e esély arra, hogy a számunkra akár ellenszenves „hatalmat” *sine ira et studio* vizsgáljuk? Természetesen nem gondolom, hogy ne volnának már ma is ilyen kísérletek, ugyanakkor úgy látom: a magyar (és a kelet-közép-európai) politikatudományának még erősek a *messianisztikus* vonásai.

Összegzőképpen azt mondanám tehát, *circulus vitiosus*nak tartom a helyzetet: nagyon szeretném ha többfajta irányzat és iskola létezne (s ezeknek egymástól jól elkülöníthető értékpreferenciái lennének), viszont úgy látom, hogy ez az irányzatosodás ez ideig, több ok miatt, kevéssé jött létre. Az egyik ok talán az, hogy a politikatudomány a kelleténél ritkábban válaszol *saját* alapkérdéseire, és túl sokszor a

politikáéra. A saját alapkérdésekhez szerintem csak *történeti* dimenzióknak birtokba vételével juthatunk el.

Ami a negyedik kérdést illeti, viszonylag csekély rálátásom van a politikatudomány *egész* intézményrendszerére. Amennyire meg tudom ítélni, az elmúlt években szinte az egész intézményi struktúra átalakult; új kutatócsoportok, egyetemi politikatudományi tanszékek és új tudományos intézetek is létesültek. Mindezt nagyon pozitív folyamatnak tekintem. Ugyanakkor aggódom is, amiért a működő intézményi keretek között — mindenekelőtt anyagi okokból — nagyon sok fontos téma kutatása elmarad vagy nem kellő szinten folyik. Az anyagilag ínséges idők egyik legsúlyosabb következménye szerintem az, hogy a fent említett iskolák és paradigmák létrejöttéhez szükséges *csoporthétkészítési* folyamatot akadályozza. Iskolákat csak rendszeresen és folyamatosan együttműködő kutatók hozhatnak létre; a mai helyzet sok tekintetben nem kedvez ennek. Persze, tudom, a kutató elsősorban *egyéni* méretű meg, mégis azt gondolom: legalább ennyire fontos a kutatói *teamek* szerepe is.

Ez utóbbit azért is hangsúlyoznám, mert például az általam olyannyira lényegesnek tartott történeti-politikatudományi feltáró munka nem lehet néhány megszállott kutató feladata, de nem lehet ehhez hasonló célokra szakosodott külön intézet (például Politikátörténeti Intézet) felségterülete sem. Tudnunk kell: ameddig a politikatudománynak nem alakul ki a mostaninál erősebb történeti „véna”, ötven-nyolcvan-száz évvel ezelőtti választások, államelméleti kérdések szinte kizárólag *történelmi* szakkérdéseként értelmeződnek.

A politikatudomány intézményrendszerében és az oktatásban is meg kell találni a politikatudomány történeti mondanivalóját. A magam részéről úgy vélem, ennek érdekében már most gondolkodni kellene bizonyos változtatásokon.

A változtatásoknak ez persze inkább csak egyik szükséges lépése. Először talán érdemes lenne arról a kérdéstről vitát nyitni, hogy *milyen típusú* politikatudományi intézmény-hálózatot és oktatást szeretnénk és ezek megközelítése érdekében *milyen mértékben* kívánunk módosítani a fennálló helyzetet. Nyilvánvaló, hogy az egyes intézeteknek és műhelyeknek maguknak kell döntenüik saját ügyeikben, de ezen túlmenően mégis kívánatos lenne valamilyen konszenzusra jutni.

Közvetlenül a föltett kérdésre válaszolva: olyan típusú fejlődést látok szükségesnek, amelyben a mostaninál erősebb profilú, a mainál egymástól jobban elkülönülő intézmények jönnek létre, és a mostaninál sokkal több vita zajlik majd közöttük.

Az ötödik kérdésre válaszolva, nem veszem tételelesen sorra a megnevezett területeket, mivel hogy az egyes esetekben nagyjából hasonlóknak látom a politikatudomány jelenlegi szerepét.

Először is az a kérdés, hogy *mit* közvetíthet a politikatudomány a szakmán kívüli közönségnek: politikusnak, újságíróknak, médiaszakembernek vagy az „egyszerű” állampolgárnak? Mást és mást — mindig

éppen a „haligatóság” összetétele szerint? Vagy netán valami „örök állandót”?

Úgy vélem, a politikatudomány akkor tölti be a feladatát, ha segít kapcsolatot teremteni egymástól látszólag távol eső jelenségek és folyamatok között. Nem csupán az ismeretek mennyiségét tartom döntőnek, hanem azt, hogy a politikatudomány hallgatói, tanulói *megismerkedjenek a politikai létezés alapvető törvényszerűségeivel*. A számomra két legfontosabbat említeném csak: a vita és a tolerancia problémáját. A politikatudomány segíthet abban, hogy megtanuljunk tisztelni a mienktől különböző véleményeket, miközben vitatkozunk velük. Nem arra van szükség, hogy mindenben megértsük egymást, netán egyetértsünk, hanem arra, hogy képesek legyünk civilizáltan kommunikálni és tolerálni a másféle véleményt.

Számomra a felsoroltak közül a legizgalmasabb az állampolgári nevelés kérdése. Hiszen a (közel-)jövő politikusainál, médiszakembereinél, újságíróinál, talán *mérhető* módon is megjelenik majd a professzionális politikatudomány jótékony hatása. De elmondható-e ez az állampolgárok esetében? Másképpen szólva: *hat-e* a politikatudomány az állampolgárra?

A kérdés lényege szerintem abban áll, hogy egy társadalom állampolgárait mi teszi állampolgárrá, mitől lesz — például — jogtudatuk, *miért* fogadnak el maguk fölött valamilyen kormányzatot. A politikatudomány nem tud változtatni állampolgári alapbeállítódásokon, de azzal, hogy rendületlenül felsorakoztatja a maga tradícióit, értékeit, *normát* állít az állampolgárok elé. A magyar társadalomnak krónikusan hiányzik a *normatadata*. Sem a jó értelemben vett állampolgári *alárendelődésnek*, sem a szembenállásnak nincsenek meg a kidolgozott mintái. A politikatudomány nyelvén persze nem lehet megtanítani „helyesen élni” az embereket, de a demokrácia toleráns normáit állandóan oda lehet állítani eléjük.

MEGJELENT

**A POLITIKATUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1992-ES ANGOL NYELVŰ ÉVKÖNYVE**

A kötet R. A. Dahl, A. Lijphart, R. Tőkés
és más külföldi politológusok mellett
hazai szerzők munkáit is tartalmazza
a kelet-európai társadalmi-politikai változásokról

SZERKESZTŐ: SZOBOSZLAI GYÖRGY

CÍME

**FLYING BLIND.
EMERGING DEMOCRACIES
IN EAST-CENTRAL EUROPE**

KIADJA

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST

ÁRA: 500,-Ft + ÁFA
20 PÉLDÁNY FÖLÖTTI RENDELÉSNÉL
30% ÁRENGEDMÉNYT BIZTOSÍTUNK

BESZEREZHETŐ:

MAGYAR POLITIKATUDOMÁNYI TÁRSASÁG TITKÁRSÁGA
Szűcsné Nagy Ilona
1068 Budapest, Benczúr u. 33. Telefon: 121-830/15; 122-1690

TÁJÉKOZÓDÁS

SZILÁGYI ISTVÁN

Politikatudomány Spanyolországban

„A politikatudomány megteremtésének munkája még csak a kezdeteinél tart. A politikatudomány olyan diszciplína, amely nemrég jelent meg és intézményesedett egyetemeinken” (Ciencia Política 1989: 3) — írja Ramon Cotarelo, az egyik legnevesebb spanyol politológus professzor, a „madridi csoport”¹ meghatározó egyénisége, a McGraw-Hill kiadó politológia-szociológia szakos hallgatók számára készült alaptankönyve első fejezetének bevezető soraiban.

Álláspontja homlokegyenest ellenkezőnek látszik a szintén a madridi Complutense egyetemen oktató, a kötetet szerkesztőként jegyző Manuel Pastor felfogásával, aki a spanyol politikatudományról írott bevezetőjében a reneszánsztól eredezteti és vezeti le a honi politikai gondolkodás politológiával összefüggésbe hozható műveit és gondolatköreit (Ciencia Política 1989: XI–XXIV).

Melyiküknek higgyünk? Hol van az igazság? Egyazon egyetem ugyanazon tanszéke két vezető professzorának nézetei között ekkora a szakadék? Feloldható-e és elviselhető-e ez a mélynek tűnő szemléletbeli ellentmondás egy alaptankönyv esetén? A válasz az utóbbi kérdésre mindenképpen igen, ha nem tévesztjük szem elől azt a körülményt, hogy Manuel Pastor egy folyamatot vázol, míg Ramon Cotarelo a spanyol politikatudomány helyzetét veszi alapul, a megvalósult eredmény felől közelíti meg a témát.

A két szempont együttes figyelembevételének szükségességére és elválaszthatatlanságára Manuel Pastor is utal a kötet legelején: „... az itt közölt munkák az új spanyol politikatudományt illusztrálják, mivel valamennyi szerző a szigorú értelemben (sensu stricto) vett politológusok első generációjához tartozik, s azt jelzi, hogy ez a tudományterület emancipálódott a jogi tanulmányok hagyományos gyámkodása alól” (Ciencia Política 1989: X).

Az tény, hogy közvetlenül vagy közvetve a politikatudományi vizsgálódások tárgyát alkotó társadalmi jelenségek Spanyolországban a harmincas évek végéig, a negyvenes évek elejéig formálisan is a politikai jog², az alkotmányjog, az államelmélet, a jogfilozófia és a szociológia keretei közé nyertek besorolást. Tartalmi tekintetben ez a helyzet még az ötvenes években is megingathatatlanak látszott, noha akkor már a spanyol politikatudomány túljutott intézményesültsége kamaszévein, s megjelentek az első politikatudományi alapművek is. (Sanchez Agesta 1955; Ollero 1955.)

A spanyol politikatudomány mint a „demokrácia tudománya” a felbomlóban lévő puha diktatúra (dictablanda) utolsó éveiben, majd 1975 után Franco halálát követően, a demokratikus átmenet és konszolidáció időszakában erősödött meg és ért el fellendülést. Az elementáris erővel feltörő társadalmi igények megfelelő anyagi támogatással kísérve a jogtudományok mellé zárkóztatták fel a kíváló teljesítményeket nyújtó spanyol politológiát.

A SPANYOL POLITIKATUDOMÁNY KIALAKULÁSA, INTÉZMÉNYESÜLÉSE

A spanyol politikatudomány önálló, akadémiai diszciplínává alakulása, intézményesülése, kutatási területeinek és módszereinek megszilárdulása az elmúlt ötven év alatt következett be. Előzményei azonban a reneszánsz és a barokk kor gazdag hagyományaihoz nyúlnak vissza. Az egyházi köntösben jelentkező, az emberi és az isteni hatalomról, a történelemről, a népek és a háborúk jogáról, a kormányzásról latin és spanyol nyelven értekező traktátusok, geszták, krónikák az Arany Században (Siglo Oro 1519–1665) az irodalom és a művészetek virágzása mellett a teológiai, a filozófiai, a jogi és a politikai gondolkodás fejlődésében is fontos szerepet tölthettek be. Messzi földön híres volt a dominikánus *Francisco de Vitoria*³ atya által teremtett *salamancai* és a rendtársa, *Bartolome de las Casas*⁴ szellemi irányítása alatt álló *sevillai iskola*.

Különleges jelentőségre tett szert a spanyol barokk politikai gondolkodásban a Tacitus csoport, a tacitismo irányzata. Legfőbb képviselője Baltasar Alamos Barrientos volt, aki ibérföldön először mondta ki, hogy „a politika problémája önmagában véve tudomány”.

A spanyol politikai gondolkodás másik nagy korszaka az 1808. május 2-i madridi franciaellenes felkeléssel kezdődött függetlenségi háborútól az 1936. július 18-ig, a polgárháború kirobbanásáig terjedő időszakra esik.

Az új hatalom legalitásának elvi alapját a politikai jog tárgykörében alkotó, a nemzeti szuverenitást a nemzeti monarchia alapjának tekintő *Francisco Martinez Marina* szolgáltatja, aki ugyanakkor a spanyol parlamenti mentalitást is a régmúltból eredezteti.

Az abszolutizmus éveiben azonban betiltották (1820-ig) a politikai jog és az alkotmányjog oktatását — jöllehet 1812-ben fogadták el a liberális cadizi alaptörvényt.

Az 1830-as évekre esik *Juan Donoso Cortés*⁵ és a katolikus „konzervatív szociológus” *Jaime Balmes* munkássága.

1812 és 1890 között ugyanakkor liberális és demokrata „politikai kiskátek” sora születik az alkotmánnyal és a pártokkal kapcsolatos problémákról.⁶

1876-tól lép színre a *Joaquin Costa*, *Adolfo Posada* és *Gumersindo de Azcarate* agrárkollektívizmussal kacérkodó irányzata, amely a nagy európai kortársak — Gaetano Mosca, Wilfredo Pareto, Robert Michels és Karl Schmitt — munkásságával párhuzamosan megveti a modern spanyol politikai jog, szociológia és politikatudomány alapjait.

A 19. század végén jelenik meg a legendás Ganivet, Unamuno, Azorin, Maeztu névvel fémjelzett „98-as”, majd két évtizeddel később az Ortega y Gasset és Azaña vezette „14-es” nemzedék.

Ebben a történelmi szakaszban lépnek színre az elméleti alapozás igényével a *szocialista doktrínák képviselői* is: Fernando de los Rios (humanista szocializmus), Julian Besteiro (revizionizmus), Luis Araquistain (radikális marxizmus), Andreu Nin (marxizmus-leninizmus), Pi y Margall (föderalizmus), Anselmo Lorenzo (anarchizmus).

A 19. század végétől a 20. század harmincas éveiiig, a már említett *Adolfo Posada* (1860–1944) munkásságához kapcsolódva éri el a spanyol politikai jog és politikatudomány intellektuálisan az akadémiai szintű érettséget. Posada enciklopédikus jellegű munkásságát⁷ *José Ortega y Gasset* (1883–1955) filozófiai, politikaelméleti⁸ és szervezői tevékenysége⁹ tetőzi be. Az általa életre hívott *Revista de Occidente* mellett a század első harmadában több más, a politikatudománnyal kapcsolatban álló folyóirat is megjelent, az Ortega, Araquistain és Azaña szerkesztette *España* (1915), a Maeztu alapította *Accion Española* (1931), az Araquistain által 1934-ben indított baloldali *Leviatán*.

A polgárháborútól az ötvenes évek közepéig tartó időszak az „intellektuális sivatag” kora. Ennek ellenére a rezsim által teremtett intézményes keretekben a negyvenes évektől megindul a politikai gondolkodás és az ideológiai hazugságoktól, valamint a propagandisztikus kliséktől fokozatosan megszabaduló politikatudomány rekonstrukciója.

1939-ben Madrid székhellyel hozzák létre a *Politikatudományi Intézetet* (*Instituto de Estudios Políticos*). A központ gondozásában 1941-től jelenik meg — a fejlécén 1975-től új korszakot jegyző — fundamentális jelentőségű *Politikatudományi Szemle* (*Revista de Estudios Políticos*). A jelzett időszakban mindkettőt Alfonso Garcia Valdecasas, Ortega régi tanítványa igazgatta.

A legnagyobb ideológiai nyitás azonban Carlos Ollero vezetése alatt következett be, aki az intézet igazgatótanácsában helyet biztosított a spanyol politikatudomány olyan liberális és szocialista eszmeiségű képviselőinek is, akiknek a demokratikus átmenetről írott művei a korszak-

kal foglalkozó kutatók számára kötelező olvasmánnyá lettek (Garcia San Miguel 1981; Morodo 1984; Díaz 1978; 1987; 1990).

Az intézet munkájában természetesen nagy szerephez jutottak a Franco diktatúra legitimációjának érvrendszerét kidolgozó konzervatív ideológusok–politológusok is. Sokan közülük a gyakorlati politika színpadára léptek. Az irányzat legjelentősebb személyiségének *Manuel Iribarne Fraga* tekinthető, aki egy ideig az intézet igazgatója és a hatvanas években Franco reformokkal kacérkodó tájékoztatásügyi és turisztikai minisztere volt. A demokratikus átmenet (1975–1982) és konszolidáció (1982-től) első tizenkét (1975–1987) éve alatt a konzervatív Népi Szövetséget (*Alianza Popular*) vezette. Parlamenti képviselő, Galícia miniszterelnöke. Számos, a polity és a politics tárgykörébe tartozó mű szerzője (Fraga 1972; 1977; 1980; 1981; 1987).

A politikatudományt az egyetemeken 1944-ig a jogi karokon a politikai jog (*derecho politico*), az alkotmányjog (*derecho constitucional*), az államelmélet (*teoria del estado*) és a jogfilozófia (*filosofia del derecho*) keretein belül művelték. 1944-ben jött létre a *Madridi Egyetem Politikatudományi és Közgazdasági kara*. Huszonöt év után választották szét a politológiát a közgazdaságtantól, s 1974-ben hozták létre a *Complutense Egyetem Politikatudományi és Szociológiai Fakultását (Facultad de Ciencias Políticas y Sociología)*. Ez a hagyományosan jogi szemléletű tanszékek tartalmi munkájának és elnevezésének megváltozását és a Spanyolország-szerte nagy tekintélynek örvendő fővárosi univerzitás által létrehozott új (tudomány)szervezeti rend széles körű intézményesülését eredményezte.

A politikatudomány önállósulási folyamatát hivatalosan egy 1983-ban kibocsátott miniszteri rendelet zárta le.

A jogszabály konstataulta az autonóm ismeretekkel és kutatási területtel rendelkező politikai jog és politológia szétválását, elkülönülését. A dekrétumban foglaltak gyakorlati érvényesítése szervezetileg sem okozott nagy nehézséget, mivel a vázolt kereteken belül néhány egyetemen a vezető professzorok körül már az ötvenes évek közepétől politikatudományi „iskolák”, „csoportok” jöttek létre. *Granadában* Luis Sanchez Agesta, *Salamancában* Enrique Tierno Galvan¹⁰, Pablo Lucas Verdu¹¹, Raul Morodo, *Barcelonában* Manuel Jimenez de Parga¹², Jordi Solé Tura¹³, *Lagunában (Tenerife)* José Maria Hernandez Rubio¹⁴ voltak a meghatározó személyiségek.

A Madridi Egyetem Politikatudományi és Közgazdasági Karának Államelmélet és Alkotmányjog tanszékén a már említett Carlos Ollero professzor¹⁵ vezetésével alakult ki a politológusok „nagyapákként” emlegetett idősebb¹⁶ és „unokákként” aposztrofált, mára már középkorúvá élemedett generációja.¹⁷

Az érintett egyetemek politikai jog és jogfilozófia tanszékein, valamint a frankóista érában alapított *Közvéleménykutató Intézetben (Instituto de la Opinión Pública)* ugyanakkor megjelentek a politikai szociológia nemzetközi hírnévre szert tett spanyolországi képviselői (Elias Díaz, Gregorio Peces-Barba, Luis Garcia San Miguel, Francisco Lapor-

ta, Juan José Linz, Salvador Giner, José María Maravall, Ludolfo Paramio, José Félix Tezanos és mások). A demokratikus átmenet időszakában többen közülük a Complutense Egyetem professzorai lettek (José María Maravall, Ludolfo Paramio, Salvador Giner).

Szintén Madridban, a Politikatudományi Fakultáson, Carlos Ollero tanszékén tanított Manuel Fraga Iribarne és José Antonio Maravall.¹⁸ Sok spanyol szerző — mint Francisco Ayala¹⁹, Manuel García Pelayo²⁰, Juan José Linz²¹ — politikai vagy személyes okokból a Franco-érában a külföldi száműzetést választotta. Ezek a tudósok amerikai egyetemeken tanítottak, megismerték a nemzetközi politikatudomány legújabb eredményeit és angol nyelven publikáltak. Munkásságuk és kapcsolataik nagymértékben hozzájárultak a demokratikus átmenet időszakában színre lépő fiatal politológusgeneráció szakmai sikereihez.

A SPANYOL POLITIKATUDOMÁNY „ARANYKORA”

A spanyol politikatudomány igazi megerősödése és fellendülése 1975 után, a demokratikus átmenet és konszolidáció periódusában következett be. A hetvenes évek közepétől született alapművek, könyvek és publikációk lefedték az UNESCO 1948-as konferenciáján meghatározott kutatási területeket, valamint a *polity*, a *politics* és a *policy* teljes szféráját.

A demokratikus rendszer megteremtésének szükségleteihez kapcsolódva foglalkoztak a politikai folyamatok komplex elemzésével (García San Miguel 1981; Linz 1981; Santamaria 1981; Maravall 1984; Morodo 1984; Aguila Tejerina y Montoro 1984; Díaz 1987; Tezanos-Cotarelo-de Blas 1989), a döntési folyamatok és a civil társadalom problémájával (Diez años en la vida de los españoles 1976; Tezanos 1978; La opinión publica española: del franquismo a la democracia 1982; Murillo Ferrol y otros 1983; España diez años después de Franco 1987; Pérez Díaz 1987), a választási rendszer, a választási eljárások és az alkotmányozási folyamat kérdéseivel (García de Enterría 1978; Hernandez Gil 1982; Linz y Montero 1986; Ollero 1986; Peces-Barba 1988).

Vizsgálták az intézmények, politikai szervezetek, mozgalmak, pártok, eszmék, elméletek történetét, működését és társadalmi hatását (Miguel 1975; Carrillo 1977; Esteban 1977; Díaz 1978; Maravall 1978; Ramirez 1978; Guerra 1979; Morodo 1979; Esteban-Lopez Guerra 1982; Tezanos 1982; Guerra 1984; Vilar 1984; Catolicismo en España 1985; Moran 1986). Foglalkoztak a nemzetközi politikai viszonyok elemzésével (España, un presente para el futuro [vol. II.] 1984; Pensamiento jurídico y sociedad internacional 1986; Mesa 1988).

A felsorolt megközelítések a spanyol politikatudományi kutatások bizonyos fokú pragmatikus irányultságát tükrözik. A fő vizsgálati irányok elméletileg és gyakorlatilag is a demokratikus átmenettel összefüggő problémakörökhöz kötődnek, azokból ágaznak el.

Ezt tükrözi a *Mai Témák könyvkiadó* (*Ediciones Temas de Hoy*) neves közszereplők, pártvezetők (Julio Anguita, José Maria Aznar, Felipe Gonzalez, Alfonso Guerra) tevékenységét, életútját bemutató sorozata (Casas 1990; Palomo 1990; Gutierrez–Miguel 1990; Fuente 1991; Miralles–Satué 1992), és a *Planeta spanyol tükör* (*Espejo de España*). (Morán 1991; Balanso 1991; Umbral 1991; Guerra 1992), valamint az elméleti műveket is tartalmazó *Dokumentumgyűjtemény* (Colección Documento) szériája (Benegas 1990; Aznar 1991). Hasonló megfontolásokat követ a *barcelonai Plaza y Janes* (Diez años en la vida de los españoles 1986; De la Cierva 1987) is.

Nem feledkezhetünk meg a *Tecnos* egyetemi tankönyveiről (Ferrando Badia 1982; 1985; Parga 1983; Palomeque Lopez 1991) sem a spanyol alkotmány kulcskérdéseivel foglalkozó zsebkönyv sorozatáról (Bassols Coma 1988; Blanco Valdés 1990), sem a *Civitas*, a politológiával határterületet alkotó alkotmányelméleti, jogfilozófiai, jogelméleti elemzéseket publikáló tevékenységéről.

Spanyolországi székhellyel működik a nyugati világ egyik legnagyobb kiadója, a *Huszonegyedik Század* (*Siglo XXI*) kiadó, amely már az ötvenes évek elejétől naprakészen nyomon követte, s történelmi, szociológiai, politológiai, pszichológiai, államelméleti, filozófiai és klasszikusok sorozatával a hispán kutatók rendelkezésére bocsátotta Marx, Freud, Foucault, Gramsci, Miliband, Poulantzas, Jessop, Laclau, Balibar, Carrillo Azcarate Claudín, Offe, Habermas, valamint a harmadik világbeli, az egyesült államokbeli, és más — zömmel kortárs — szerzők szellemi termékeit. A Siglo XXI. Editoresnek Kolumbiában, Argentínában és Mexikóban is van fiókvállalata. Szerepe a spanyol politikatudomány létrehozásában megszilárdításában, valamint az ibéramerikai gondolatkör és együttműködés kialakításában nehezen becsülhető túl.

A Huszonegyedik Század kiadó szorosan együttműködik az 1977-ben a Közvéleménykutató Intézet helyett *Szociológiai Kutatások Központja* (*Centro de Investigaciones Sociológicas – CIS*) néven létrehozott intézettel, amely a spanyol politikai szociológia és politikatudomány nemzetközileg is élenjáró műhelyévé vált. Folyóirata a *Spanyol Szociológiai Kutatási Szemle* (*Revista Española de Investigaciones Sociológicas – REIS*) külföldön is nagy presztízsnek örvend.

Igen jelentős kiadói tevékenység folyik a különböző *spanyol egyetemeken* is. Egy magára valamit is adó felsőoktatási intézmény önálló társadalom- és politikatudományi folyóirattal, esetenként komoly elméleti értéket képviselő monográfiával (Cantabria — *El futuro de las autonomias territoriales* 1990; Laguna — Juan Hernandez Bravo 1987; Valencia — Alvarez Conde 1989; Zaragoza — Míguez Gonzalez 1990) jelentkezik.

1985-től szervezetileg is tovább erősödik a felsőoktatási intézményekben folyó politológia oktatása. A Complutensehoz hasonlóan Politikatudományi és Szociológiai kart hoznak létre a Barcelonai Autonóm Egyetemen, Granadában és a madridi levelező képzéssel foglalkozó Nyitott egyetemen (UNED). A többi felsőoktatási intézményben a Jogi,

a Közgazdasági, az Informatika és a Bölcsészeti Fakultások erre szerveződött politológiai, nemzetközi viszonyok, politikai szociológiai, közgazdaságtudományi, politikai gondolkodás története, alkotmányjog, politikai jog stb. tanszékein, s bizonyos kormányintézetekben (Iberamerikai Együttműködési Intézet, Szociológiai Kutatások Központja) folyik a politikatudomány egyetemi szintű graduális és posztgraduális művelése.

A szakos hallgatók *Az öt éves, két ciklusra*²² osztott képzés folyamán kötelező jelleggel az alább felsorolandó tárgyakat hallgatják. *Első év:* Bevezetés a politikatudományba, Általános Szociológia, Közgazdaságtan, Alkalmazott Statisztika, Filozófia és társadalomtudományok módszertana, Modern és jelenkori társadalom és politikatörténet. *Második évfolyam:* A társadalomtudományi kutatás technikái, politikai eszmék és formák története, gazdasági szerkezet, a magánjog intézményei, emberi földrajz. *Harmadik szemeszter:* közigazgatástan, jelenkori társadalomstruktúra, nemzetközi viszonyok, jelenkori politikai rendszerek és szervezetek, munkajog, államigazgatási jog. *A második ciklus* (negyedik és ötödik tanév) *folyamán* a hallgatóknak a különböző kódszámmal ellátott szakirányú *tantárgycsoportokból* kurzusonként ötöt kell választaniuk. A lebonyolítás konkrét módja az adott tanszékre van bízva. A politikatudomány és közigazgatás szakon végzett hallgatók a Complutense egyetemen hat szakirány (politikatudomány; közigazgatástan; nemzetközi tanulmányok; társadalmi munkaviszonyok; politikai szociológia, latin-amerikai tanulmányok) között választhatnak. Megszervezték a posztgraduális képzési fokozatot és szabályozták a doktori cselekmények lebonyolításának rendjét is. A témákat, a pályázati és az alkalmazási feltételeket évről évre könyv alakjában közzéteszik.

Spanyolországban a politológusképzésben különböző egyetemi tankönyveket használnak. Ezek megírásában a legkiválóbb erők vesznek részt. E munkák komoly értéket képviselnek, iskolateremtő erővel bírnak. Ennek megfelelően szakmai presztízsük igen magas és ez a szerzők anyagi megbecsülésében is kifejezésre jut. A Spanyolországban használatos alapművek (Lucas Verdu 1969; Sanchez Agesta 1986; Ferrando Badia 1982; 1985; Parga 1983; Cotarelo y otros 1987; A de Blas y Cotarelo 1988; Ciencia Política 1989) között jelentős szemléletbeli, felfogásbeli különbségek vannak. Egyeseken még erősen érződik a politikai jog–közjog hatása (Lucas Verdu, Sanchez Agesta), mások az intézményes-strukturalista megközelítés szellemében (Parga 1983; Ferrando Badia 1985) íródtak. Erősen államelméleti ihletésű művekkel (Cotarelo y otros 1987; A de Blas y Cotarelo 1988) is találkozunk és komplex politikaelméleti elemzéseket is olvashatunk (Ferrando Badia 1982; Ciencia Política 1989).

A spanyol politikatudomány professzionális szintre emelését a nagy öregek („nagyapák”) kezdték el, és az „unokák” nemzedéke fejezte be. A folyamatban kiemelkedő szerepre tettek szert a már említett „madridi csoport” tagjai: *Andres de Blas, Ramon Cotarelo, Jose Ramon Montero, Manuel Pastor és Carlos Alba.*

Tevékenységükre, felfogásukra nagy hatást gyakorolt az angolszász, a német és az olasz politikatudományi gondolkodás.

A Franco-érában többen közülük brit, német és itáliai egyetemeken folytatták tanulmányaikat, lettek azon intézmények professzorai és különböző nemzetközi folyóiratok szerkesztőbizottsági tagjai. A Gianfranco Pasquino szerkesztésében, Stefano Bartolini, Maurizio Cotta,²³ Leonardo Morlino²⁴, Angelo Panebianco közreműködésével készült tankönyvet²⁵ 1988-ban fordították le spanyol nyelvre, s azóta a bolognai-firenzei iskola kiváló munkája a spanyol politológiai oktatás egyik alternatív tananyagaként szerepel. Giovanni Sartori klasszikussá vált műve²⁶ is ugyanúgy otthonra lelt Spanyolországban, mint Panebianco pártmodellekről írott könyve (Panebianco 1990).

A hispán felsőoktatásban folyó politikatudományi képzésben azonban Juan Ferrando Badia grandiózus, teoretikus mélységű, 779 oldalas munkája (Ferrando Badia 1982) és a Manuel Pastor által szerkesztett *Ciencia Política* játssza a főszerepet.

Ferrando Badia „Politikatudományi Tanulmányai” (*Estudios de Ciencia Política*) három fő részre tagolódik. (A Politikatudomány módszerei koncepciója; a politika feltételei; a politika elemei.) A politika feltételei című rész alatt a szerző a jelzett jelenség fizikai, demográfiai, gazdasági, társadalmi csoportokhoz kötődő szociális aspektusaival, az elitek kérdéskörével, majd a területi alapon szerveződő közösségek, a nemzet és a régió problémájával foglalkozik. Megközelítésmódja a geopolitika erős hatását mutatja. A politika elemei című harmadik fő részben Ferrando Badia a politikai hatalom problémakörét vizsgálja. Foglalkozik a társadalom, az autoritás, a politikai hatalom történeti formái, legitimitásának összetevői, az állam, az állam- és kormányformák, valamint az alkotmány kérdésével. Ferrando Badia megközelítésére, elemzési módszereire ebben a részben a jogi mentalitás a jellemző. Túlságosan sok figyelmet szentel az állam és az alkotmány problémáinak, s nem ejt szót a pártrendszerekről, a politikai kultúráról és a politikai rendszerek típusáról. Ez utóbbi kifogásunk élét jelentősen tompítja az 1985-ben megjelent másik monumentális, a jelenkori politikai rendszerekről írott hatszázharmincyolc oldalas monográfiája (Ferrando Badia 1985). A könyv institucionalista-jogi szemléletől áthatva tárgyalja a parlamenti, az elnöki és a marxista berendezkedések jellemző vonásait, történelmi típusait és alakváltozásait. Vizsgálódásai során jelentős mértékben támaszkodik Karl Loewenstein Alkotmányelmélet (Loewenstein 1976), Biscaretti di Ruffia összehasonlító alkotmányjog (di Ruffia 1984), Manuel Garcia Pelayo azonos című (Garcia Pelayo 1964) és Pablo Lucas Verdu Alkotmányjog (Verdu 1972) néven publikált munkájára, s finom elemzéssel mutatja ki a tekintélyuralmi és a totalitárius rendszerek közötti különbséget.

A Manuel Pastor által szerkesztett kötet lényegesen kisebb — háromszázhat oldal — terjedelmű. Hat különböző szerző által írott, hat fő részre (Cél, módszer és elmélet; Állam, Nemzet, Kormány; Politikai

ideológiák; Jelenkori politikai rendszerek; Politikai pártok; Választási rendszerek és eljárások) tagolódik.

Politikaelméleti komplexitásra törekvése ellenére formálisnak tekinthető a demokratikus-liberális, a szocialista és a harmadik világ hármasságára épülő politikai rendszer tipológia. Hiányzik a diktatórikus rezsimek általános jellemzőinek felvázolása, a tekintélyuralom és a totalitarizmus közötti különbségtétel. A jól sikerült bevezető, állam, nemzet, kormány, politikai ideológiák, politikai pártok fejezet ellenére éppen a politikai tevékenység folyamatjellegét, a politikai rendszer társadalmi környezetből érkező hatásokra adandó válaszainak input-output aspektusait nem érzékeljük. Szó esik ugyan a választási rendszerekről, a hangsúly azonban a jogi folyamatokra, eljárásokra, technikákra helyeződik. A társadalom mélyáramlatai látókörön kívül maradnak.

Nem foglalkozik a könyv a politikai kultúra, a nyilvánosság és a közvélemény, a bürokrácia, a modernizáció, a politikai rendszerek változási tendenciái és a nemzetközi dimenziók kérdéseivel. Mentsésképpen elmondható, hogy megteszik ezt az e tanulmány más helyein felsorolt egyéb művek.

A dolog mindazonáltal azért nehezen érthető, mert Ramon Cotarelo a *Cél, módszer és elmélet* című bevezető fejezetben különbséget tesz mikro- és makropolitika között.

Ez utóbbit nemzeti vagy állami és nemzetközi politika részre osztja. A nemzeti vagy állami politika három, az eszmék, intézmények és folyamatok névvel illethető elemből áll. A nemzetközi viszonyok alanyai az államok és az internacionális politikai rendszerek. (Európai Közösség vagy a Commonwealth). Önkéntelenül adódna tehát Mark Hagopian kitűnő, *Rendszerek, mozgalmak, ideológiák* című könyvében alkalmazott hármas tagolódás követése (Hagopian 1984).

A Ciencia Política szerzői és szerkesztője azonban nem éltek ezzel a megoldással.

A spanyol politikatudomány továbbfejlesztésében az egyetemek különböző karai, tanszékei, valamint a felsorolt intézmények és könyvkiadók mellett különleges hely illeti meg a Franco-rendszer bukásakor a Politikatudományi Intézetből *Alkotmánykutató Központtá* (*Centro de Estudios Constitucionales – CEC*) alakított intézményt.

Az elnevezés megváltoztatása mögött az 1978. decemberi alkotmány alapján álló új demokrácia tekintélyuralmi tradícióktól és autoritárius politikai gyakorlattól való tudatos elhatárolódása húzódik meg. Kifejezésre jut a demokratikus-szociális jogállamiság törvények legitimitásán nyugvó felfogása. Az Intézet a spanyol jogtudományi kutatások egyik központja. Nemzetközi viszonylatban is egyedülálló teljesítménynek számít az 1988-ban publikált három kötetes *Spanyol Alkotmány (Constitución Española I–II–III. 1988)* című könyv. A több ezer oldalas mű elemzi az alapcharta rendelkezéseit, közli az organikus törvények, a királyi dekrétumok és más fontos témához kapcsolódó jogszabályok szövegét, az alkotmánybíróság értelmezéseit, állásfoglalásait, a mintául szolgáló külföldi (angol, belga, francia, német, olasz) megoldások ma-

gyarázatait és indoklását. Az egyes fejezetek végén részletes irodalomjegyzék található.

A kormány felügyelete alatt álló szerv elsősorban azonban a posztgraduális politológiai képzés és a politikatudományi kutatások koordinálójá. Kurzusain neves külföldi (R. Dahl, A. Lijphart, E. Comisso, M. Cotta, G. Shabad, R. Gunther, C. Offe stb.) és spanyol (R. Cotarelo, J. J. Linz, J. R. Montero, M. Pastor stb.) professzorok tartanak előadásokat és vezetnek szemináriumokat. A végzett hallgatók a politikatudomány és a közigazgatás különböző ágaiban szereznek diplomát, vagy dolgozat írásával és megvédésével tudományos fokozatot.

Igen jelentős a Központ kiadói tevékenysége is. Az Alkotmánykutató Intézet publikálja a *politikaelmélet klasszikusai*, *A Politikatudományi tanulmányok* (Colección de Estudios Políticos) a *Vitafüzetek* (Cuadernos y Debates) könyvsorozatot.

A Központ jelenteti meg a legszínvonalasabb spanyol politológiai folyóiratot a *Politikatudományi Szemlét* (*Revista de Estudios Políticos*), a *Közigazgatási Szemlét* (*Revista de Administración Pública*), a *Spanyol Alkotmányjogi Szemlét* (*Revista Española de Derecho Constitucional*), s az *Alkotmánykutató Intézeti Szemlét* (*Revista del Centro de Estudios Constitucionales*).

Komoly hozzájárulást jelentenek a spanyol politikatudomány fejlődéséhez a különböző *alapítványok*. A Szocialista Munkáspárt Ludolfo Paramio vezette *Pablo Iglesias Alapítványa* (Fundación Pablo Iglesias) egyéb tevékenység mellett a *Leviatán* című folyóiratot is megjeleníti, s kutatási lehetőséget biztosít hazai és külföldi szakembereknek.

Még jelentősebb a szintén a Szocialista Párthoz közelálló *Sistema Alapítvány* (Fundación Sistema). Az Alfonso Guerra, Elías Díaz, José Félix Tezanos által irányított csoport szervezte meg a *Sistema Kiadóvállalatot*, amely könyvsorozatában Cotarelo (1985), Claus Offe (1985), José Félix Tezanos (1987) munkái mellett a nemzetközi politikatudományi szakirodalom spanyol átalakulással foglalkozó alapművét, *A spanyol demokratikus átmenet* (La transición democrática española 1989) című kötetet is megjelentette. A kiadóvállalat tartja fenn a szintén igen színvonalas társadalom- és politikatudományi folyóiratot, a *Sistemat*.

A tárgykörbe tartozó sajtótermékek közül feltétlenül említést érdemel a demokratikus átmenet időszakában ismét megjelenő *Nyugati Szemle* (*Revista de Occidente*), a katolikus *Számadás és Értelem* (*Cuenta y Razon*) és a madridi egyetemek szerkesztésében 1990-ben indított Kelet-Közép-Európa problémáival foglalkozó *Keleti Füzetek* (*Cuadernos del Este*).

Végezetül szólni kell 1992 nagy eseményéről, a szocialista évtized (la década socialista), avagy a változás évtizede (la década del Cambio) politika- és társadalomtörténetét komplexen bemutató és elemző művek megjelenéséről. E publikációk a Spanyol Szocialista Munkáspárt (PSOE) tízéves kormányzati periódusát vizsgálják.

A polémikus hangú, többnyire szerzőközösségek által frott elméleti és dokumentum értékű monográfiák a későbbi korok kutatói számára is kiindulási alapul szolgálnak (Carlos Alonso Zaldivar–Manuel Castells

(1992); Ramon Cotarelo (1992); El decenio Gonzalez (1992); Alfonso Guerra–José Félix Tezanos (1992); Antonio Guerra (1992). Javier Tusell–Justino Sinova (1992).

ÖSSZEGZÉS

Az ötszáz év eszmetörténeti hagyományaival felvértezett spanyol politikatudomány intézményesülésének kezdetei a frankóizmus legkeményebb időszakáig nyúlnak vissza.

Tartalmi és szervezeti megszilárdulása azonban a dictablanda és a demokratikus rendszer keretei között ment végbe. Intézményesült fejlődésének ötven éve alatt az angol, a francia, a német és az olasz political science eredményeinek átvételével és adaptációjával a spanyol politikatudomány nagykorúvá, önállóvá vált. Multi- és interdiszciplináris megközelítésmódja ellenére azonban továbbra is erősen érződik a politikai- és alkotmányjog, az államelmélet, a jogfilozófia és a történettudomány hatása.

A spanyol politikatudomány legfőbb jellemzője a felfogások, irányzatok sokszínűségére és a tudományos iskolák pluralizmusára épülő tolerancia.

A politológiai kutatások eredményei iránt megnyilvánuló társadalmi igény kiadóvállalatok, egyetemi tanszékek, fakultások szervezésében, kutatóintézetek állami és alapítványi finanszírozásában, szakmai folyóiratok sokaságának fenntartásában, magyar kutatók számára irígylésre méltó mecénatúrában is kifejezésre jut. Mindezek a tényezők, Spanyolországban a *politika tudományát valóban a demokrácia tudományává tették.*

JEGYZETEK

¹ A „madridi csoportot” az Alkotmánykutató Intézet (Centro de Estudios Constitucionales — CEC) munkatársai, a Complutense Egyetem Politikatudományi és Szociológia Fakultása, az Autonóm Egyetem (Universidad Autonoma de Madrid — UAM) Politikatudományi és Jogi kara oktatói–kutatói alkotják.

² A politikai jog (derecho político) tartalmát legpontosabban az alkotmánytan fogalmával adhatjuk vissza. A Centro de Estudios Constitucionales rendszeres időközönként megjeleníti a politikai jellegű törvények kódex (alkotmány; választási törvények; önkormányzati közösségek statútumai; a politikai pártokról rendelkező jogszabályok; a Képviselőházra, a Szenátusra, az Alkotmánybíróságra vonatkozó normák stb.). A Civitas könyvkiadó pedig évről évre közli a hatályos politikai jellegű törvények teljes szövegét. Kiegészítve a CEC gyűjteményét az oktatási törvénnyel, a vallásszabadságról rendelkező jogszabályokkal, a sztrájk törvénnyel, az állam központi szerveire vonatkozó szabályozással stb. Az alkotmánytantól természetesen különbözik a több évszázados múltra visszatekintő alkotmányjog (derecho constitucional), amely még napjainkban is szorosan kapcsolódik a spanyol politikatudományhoz.

- ³ Legfontosabb művei: De potestate civile, 1528; De potestate Papae et Concilii, 1534: De iure belli, 1539.
- ⁴ Bartolome de las Casas történelmi tablójában (Historia de las Indias; Brevísima relación de la destrucción de las Indias; Remedios para la reformación de las Indias; Los tesoros del Perú, stb.) és az önrendelkezéséről szóló, 1571-ben Frankfurtban megjelent De regia potestate című értekezésében a modern demokratikus spanyol politikai gondolkodás egyik első képviselője volt.
- ⁵ Juan Donoso Cortés legjelentősebb művei: Memoria sobre la Monarquía (1832), Lecciones de Derecho Político (1836), Principios constitucionales (1837), De la Monarquía absoluta en España (1838), Discurso sobre la Dictadura (1849), Discurso sobre Europa (1850), Discurso sobre España (1850), Ensayo sobre el catolicismo, el liberalismo y el socialismo (1851).
- ⁶ Chao, Romero Ortiz y Ruiz Quevedo: Diccionario de la política (1848), Rico y Amat: Diccionario de los políticos (1855), Andres Borrego: De la organización de los partidos políticos en España (1855), Manuel Colmeiro: Derecho Administrativo español (1850); Santamaría de Paredes: Curso de Derecho Político (1880), Fernando Mellado: Tratado elemental de Derecho Político (1891).
- ⁷ Adolfo Posada legfontosabb művei: El parlamentarismo (1887), Tratado de Derecho Político (2 vols. 1893–94; 2^a ed 1923–24), Las instituciones políticas de los pueblos hispanoamericanos (1900), Teorías políticas (1905), Derecho Político comparado (1906), Principios de Sociología (1908), Socialismo y reforma social (1922), España en crisis. La política (1923), Las funciones sociales del Estado (1929), El régimen constitucional (1930), La crisis del Estado y el Derecho Político (1934).
- ⁸ Lásd: Meditaciones del Quijote (1914), Vieja y nueva política (1914), España invertebrada (1921), El ocaso de las revoluciones (1923), La rebelión de las masas (1930) és más műveit. Magyar nyelven 1983-ban jelent meg az Európa Könyvkiadó gondozásában a két történelmi esszé (Gerinctelen Spanyolország; A történelem mint rendszer) című kötet.
- ⁹ José Ortega y Gasset 1923-tól jelenteti meg a *Revista de Occidente* című folyóiratot.
- ¹⁰ A salamancai csoport vezéralakja nem csupán művei, de erkölcsi tisztasága miatt is nagy tekintélyt vívott ki magának az értelmiség soraiban. Az ötvenes években híveivel létrehozta a Spanyol Szocialista Néppártot (Partido Socialista Popular — PSP). Az 1977-es választásokon még önállóan indul, 1978 áprilisában azonban Tierno Galvan professzor szervezete belép a Felipe Gonzalez vezette Spanyol Szocialista Munkáspártba. (Partido Socialista Obrero Español — PSOE). Tierno Galvan a PSOE színeiben Madrid polgármesterévé választják.
- ¹¹ Pablo Lucas Verdu elsősorban a politikai jog tudományának művelője. 1969-ben publikálja azonban a Principios de Ciencia Política (A politikatudomány alapelvei) című háromkötetes könyvet.
- ¹² Az általa frott Jelenkori politikai rendszerek (Los regimenes políticos contemporaneos, Editorial Tecnos, Madrid, 1983) című könyv a spanyol egyetemeken bestsellernek számít.
- ¹³ A katalán származású tudós a nemzeti kérdés szakértőjének számít. Ő váltotta Jorge Semprunt a kulturális miniszter funkciójában.
- ¹⁴ Politikatudomány (La Ciencia Política) című műve 1970-ben jelent meg.
- ¹⁵ Carlos Ollero 1983-ig állt a tanszék élén.
- ¹⁶ Ehhez a generációhoz tartozik, a madridi egyetemen is professzorságot szerzett, Enrique Tierno Galvan, Pablo Lucas Verdu, Raul Morodo, Martinez Cuadrado, s a külügyminiszterré lett Francisco Moran.
- ¹⁷ Legkiemelkedőbb képviselői a csoportnak Ramon Cotarelo, Manuel Pastor, Andres de Blas Guerrero, José Ramon Montero, Carlos Alba Tercedor.

- ¹⁸ Az ő fia José Maria Maravall.
- ¹⁹ Fontosabb művei: *El liberalismo* (1940), *Sobre el concepto de Nación* (1941).
- ²⁰ Ollero és Sanchez Agesta mellett ő volt a spanyol politikatudomány doyenje. Munkásságával nagy tekintélyt vívott ki magának. Főbb művei: *Mitos y símbolos políticos* (1964), *Del mito y de la razón en el pensamiento político* (1968), *Burocracia y tecnocracia* (1974), *Las transformaciones del Estado contemporaneo* (1977), *El Estado de partidos* (1986).
- ²¹ Fontosabb művei: *Un regimen autoritario: España* (1964), *El sistema de partidos en España* (1974), *Informe sociológico sobre el cambio político en España* (1981).
- ²² Az első ciklusba az első három év, a második ciklusba a negyedik és az ötödik szemeszter tartozik.
- ²³ Maurizio Cotta Ulrike Lieberttel együtt egyik szerkesztője a *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe*. Pinter, London 1990. című kötetnek.
- ²⁴ *Hogyan változnak a politikai rendszerek (Como cambian los regimenes politicos)* című művét az Alkotmánykutató Intézet Politikatudományi tanulmányok sorozatában spanyolul publikálta.
- ²⁵ *Manual de Ciencia Política*. Alianza Editorial, Madrid, 1988.
- ²⁶ Sartori, Giovanni: *Partidos y sistemas de partidos*. Alianza Editorial, Madrid 1976 y 1980.

HIVATKOZÁSOK

- Aguila Tejerina, Rafael del, y Montoro, Ricardo: *El discurso político de la transición española*, CIS, Madrid, 1984.
- Aznar, José Maria: *Libertad y Solidaridad*, Planeta, Barcelona, 1991.
- Balansó, Juan: *La familia real y la familia irreal* Editorial Planeta, *Espejo de España*, Madrid, 1991.
- Bassols Coma, Martin: *Constitucion y sistema economico*, Tecnos, Madrid, 1988.
- Benegas, José Maria: *La razón socialista*, Planeta, Barcelona, 1990.
- Blanco Valdés, Roberto: *Los partidos políticos*, Tecnos, Madrid, 1990.
- Blas, Andres de Nacionalismo e ideologias politicas contemporaneas, Espasa Calpe, Madrid, 1984.
- *Sobre el nacionalismo español*, CEC, Madrid, 1989.
- Blas, Andres de–Cotarelo Ramon: *Teoria del Estado*, UNED, Madrid, 1988.
- Carrillo, Santiago: *Eurocomunismo y Estado*, Critica, Madrid, 1977.
- Casas, José Luis: *El ultimo califa*. Ediciones Temas de Hoy, Madrid, 1990.
- Catolicismo en España, Instituto de Sociología Aplicada de Madrid, Madrid, 1983.
- Ciencia Política (Compilador Manuel Pastor) McGraw–Hill, Madrid, 1989.
- Cierva, Ricardo de la: *La derecha sin remedio (1801–1987)*. De la prisión Jovellanos al martirio de Fraga. Plaza y Janés, Bacekona, 1987.
- Constitución Española I–II–III. CEC, Madrid, 1988.
- Cotarelo, Ramon: *Los partidos políticos*, Sistema, Madrid, 1985.
- *Del Estado de bienestar al Estado de malestar*, CEC, Madrid, 1986.
- *En torno a la teoría de la democracia*. CEC, Madrid, 1990.
- Cotarelo, Ramon y otros: *Introducción a la Ciencia Política*, UNED, Madrid, 1987.

- Cotarelo, Ramon (comp.): *Transición política y consolidación democrática. España (1975-1986)*. Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid, 1992.
- Díaz, Elías: *Notas para una historia del pensamiento español actual (1939-1975)*, Edicusa, Madrid, 1978.
- *La transición a la democracia. Claves Ideológicas (1976-1986)*, Eudema, Madrid, 1987.
- *Ética contra política. Los intelectuales y el poder*. CEC, Madrid, 1989.
- Diez años de regimen constitucional. Editor Enrique Alvarez Conde, Tecnos, Madrid, 1989.
- Diez años en la vida de los españoles, Plaza y Janés, Barcelona, 1986.
- El decenio Gonzalez. Ediciones Encuentro, Madrid, 1992.
- España diez años después de Franco, 1975-1985, Planeta, Barcelona, 1987.
- España, un presente para el futuro (vol. II.), Instituto de Estudios Economicos, Madrid, 1984.
- Esteban, Jorge de: *La crisis del Estado franquista*, Labor, Barcelona, 1977.
- Esteban, Jorge de y López Guerra, Luis: *Los partidos políticos en la España actual*, Instituto de Estudios Económicos, Planeta, Barcelona, 1982.
- Fernandez, Carlos: *Los militares en la transición política*, Argos Vergara, Barcelona, 1982.
- Ferrando Badía, Juan: *Estudios de Ciencia Política*, Tecnos, Madrid, 1982.
- *Regimenes políticos actuales*, Tecnos, Madrid, 1985.
- Fraga Iribarne, Manuel: *El desarrollo político*, Grifalbo, Barcelona, 1972.
- *Alianza Popular, Albia, Bilbao*, 1977.
- *Ideas para la reconstrucción de una España con futuro*, Planeta, Barcelona, 1980.
- *El pensamiento conservador español*, Planeta, Barcelona, 1981.
- *En busca del tiempo servido*, Planeta, Barcelona, 1987.
- *España entre dos modelos de sociedad*, Planeta Barcelona, 1987.
- Fuente, Ismael: *El largo adiós de Felipe Gonzalez*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid, 1991.
- El futuro de las autonomías territoriales, Universidad de Cantabria, Asamblea Regional de Cantabria, 1990.
- García de Enterría, Eduardo, y Predieri (eds): *La Constitución Española de 1978: un estudio sistematico*, Cívitas, Madrid, 1978.
- García San Miguel, Luis: *Teoría de la transición. Un análisis del modelo español. 1975-1978*, Editora Nacional Madrid, 1981.
- García Pelayo, Manuel: *Derecho Constitucional comparado*, Tecnos, Madrid, 1964.
- Guerra, Alfonso: *Este viejo y nuevo partido*, Pablo Iglesias, Madrid, 1979.
- *Felipe Gonzalez. De Suresnes a la Moncloa*. Novatex, Madrid, 1984.
- Guerra, Alfonso-José Felix Tezanos (eds.): *La década del cambio*. Editorial Sistema, Madrid, 1992.
- Guerra, Antonio: *Las filipicas. Diez años de gobierno socialista. 1982-1992.*, Planeta, Espejo de España, Barcelona, 1992.
- Gutiérrez, José-Miguel, Amando de: *La ambición del Cesar*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid, 1990.
- Hagopian, Mark: *Regimes, Movements, and Ideologies. A Comparative Introduction to Political Science*, Longman Inc. New York and London, 1984.
- Hernandez Bravo de Laguna, Juan: *Las elecciones políticas en Canarias 1976-1986*, Consejería de la Presidencia Gobierno de Canarias, 1987.
- Hernandez Gil, Antonio: *El cambio político español y la Constitución*, Planeta, Barcelona, 1982.
- Linz, Juan José: *Informe FOESSA: Informe sociológico sobre el cambio político en España, 1975-1981*, Euramerica, Madrid, 1981.
- Linz, Juan José y Montero, José Ramon (eds): *Crisis y cambio: Electores y partidos en la España de los años ochenta*. CEC, Madrid, 1986.
- Loewenstein, Karl: *Teoría de la Constitución*, Editorial Ariel, Barcelona, 1976.

- Maravall, José María: *Dictadura y disentimiento político*, Alfaguara, Madrid, 1978.
— *La política de la transición*, Taurus, Madrid, 1984.
- Mesa, Roberto: *Democracia y política exterior en España*, Eudema, Madrid, 1988.
- Miguel, Amando de: *Sociología del franquismo*, Euros, Barcelona, 1975.
- Míguez Gonzalez, Santiago: *La preparación de la transición a la democracia en España*, Universidad de Zaragoza, 1990.
- Miralles, Melchor y Satué, Francisco: *Alfonso Guerra. El conspirador* Ediciones Temas de Hoy, Madrid, 1991.
- Morán, Gregorio: *Miseria y grandeza del Partido Comunista de España 1939–1985*, Planeta Barcelona, 1986.
— *El precio de la transición*. Planeta Espejo de España, Barcelona, 1991.
- Morodo, Raul: *Los partidos políticos en España*, Labor, Barcelona, 1979.
— *La transición política*, Tecnos, Madrid, 1984.
- Murillo Ferrol, Franciso–Beltrán Manuel–Castillo Jaime: *Informe FOESSA. Informe sociológico sobre el cambio social en España (1975–1983)*, Euromérica, Madrid, 1983.
- Offe, Klaus: *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*, Sistema, Madrid, 1985.
- Ollero, Carlos; *Estudios de Ciencia Política*, Ed. Nacional, Madrid, 1955.
— *Derecho y teoría política en el proceso constituyente español*, CEC, Madrid, 1986.
- La opinión pública española: Del franquismo a la democracia*, CIS, Madrid, 1982.
- Palomeque López, Manuel–Carlos: *Derecho sindical español*, Tecnos, Madrid, 1991.
- Palomo, Graciano: *El vuelo del halcón*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid, 1990.
- Panbianco, Angelo: *Modelos de partido*, Alianza Universidad, Madrid, 1990.
- Parga, Manuel Jimenez: *Los regimenes políticos contemporáneos*, Tecnos, Madrid, 1983.
- Peces-Barba, Gregorio: *La elaboración de la constitución de 1978*, CEC, Madrid, 1988.
- Pensamiento Jurídico y sociedad internacional*. CEC y Universidad Complutense de Madrid, 1986.
- Pérez Díaz, Victor: *El retorno a la sociedad civil*, Instituto de Estudios Economicos, Madrid, 1987.
- Ramirez, Manuel: *España, 1939–1975. Regimen político e ideología*, Labor, Barcelona, 1978.
- Di Ruffia Biscaretti, Paolo: *Introduzione al Diritto costituzionale comparato* Ed. Giuffrè, Milano, 1984.
- Sanchez Agesta, Luis: *Principios de Ciencia Política*. Ed. Nacional, Madrid, 1955.
— *Elementos de Ciencia Política*, Ed. Nacional, Madrid, 1986.
- Santamaría, Julián: *Transición a la democracia en el Sur de Europa y América Latina*, CIS, Madrid, 1981.
- Sartori, Giovanni: *Elementos de teoría política*, Alianza Editorial, Madrid, 1992.
- Tezanos, José Felix: *Estructura de clases y conflictos de poder en la España postfranquista*, Edicusa, Madrid, 1978.
— *Sociología del socialismo español*, Tecnos, Madrid, 1982.
— *La democratización del trabajo*, Sistema, Madrid, 1987.
- Tezanos, José Félix–Cotarelo, Ramon-Blas, Andres de: *La transición democrática española*, Sistema, Madrid, 1989.
- Tusell, Javier–Justino Sinova: *La década socialista. España Calpe*, Madrid, 1992.
- Umbra, Francisco: *Del 98 a Don Juan Carlos*, Planeta, Espejo de España, Madrid, 1991.
- Verdu, Pablo Lucas: *Principios de Ciencia Política* 3 vols. Tecnos, Madrid, 1969.
— *Curso de Derecho Constitucional*, Tecnos, Madrid, 1972.
- Vilar, Sergio: *Historia del antifranquismo*, Plaza y Janes, Barcelona, 1984.
- Zaldivar, Carlos Alonso–Manuel Castells: *España fin de siglo* Alianza Editorial, Madrid, 1992.

Spanyol szerzők angol nyelvű munkái

- Carr, Raymond–Juan Pablo Fusi: *Spain: Dictatorship to Democracy*. London: Allen and Unwin, 1981.
- Carrillo, Santiago: *Eurocommunism and the Spanish State*, Westport, Conn.: Lawrence Hill and Co., 1978.
- Casanova, José: *Modernization and Democratization: Reflections on Spain Transition to Democracy*, *Social Research*, vol. 50. No. 4. 1983. 929–973. old.
- Claudin, Fernando: *Eurocommunism and Socialism*. London: New Left Books, 1978.
- Cotarelo, Ramon–Lourdes López Nieto: *Spanish Conservatism, 1976–1987*. In: Klaus von Beyme (comp): *Right — wing extremism in Western Europe*, Frank Cass, London, 1988.
- Linz, Juan José: *An Authoritarian Regime: Spain*. In: *Mass Politics*, Erik Allardt and Stein Rokkan (eds.) New York: Free Press. 1970., 251–283. old.
- *Opposition to and under an Authoritarian Regime*. In: *Regimes and Oppositions*, Robert Dahl, ed. New Haven, Connecticut: Yale University Press, 1973., 171–259. old.
- *Totalitarian and Authoritarian Regimes*: In: *Handbook of Political Science, Volume III.*, Fred Greenstein and Nelson Polsby, eds. Reading, Massachusetts: Addison Wesley, 1975., 175–412. old.
- *The New Spanish Party System*. In: Richard Rose (ed.) *Electoral Participation. A Comparative Analysis*. Beverly Hills and London: Sage Publications, 1980.
- Linz, Juan José–Alfred Stepan (eds.): *The Breakdown of Democratic Regimes* ed. John Hopkins University Press, Baltimore, 1978.
- López, Rafael–Pintor: *Mass and Elite Perspectives in the Process of Transition to Democracy*. In: *Comparing New Democracies*. E. Enrique Baloyra. Westview Press/Boulder and London, 1987. 79–100. old.
- Maravall, José Maria: *Dictatorship and Political Dissent: Workers and Students in Franco's Spain*. London: Tavistock, 1978.
- *The Transition to Democracy in Spain*. London: Croon Helm, 1982.

KÖNYVEKRŐL

BECSKEHÁZI ATTILA

Politikai kultúra

Nem könnyű manapság eligazodni a honi politológia politikai kultúrára vonatkozó írásai között. Már akkor megoldhatatlannak látszó nehézségekkel szembesülünk, amikor kísérletet teszünk a politikatudomány körébe tartozó elemzések osztályozására. A „politikai kultúra” számára fenntartott fiók ugyanis túlságosan kicsinek bizonyul, hiszen minden — a politikai folyamatokat, politikai attitűdöket elemző — írás helyet kér magának benne, illetve csak elvétve található napjainkban olyan politológiai vagy „politopublicisztikai” írás, amely, ha másként nem, rejtett előföltévéseiben, ne érintené a politikai kultúrát.

TERMINOLÓGIAI ZÁRÓJEL

A politikai kultúráról szóló írások jelenlegi bemutatása, a művek zavarba ejtő gazdagsága következtében, nem követheti a hagyományos, egyedi írásokat szemlélő vagy tematikus szelekciót alkalmazó „review-technikát”. Jelen esetben azért sem lehet ez a pozíció kielégítő, mert a „politikai kultúra” kellően plasztikus ahhoz, hogy befogadjon minden politológiai írást, ugyanakkor a definiáló „akarat” nehezen talál utat hozzá. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a politikai kultúrát bemutató, elemző írások megközelíthetetlenek, „reflexióba” nem vonhatók. Ugyanis ezen írások egyben a szerzők szándékán túlmutató „speciális” tárgyak, amelyek lehetővé teszik a reflexiót és az analízist. A kérdés ekkor az, hogy miként szólnak a művek általánosan és lokálisan a politikai kultúráról, és hogyan építik fel azt a valóságot, amelyre vonatkoznak. Röviden: hogyan konstruálódik meg a „politikai kultúra” az írásokban, amikor a szerzők „csak a dolgukat teszik” és nem merészkednek a kultúrára vonatkozó elméletalkotás útvesztőibe. Targyunkat keresve a

művek környezetében számos más jellemzőtől (a keletkezés motívumai, a következtetések, az öndefiníciók, a szerzők szerepe a nyilvánosságban stb.) eltekintünk. Mindez azért szükséges, mert különben a tematikai differenciálás nehézségekbe ütközne.

A redukció első kérdése: a „politikai kultúráról” írók hogyan használják a kifejezést. Pontosabban, mit jelent számukra a „politika” és a „kultúra”. Az első, kissé felületesnek tűnő benyomás az, hogy a fogalmak használatát illetően létezik a művekben valamilyen „láthatatlan konszenzus”. Ennek megfelelően a politikához tartozónak minősül minden olyan cselekedet, vélemény, jelenség, aminek közlője, végrehajtója, elemzője *politikai kontextusba* helyezi azt. Ez a paradoxon persze értelmes meghatározás, hiszen ma Magyarországon a politikai és társadalmi rendszerváltás éveit éljük, amelynek egyik természetes következménye az, hogy a különböző értelmezési-jelentésadási technikák és kontextusok túlságosan egymáshoz „simulnak”. Ezek közül is a nyilvánosságot átkaroló politikai jelentéstulajdonítás a legdiffúzabb. Bármilyen fenomén, ha politikai értelemmel telítődik, nagy esélye van arra, hogy ha csak egy pillanatra is, de uralja a nyilvánosságot. Politikáról szólni, ezáltal részese lenni a politikának — nagy kísértés, amelynek nehezen tud ellenállni közember és tudós egyaránt. Természetesen az esélyek és a lehetőségek eloszlása itt is egyenlőtlen, hiszen a megszólalás előtt valamilyen formában már birtokolni kell a nyilvánosság és a publicitás egy meghatározott szeletét, ennek hiányában a vélemény — kivéve a politikai botrányok nyilvánosságra kerülését — *privát marad*. Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy, amikor a politikát elemző írásokban az olvasó vaskos közhelyekkel találkozik, ez mind az eseményeket követő vagy a jövőt vallató művekben egyaránt fellelhető, akkor a legtöbb esetben a szerző „hírneve” az, ami lehetővé tette a publicitást és nem valamilyen tudományos, paradigmafüggő konszenzus. A szerzőknek a nyilvánosságban elfoglalt pozíciója, más diszciplínákban kimunkált tekintélye és esetleg a múltban játszott politikai szerepe az, ami „tudományosítja” a közhelyeket. Természetesen mindez azért lehet így, mert a honi politikatudomány most van születőben, a kezdeti lépéseket teszi, így nem csoda hogy diszciplináris határai nagyon képlékenyek. Tematikai és módszertani értelemben is sokszínű, minden érdeklődő előtt nyitva álló tudomány.

A „kultúra” is hasonlóképpen többértelmű és „törékeny” fogalom. A rendszerváltás előtti állapot a politikai kultúrával foglalkozók és politikusok számára olyan metaforikus etalon és vonatkoztatási pont, amelyből a jelen értelmeződik. A totalitáriánus rendszerekben a politikai kultúra a hatalmi elit ideológiájának legitimációs eljárásait, taktikáját, esetleg az illegális szervezőzédését foglalja magában, de semmi esetre sem a választópolgárok véleményét, magatartását, viselkedését. A represszív politikai berendezkedéshez képest a demokratikus változás csak pozitív lehet, így minden, a politikai kultúrát is érintő elemzés újdonságszámba megy, hiszen az „elsőséget”, „egyediséget” reprezentálja. Ebben a folyamatban és szemléletben az előző, a meghaladott vagy

megbukott rendszer analogikus a „primitív” közösségek és társadalmak eszméjével, amellyel szemben a demokratikus, mint fejlett és „modern” áll. A rendszerváltás utáni állapot a politikai kultúra szempontjából durvaságai ellenére is finomabb, demokratikusabb, egyszóval kulturáltabb, mint az ezt megelőző. Nem kívánunk vitatkozni ezzel a felfogással, inkább arra szeretné jelen írás szerzője felhívni a figyelmet, hogy a politikai kultúrának, mint *fejlődésnek és kultúrálódásnak* a leírása politikai kontextusban is értelmezhető. Ennek pedig az a következménye, hogy vagy a jelen értékelődik fel, mint valami újnak a „teremtése”, vagy a múlt, mint a hagyományokhoz való visszatérés. A nehézségeket fokozza, hogy napjainkban, az „átmenet” időszakában a politikáról, a politikai kultúráról szóló véleményeknek, legyen az a kormány stílusát magasztaló, a kormányhoz lojális vagy azt ostorozó „ellenzéki”, képtelenek ellenállni a politikai állásfoglalás kényszerének.

Az általános kultúrakonceptcióhoz hasonlóan a politikai kultúra tematizálásakor is fontos szerepet kap a kultúrálódásnak mint *felvilágosodásnak és felvilágosításnak* a definiálása. A politológus tehát osztályozza, rendszerezi a történeteket, empirikus kitekintést tesz a politikum világába, véleményeket, hiedelmeket, magatartásokat vizsgál, s az eredményekkel szembeállítja a politikust és a választópolgárt egyaránt. A kutatók a politikai folyamatok „valódi arcát” akarják megmutatni, lelepleznek, függönyöket húznak el, tükröt tartanak a társadalom elé és ezzel akarva-akaratlan tanítanak, nevelnek, alakítanak és formálnak, egyszóval úgy viselkednek, mint az ezen a téren már jól ismert „aufkléristák” és „hírnökök”, akik a politikusokhoz hasonlóan sok esetben maguk is „megváltók” köréhez tartoznak.

Persze az értelmiség, és ebbe a tudóserntelmiség is beletartozik, szerepe a fennálló kritikája és a felvilágosítás. A helyzet azonban semmit sem változott a rendszerváltás után, sőt még nyilvánvalóbb: a kormány és az ellenzék, illetve a politikusok és jelen esetben a politológusok egyetlen elitbe tartoznak.

Végül a terminológiai zárójelnél nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy napjaink politikai kultúrája a múltbéliékhöz hasonlóan „*ráépül*” a *hagyományokat őrző civil kultúrára*. Tehát a változások során formálódó politikai kultúra egyrészt nem metszheti el a közelebbi és távolabbi tradíciókat, mert gyökértelen, mesterkéltséggel és idegen lesz, másrészt nem függetlenítheti magát a mindennapi élet kulturális szerveződésétől, hiszen a közelebbi és távolabbi múlt azt bizonyítja, hogy a mindennapok képesek ellenállni a legerőszakosabb átalakítási kísérleteknek is. Éppen ezért szükséges, hogy a politikai kultúrával foglalkozó elemzések legalább előfeltevéseikben szembesüljenek a politikum és a politikai kultúra konstruált természetével. Ennek elmulasztásával a politikum olyan ontológiai státuszt kap, mint a „világ”, „természet”, „társadalom”, „lét” stb., és a rá vonatkozó elemzések inkább a jelent elhagyó metafizikai spekulációk és nem „kortársi pillantások”.

TEMATIKAI ZÁRÓJEL

A politikai kultúrára vonatkozó elemzések lehetséges tárgyainak számbavételekor a kérdés az, milyen témák kerülnek az analízisek meglehetősen tág horizontjára. A közelmúlt ebben kevésbé segít eligazodni. A meghaladni vágyott rendszer politikai kultúrája olyannyira megközelíthetetlen maradt, mint a politika. Illetve minden korábbi politikai elemzés egyben kritika volt, amelynek fontosabb volt a politikai üzenete, mint a jelenségek tárgyyszerű leírása. Az objektív, tárgyilagos pozíció nem azért nem volt lehetséges, mert nem álltak rendelkezésre technikák, hanem azért, mert „deheroizáltak”. Az absztrakt nézőpont mindenkor lehetőséget ad a varázstalanításra, a defetiszizálásra és mítosztalanításra. Ez a politikusok szempontjából kényelmetlen, mert „hazugság”, túlságosan száraz, faktuális, nem írja le mindazt a feszültségekkel terhes érzelmi állapotot, a vívódást, amelyet a politikus a saját magának tulajdonított szerepben meghatározónak tart. A politikusok ezen a tájékon mindig kiválasztottak és hősök, akik felvállalják a „múlt terhes örökségét”, a tudomány pedig nincs erre tekintettel. A politikai elemzők nem tehettek mást, mint kellő öncenzúrával kontrollált esszéket (pamfleteteket) publikáltak az első nyilvánosság számára, amelyekben többnyire a stílusba rejtve fogalmazták meg a tudományos kutatások belátásait. A „második nyilvánosságban” (és most ide tartozónak minősülnek a különböző intézetek, tanszékek, tudományos műhelyek csekély példányszámú kiadványai is) pedig megjelentek a „száraz tényeket” tartalmazó elemzések vagy nyílt, ellenzéki, a fennállót elutasító politikai bírálatok és „ellenideológiák”.

A rendszerváltást követően egyszerre jelentek meg a politikai kultúra „alternatív tematikái”. Korábban más természet- és társadalomtudományi diszciplínákon belül fogantak a politikáról és a politikai kultúráról írások, elemzések, vélemények. Ezek a különböző diszciplináris nyelvek textusaiban fródtak, egyesítette őket a rejtett leleplezés óhaja. Persze a kultúráról, a politikai viselkedésmódokról, hiedelmekről, értékekről és magatartásmintákról nemcsak a tudomány kontextusában, hanem az esztétikai valóságteremtésben (szociográfia, költészet, novella- és drámairodalom, színház, „akciók” és „performance”-ok, filmművészet, és a popkultúra) is sok nevezetes mű született, azonban ezeknél mindig fennállt a kontextustévesztés és ezzel együtt a félreértés lehetősége. A rendszerváltást követően a rejtőzködés és polemizálás feleslegesnek tűnt, hiszen nyíltan a vizsgálat tárgya lehetett a politikum. Hogy ennek ellenére megmaradt a metaforákkal üzenő, analógiákat használó polemizáló, kritikai stílus is, az nem utolsósorban annak köszönhető, hogy, okkal vagy ok nélkül, a politikáról írók jelentős köre a ki nem mondhatóság fenyegetettségét véli felfedezni a kormánykoalíció ideológiai-politikai legitimációjában.

A politikai kultúra tárgykörébe tartozónak tekinthetők a politikai folyamatokat, a politikum formálódását elemző írások, amelyeknek természetesen lehetnek elsősorban intézményi-szervezeti, pártosodási ten-

denciákat, illetve ezek analízisét preferáló megoldásai is. Ide sorolhatók a *politikai véleményeket*, magatartásokat, értékválasztásokat bemutató projektek, aktuális politikai eseményekhez kötődő vizsgálatok, amelyek jól kidolgozott és a polgári társadalmakban kellően begyakorlott technikákkal rendelkeznek. Mindenképpen a politikai kultúra vizsgálatának tárgya a „*politikai szemantika*” és a „*politikai fenomenológia*”(tudásszociológia), amely a politikum narratív, szimbolikus, ikonologikus elemeit, ideológiáit vizsgálja, fenomenológiai, hermeneutikai, pszichoanalitikai, szocio- és pszicholingvisztikai eszközökkel. És vélhetően ide tartoznak azok a kísérletek, amelyek a *politikatudomány önreflexióját* jelentik, a politológia fejlődéséről szóló tanulmányok, viták, esszék, amelyek releváns tudományfilozófiai és tudományszociológiai belátások alapján születnek.

Természetesen ezzel nem merítettük ki a lehetséges tematikát, azonban ez alapján talán sikerül olyannyira redukálni a politikai kultúra tárgykörét, hogy egy átfutó szemlézés erejéig kezelhető legyen. Arról is szólnunk kell, hogy milyen írásokat veszünk fel az áttekítésbe. Mivel nem rendelkezünk a tudományos politológiai művek egyértelmű kritériumaival, ezért a szelekció a nyilvánosság fórumaira irányult. Így napi- és hetilapokban megjelent, tárgyunkhoz tartozó írások, még akkor sem kerültek be a „kosárba”, ha túlmentek a publicisztika belső normáin. Könyvekről és olyan tanulmányokról lesz szó, amelyeket a politikatudománnyal foglalkozók magától értetődően politológiai termékeknek definiálnak. Továbbá azért sem lehet teljes az áttekítés, hiszen oly nagy az írások köre, hogy az alkalmazott „műfaj” és a rendelkezésre álló „tér” szűknek bizonyult, ezért a bemutató elemzésben inkább néhány tipikusnak mondható megoldás tárgyi-stilisztikai deskripciójával találkozhat az olvasó és nem részletes szemlével.

A POLITIKA „TÖRTÉNESE”

Az első közkedvelt téma a politika története. A politika alakítását, a politikum artikulálódását két idősíki rendezi el. *Mi történt?* és *mi várható?* A mindennapi élet világa is pontosan így konstruálja meg a hétköznapokban releváns időt. A rendszerváltást követően a „nagy ugrás a demokráciába”, a „kászból a rend irányába” való elmozdulás tematizálása volt a mértékadó irány az elemzők számára. Meg kell említenünk azt, hogy az első, tudományosan definiált elemzések a politikai kultúráról a demokratikus rendszer működése után egy esztendővel jelentek meg. Addig is készültek idetartozó írások, azonban még érezhető rajtuk a változások varázsa és az eszközkereső próbálgatás. A varázs mára megszűnt, a stíluskereső és alkotó próbálkozás azonban továbbra is megmaradt. Sokan írnak a történekekről és még többen bocsátkoznak politikai jóslásokba, ezek közül három megoldás kontúrjai bontakoztak ki. Általában mindháromra jellemző, hogy az eszközök mindenkor készen állnak a politikai történekek „sürgősségi analízisére”. És mind-

háromra érvényes, hogy a működés diszfunkciói és zavarai állnak az elemzések fókuszában. Ebben semmi pejoratív felhang nincs, hiszen a tudományos pozíció mindenkor kritikai, vagy annak kell lennie, így megfelelnek ennek a várakozásnak. Továbbá mindhárom megoldásban közös, hogy tudományt akarnak művelni, tehát a tudományosság kritériumait is tematizálják.

Az első, nevezzük egyszerűen *nominalistának* (a filozófiai utalásoktól kissé eltérve), a politikatudomány kulturális paradigmáját definíciók, kategóriák, fogalmak segítségével, egy új, sajátos nyelv kimunkálásán keresztül próbálja megvalósítani. *A strukturális patthelyzet éve* című írásban (Ágh 1992) a szerző „álkoalícióról”, „lebegő”, „attraktivitásukat” nélkülöző pártokról, „makro- és mezopolitikáról”, „állam és társadalom állóháborújáról”, a pártok szavazóinak „volatilitásáról”, „a kiszolgáltatás” veszélyéről, a „lakosság széles köreinek (sic!) pártidentifikációjáról” ír. Szerinte a bajok forrása, hogy hiányzik a „politikai közép”, a pártok és a lakosság érdekei között közvetítő érdekvédelem, mert nem olyan a honi politikai élet, mint nyugaton, ahol „sokszereplős a döntéshozatali-politikacsínálási folyamat”, a „public policy”. A magyar helyzetet az „érdekképviselet nyomorúsága és a közpolitika anarchiája” jellemzi. A kedvező folyamatok kialakulását akadályozza például az államszocializmus intézményeinek „inerciája”, de a „patthelyzet” előidézője az „álkoalíció” és az „ellenség ügyessége és megosztottsága”.

Az olvasó számára úgy tűnhet, hogy a szemlénk ilyen megoldása kissé önkényes szövegszelektációt eredményez. A képletes szemrehányás azonban csak részben vállalható, hiszen egy új tudomány, illetve a tudomány paradigmáinak keletkezése együtt jár az elemzésekre használt speciális nyelv artikulálódásával. Sőt látható, hogy diszciplínánk a politikai kultúra tárgyában (és gyaníthatóan nemcsak ott), elsősorban a *történesek köznapitól eltérő megnevezésében* találja meg identitását. Ezért fontos, bármennyire töredékes is e bemutatás, a *politológiai nyelv*, a politikáról való beszéd teremtésének és kimondásának analízise. Természetesen ez a „beszéd” állandóan formálódik, alakul, ebben az 1992-es év még csak a kezdetet jelenti. Ezért is található a fent említett írásban olyan megfogalmazások, mint az, hogy „Magyarországon közepesen fragmentált, viszonylagosan stabil pártrendszer és konszolidált parlamenti rendszer jött létre” (18. o.). Ez valójában kvázi-definíció, amelyben nehezen érthető, hogy mit jelent a „közepesen fragmentált”, „stabil” és „konszolidált” kifejezés. Értetlenségünknek az az oka, hogy a szerző későbbi elemzései a stabilitással szemben a bizonytalanságot, a konszolidációval szemben a döntéshozatalban lévő labilitást hangsúlyozzák.

A nyelvteremtésben homályosságok is fel-felbukkannak. Például: „A kormánypártok rohama meg-megindult az összes fontosabb társadalmi, gazdasági és közigazgatási pozíció megszerzéséért, amelyet az ellenzéki pártok többnyire megakadályozni nem, csak lelassítani és letompítani tudtak, ami miatt a kormánypártok is frusztrálódtak a megkívánt és elvárt teljhatalom hiányában” (20. o.). A gondolat bonyolult, az üzenet

egyszerű, mindannyian értjük, mert közismert, hétköznapi belátást közvetít.

Mára azonban gördülékenyebb lett a *nominalistának* nevezett nyelvhasználat, egyre több metafora, allegória és utalás jelenik meg a narrációban. Az *MDF színeváltozása* című tanulmányban a szerző (Ágh 1993) az MDF pártretorikájának különböző elemeit, kifejezéseit is felhasználja véleményének kimondásakor. „Törvényen kívüli lovagokat” említ, az „eredendő bűnről” beszél, amibe „az ős-MDF beleesett”. A „lenni vagy nem lenni rendkívüli nyomásáról”, az „úr nem ír és az író nem úr gőgjéről”, „éhes új bolhákról”, „törpe minoritásról”. Ezek nem egyszerűen stíluselemek, hanem a polemizálás és kritika látványos eszközei.

Ez a pillanatfelvétel azt mutatja, hogy a „nyugati politológia” kategóriái nem fordíthatók le minden nehézség nélkül a magyar állapotok elemzése során, ugyanis a fogalmak egyszerűen elveszítik az „eredeti” jelentésüket, másrészt általánosan elfogadott műfaji megoldás lett mára a politikai folyamatok elemzésénél az esszéisztikus stílus.

A politikum megértésének második, nemcsak a politikai kultúrára érvényes megoldási módja, a *kultúrpeszsimista kritika*. Ez arról tudósít bennünket, hogy mind kulturális, gazdasági, mind politikai értelemben lehangolóan a nemzet, az ország, a régió, a kontinens és a világ. Ez persze korhangulat és korszellem, volt már ilyen és lesz is még, de számunkra a jelen a fontos és az lehangoló, kilátástalan, reménytelen. Nézzük például az *Ezerkilencszázkilencvenegy* című írást (Lengyel 1992a). A szerző a címadással kétségtelenül Orwellre utal, és sejtethetjük, hogy oda a „szép új világ”. „Ezerkilencszázkilencvenegy rövid és drámai év.” ... „Záróév” ... „Nyitóév” (34. o.). Tehát vége egy korszaknak, s kezdődhet egy új, de a remények lassan elillannak, és nem marad más, mint a durva valóság, hiszen ez az év „véget vet annak a kelet-európai és nyugati illúziónak, hogy a tervgazdaságból egyenes út vezet a piacgazdaságba, a diktatúrából a liberális tömegdemokráciába. Keletről Nyugatra” (34. o.). Ennyiből is látható, hogy a szerző kedveli az esszéstílust, a rejtett, ártított értelmű, metaforikus és allegorikus eszközöket, nyelvi fordulatokat. Ugyanő később, szintén politikai elemzéseit tartalmazó kötetében az *Útfélen* előszavában (Lengyel 1992b: VI.). Cs. Szabó Lászlót idézve azt írja: „Gyanítottam, hogy szeges bordákkal új Babel-torony s nem gyümölcsös Akol épül az új társadalmi evangélium talapzatán. S hogy nem is egy, hanem tízféle az új evangélium! S ha van rá mód, éppúgy hadakoznak majd, mint hajdan császárok és királyok.”

Cs. Szabó László szavai Vörösmartyról és a reformkorról, illetve a szerző „hódolata” ezeknek a gondolatoknak, az idézet politikai aktualitása mellett arra is utal, hogy ami a politika egyik szereplőjének „szentség”, az a másik számára egyszerűen a kritika terepe. A szerző „forgatókönyvekre”, „scenáriókra” osztja a problémák tárgyalását, — ami a metaforák mellett újabb „*inkognitó*”. Nemcsak azt jelenti, hogy a kormánynak előre elkészített (titkos) gazdasági, külpolitikai és esetleg a társadalmi rendszer alakítására vonatkozó forgatókönyvei vannak a

jövőre, hanem arra is utal, hogy nem is könyvet olvasunk, hanem a múlt, a jelen és a jövő „rendezői utasításait”, hiszen a világ, a politika és a társadalom történései előre komponáltak, csak kell hozzá egy „*szupervizor*” (a szerző), aki mindezt megmutatja a politika szereplőinek és elszenvedőinek egyaránt.

A *kultúrpeszimizmus*sal természetesen jól megfér a „drámához” vezető út néhol aprólékos, tárgyyszerű elemzése, amely a távolságtartás mellett mindvégig erőteljesen él az esztétikai kerettel, a problémák esztétikai jelentésadásával, bár néhol az esztétikai hagyományokat is erőteljesen ostromozza. A jövő ezzel együtt meglehetősen komor és reménytelen, hiszen a „gazdaság válsága mélyül”, a „politikai mozgástér beszűkül”, az ország magára marad, hiszen „kettős (orosz és iszlám) gyűrű” van kialakulóban körülöttünk, egyszóval ki tudja, mi várható.

A politikaelemzők harmadik típusa az eseménykövető *leírás*, amely a publicisztikához áll közel, úgy is fogalmazhatnánk, hogy a „tudóspublicisztika”. Ez a problémák kidolgozásában, analízisében a publicisztika felett áll, stílusában, nyelvi artikulációiban inkább alatta.

A *kormány első önálló éve: 1991* című írás (Kéri 1992) a következő mondattal indul: „Az előző év során mindenekelőtt azért volt nehéz megítélni a kormány tevékenységét, mert a választások után mintegy hat héttel megalakulván tulajdonképpen csak félév volt az az idő, amelyet az Antall-kormány már a saját belátása szerint intézhetett” (156. o.). Ez az állítás valóban fontos, mert hiába alakult meg a kormány a választásokat követően, még hónapokig nem lehetett teljességgel önálló. Ennek az egyszerű megállapításnak a textusa azonban olyannyira bonyolult, hogy az olvasó nem is törekszik a teljes megértésére, inkább továbbmegy. A helyzet azonban a későbbiekben sem jobb. Például: „A kormányzati munka kiépítése és működtetése során valóban kivételesen jelentőségű gondtömeggént jelenkezhet mindaz, ami a szovjet birodalom összeomlása nyomán, mint állandóan változó — és alig kiszámítható — nemzetközi viszonyrendszer keletkezett” (156. o.). Arról van szó, hogy a kormány munkáját megnehezítette a szovjet birodalom összeomlása után kialakult helyzet. Nos, a példákat a végtelenségig sorolhatnánk, az oknyomozás közben elégedjünk meg annyival, hogy most kezdi beszélni egy diszciplína nyelvét, ezért bizonytalanok a narrációk. Teoretikusan és módszertani értelemben az jellemzi a politológiai *tudóspublicisztikai* írások javát, hogy mértéktartóak. Az előbb említett írásban például a szerző megállapítja, hogy „a kormány kritikusaiknak tehát nem akkor van igazuk, amikor számon kérik azon problémák meg nem oldását, amelyekre rövid távon úgysem lenne senki képes ebben az országban. Abban van igazuk, amikor az elmúlt év kormányzati törekvéseit, döntéseit egymás mellé rakva azt hangsúlyozzák, hogy a legalapvetőbb — és a jövő szempontjából mindenképpen sorsdöntő — társadalmi-gazdasági kérdések nem kapták meg azt a kormányzati figyelmet, amelyet megérdeméltek volna (157. o.).

A „KÖZ” VÉLEMÉNYE

A politikai kultúra másik közkedvelt „tárgya” és bizonyos értelemben a „szinonímája” a politikai közvéleménykutatások. A hazai kutatások két markáns trendje látszik kialakulni. Az egyik a különböző *közvéleménykutató intézetek* (a magyar Gallup, Medián, Szonda Ipsos, TÁRKI stb.) időről időre ismétlődő közvéleménykutatásai a politikai eseményekre, politikusok népszerűségére és természetesen más szociológiai, gazdasági, fogyasztási problémákra vonatkozóan. A másik a különféle *társadalomtudományi kutatóintézetekben*, tanszékeken, kutatói helyeken működő műhelyek, amelyek fő tevékenysége a politikai vélemények, attitűdök, választói magatartások kutatása. Az első nagy tömegigényeket elégti ki azzal, hogy rendszeresen közli például a népszerű politikusok pozícióit egy feltételezett népszerűségi skálán. A politikusok, különösen akik a skála alsó régiójába kerültek, nem tulajdonítanak ennek nagyobb jelentőséget, az olvasók szeretik, mert tesztelhetik, összehasonlíthatják a saját véleményüket az „országos reprezentatív nyilvánosság” absztrakt véleményével. Ez kizárólagosan szolgáltató funkció. A másik trend már akarva-akaratlanul beleütközik az elméletalkotás nehézségeibe, hiszen számára *tudományos kontextusban* értelmeződnek a statisztikai adatok.

Mindkét esetben nagy gondot okoz a nyugati kutatási módszerek átvétele, adaptálása, ez azonban többnyire rejtett probléma marad, mert a kutatásokat nyugati intézmények is finanszírozzák, és ők inkább a standard változat hívei és nem az átalakítóké.

A „nem-szavazók” választása című írásban (Simon 1991) a szerző azzal a fontos problémával ismerteti meg olvasóit, hogy miként választottak vajon azok, akik nem mentek el az 1990-es parlamenti választásokon szavazni. Találónan megjegyzi, hogy a „pártok nem találták meg a hozzájuk vezető utat” (120. o.). Ezt követően részletesen elemzi a „nem-szavazók” szociológiai összetételét, demográfiai jellemzőit, iskolázottságukat stb. Ezekben a tudományos igényű „*politikai véleményvizsgálatokban*”, amelyekhez az említett írás is tartozik, szinte mindig sikerül alkalmazni a statisztika mellett a szociológiai racionalitás-normákat is. Ezekben is fellelhető a társadalom- és politikakritika, de sokkal visszafogottabb stílusban. Az ettől való mindennemű eltérés ellentmondana a szociológiai kutatás hagyományainak. Az *Állampolgári tükrök 1992-ből politikusoknak és pártoknak* című írás is (Simon 1993) az állampolgárok véleményének „józan” értékelése, minden szélsőséges megnyilvánulástól mentesen. Írásával a szerző többek között arra hívja fel a figyelmet, hogy nehéz összehasonlítni a jelenlegi politikai helyzetet a megelőzővel, mert „az emberek számára mást jelentett a politika a Kádár-korszakban és mást a többpártrendszerű demokráciákban” (4. o.). Valóban, a nyilvánosság kiteljesedésével megnő a kritikai véleménynyilvánítás lehetősége és igénye, miközben megszűnnek a kötelező politikai vélemény-sablonok. A mai pesszimizmus mögött ez is ott áll „láthatatlan mozgatóként”.

Mindezek ellenére a tudományos politikai véleménykutatás csak a legkritikábban szembesül a saját módszertani-elméleti korlátaival. *A kakukk fészke* című írás (Tóka 1992) erre is kísérletet tesz. A szerző a következőkkel vezeti be írását: „Mivel minden pártrendszer a környezetéhez való folyamatos adaptációra kényszerül, megítélésem szerint sem annak az állításnak nincs különösebb heurisztikus értéke, hogy nagy változások lesznek, sem annak, hogy lényegi változások már nem várhatók” (123. o.). Érdekes ez a megállapítás, mert „romba dönti” mind a pesszimizmust, mind a „kincstári optimizmust” és a józan politológiai diskurzus lehetősége felé nyitja meg az utat. A későbbiekben kifejti: „a kelet-európai” átmenet magával hozza, hogy a napirenden szereplő kérdések száma túl nagy, a témák pedig túl szerteágazóak ahhoz, hogy a politikai viták túlságosan lehorgonyozhassanak egyetlen issue körül, és így a választóknak nincs módjuk arra, hogy a pártok közötti redukált számú és világosan felismert véleménykülönbség alapján orientálódjanak” (125. o.). Tegyük még hozzá, hogy a pártok a vitatott kérdésekben nem mindig ugyanúgy döntenek, ahogy politikai érdekeik, stílusuk és értékeik alapján elvárható lenne tőlük, ami szintén a választók bizalmát, lojalitását és hűségét rombolja.

A „MEGÉRTŐ” POLITOLÓGIA

Végül a politikai kultúra lehetséges tárgya a *politikum szimbolikus környezetének vizsgálata és a politológiai önreflexió*. Nem kevésbé gazdag a „tematikának” az elemezhető „anyaga”, mint a fentebb bemutatott másik két területnek. Kezdjük talán a válogatást a *Politikai szimbólumok* című írással (Kapitány Á.–Kapitány G. 1991). A szerzők már folytatott előtanulmányokat a korábbi rendszer szimbólumai között is, így számukra vélhetően magától értetődő volt a rendszerváltás szimbólumainak analízise. Ez a megoldás elsősorban a szimbolizáció, a szimbólumteremtés szociológiai jellemzőit vizsgálja, azt kutatva, hogy milyen társadalmi, politikai cselekvések (illetve motívumok), milyen érzelmek, milyen történelmi sémák, ikonok és sablonok játszanak meghatározó szerepet a politikai jelképek születésében. A vizsgálati út persze magában hordozza a korlátait is. Jelen esetben elsősorban a parlamenti választások idején a politikai mezőben megjelent, kivételes politikai eseményekhez kapcsolódó jelképek, jelek, emblémák és szimbólumok — teljességre törekvő — összehasonlító leírását találjuk meg, ami csak „jelzésszerűen” kivitelezhető egy ilyen viszonylag rövid tanulmányban. Ezek a töredékek nem küszködnek a nyelv teremtésével, biztosan és ötletesen mozognak a közel- és régmúlt hagyományainak narrációjában. Alternatív megoldásként kínálkozna a szimbólumok fenomenológiai és hermeneutikai rekonstrukciójának lehetősége, amelyben részletesebb képet kaphatnánk a szimbólumok kontextusáról, a világképek és ideológiák valóságfelépítéseiről és interpretációs eljárásairól. Azonban úgy

tetszik, ehhez meghatározott időbeni, történeti távolság szükséges az eseményektől, amelyekben a szimbólumok teremtődtek.

Elsősorban néprajzi-antropológiai nézőpontot preferál a március 15-i ünnepek összehasonlításakor (Hofer 1992), ahol a szerző a rendszerváltás szimbolikus birtokbavételének lehetséges technikáit írja le egy olyan ünnep kapcsán, amelyhez szinte az egész XX. századi magyar történelem (rendszerektől, államformáktól és politikai berendezkedéstől függetlenül) kapcsolódik. Tanúi lehetünk, hogyan inflálódnak korábbi értelmezési eljárások és hogyan formálódnak új értelemadási és jelentéstulajdonítási „tradíciók”. Az írás nyelvi-logikai koherenciáját az antropológiához való közelség biztosítja, hasonlóan a közvéleménykutatások szociológiai relevanciájához. Ehhez a tárgyhoz tartozik például a *Politikai nyelvi körkép 1991-ben* című írás (Tolcsvai Nagy 1992), amelyben a szerző a politikai narrációk és beszédcselekvések nyelvi elemzésére vállalkozik, kizárólagosan „értékmentes” pozícióból. Kifejti, hogy szociológiai értelemben az „értelmiség” és ezzel együtt a „nyelviileg helyesen beszélők” alkotják a honi politikai elitet, ennek ellenére érdekes lehet, ha közöttük „népies akcentusokat” találunk. A szerző elemzi a politikusok által alkalmazott retorikai mintákat, a mondatszerkesztéseket, az intonációkat és az egyes beszédtechnikákat. Idetartozónak tekinthető *A politika indulata és az idulat politikája* című írás is (Popper 1992), ez azonban a többiekhez képest túlságosan szubjektív. Tulajdonképpen *politikai pszichológia*, jóllehet a szerző inkább személyes politikai álláspontjának, véleményének biztosított nyilvános fórumot és nem mutatott hajlandóságot a tudományos elemzésnél megkövetelt távolságtartásra. Például a Kónya–Pető vita kapcsán megjegyzi, hogy a közönség „ha már a szuszty egyelőre nem fojthatta bele Petőbe, belefojtotta legalább a szót” (222. o.). Vagy máshol: „az egyik a humán értelmiség, tele van nagyszerű társadalmi ideálokkal, de semmi ereje sincs ahhoz, hogy álmaikat diadalra vigye. A másik a tört. egzisztenciák hada, a „lehettem volna” levitézlett bajnokai, a lumpenek, az elzüllöttek. Esméik nincsenek, de van erejük, hajlandók barikádokat építeni, akasztani, lincselni, ha egyéb nem akad, pfújolni. S ha ez a két erő szövetségre lép, az egyik adja a gyönyörű eszméket, a másik a győzelemhez szükséges energiát, előfordulhat, hogy megszerzik a hatalmat. S azután? Azután az erősek lassanként legyilkolják az eszmék hordozóit, s egyedül gyakorolják tovább az uralmat, balról vagy jobbról, nem mindegy?” (223. o.). Az idézetek vélhetően önmagukért beszélnek.

A politikai kultúra szemantikai problémáit vizsgáló kísérletek számára egyébként nem jelent különösebb nehézséget a nyelvi artikuláció. Vagy valamely diszciplína nyelvét használják, vagy — amint azt a *kulturpeszsimizmus* esetén már láttuk — olyan stílust választanak, amely számára a gondolatok nyelvi megformálása esztétikai keretbe ágyazott, ezért a nyelvhasználat problémamentes. Hátra lenne még a politikatudományi önreflexió, ennek vitája azonban a publicisztikai írások kivételével e folyóirat lapjain most is követhető, így egy későbbi szemle tárgya lehet.

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila 1992. A strukturális patthelyzet éve. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 16–34.
- 1993. Az MDF színeváltozása. *Kritika*, 3.
- Hofer Tamás 1992. Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15-e Budapesten. *Politikatudományi Szemle*, 1, 29–51.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor 1991. Politikai szimbólumok. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Bp.: 234–242.
- Kéri László 1992. A kormány első önálló éve. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 156–128.
- Lengyel László 1992a. Ezerkilencszázkilencvenegy. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 34–46.
- 1992b. *Útfélen*. Budapest: 2000/Századvég
- Popper Péter 1992. A politika indulata és az indulat politikája. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 220–225.
- Simon János 1991. A „nem-választók” választása. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 120–128.
- 1993. *Állampolgári tükör 1992-ből politikusoknak és pártoknak*. (Kézirat)
- Tőka Gábor 1992. A kakukk fészke. *Politikatudományi Szemle*, 2, 123–161.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1992. Politikai nyelvi körkép 1991-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 225–232.

A témakörben megjelent újabb magyar nyelvű irodalomból

- Ágh Attila 1990. A pártosodás éve. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 13–21.
- 1991. A felemás fordulat éve. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 17–32.
- Angelusz Róbert–Tardos Péter 1991. Pártpolitikai mélyrétegek. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 647–656.
- — 1992. Hitek, pártok, politikák. *Világosság*, 3. 161–174.
- Babus Endre 1992. Népszavazás — 1989. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 209–216.
- Bayer József 1991. Antikommunizmus Magyarországon, 1990. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 242–250.
- Bihari Mihály 1990. Egy pártkongresszus szociológiája. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 21–29.
- 1991. Rendszerváltás és hatalomváltás Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 33–48.
- Bokor Ágnes 1992. Politikusok népszerűsége. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 620–653.
- 1992. A gazdasági közhangulat alakulása. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 620–653.
- Bozóki András 1990. Politikai irányzatok Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 184–193.
- 1991. A magyar pártok 1991-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 123–132.
- Bruszt László 1990. Magyarország tárgyalásos forradalma. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 160–168.

- Bruszt László–Simon János 1991. A „választások éve” a közvéleménykutatások tükrében. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 607–647.
- Csengy Dénes 1990. Év végi gondolatok nemzedékről, nemzetről, régióról. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 116–120.
- Donáth László 1991. „A szó vészes fegyver...”. *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 220–228.
- Erős Ferenc 1992. Az 1991-es esztendő a társadalom-lélektan tükrében. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 251–258.
- Gombár Csaba 1990. Vitatkozó évközi jegyzetek derűs kitekintéssel és józan függetléssel. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 29–40.
- Hankiss Elemér 1990. Az ártatlanság elvesztése. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 40–47.
- Karajánnisz Manolisz 1992. Újságolvasás és pártpreferenciák 1991-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 620–653.
- Kende Péter 1992. Vissza — de milyen hagyományhoz? *Világosság*, 12, 881–888.
- Kéri László 1991. A rendszerváltás csapdája avagy a múlttal való megbékélés nehézségei. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 275–281.
- Körösényi András 1991. Politikai tagoltság, 1990. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 75–81.
- Kukorelli István 1991. Pártok, civil társadalom a parlamenten kívül. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 187–195.
- Lengyel László 1990. Ezerkilencszáznyolcvankilenc. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 47–55.
- 1991. Ezerkilencszázkilencven. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 49–62.
- Majtényi László 1992. Ombudsmanok, pártok, politikák, társadalmak. *Világosság*, 5, 385–392.
- Mélykúti Attila 1991. Dűheink körhintáján. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 257–262.
- Nyiri Kristóf 1992. Hagomány és bürokratikus folklór. A magyar tanulságok. *Világosság*, 7, 483–492.
- Papp Zsolt 1992. A többségi döntés-egy új dilemma Magyarországon. *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest: Economix, 215–220.
- Pozsgay Imre 1990. 1989 — sorsdöntő lépés a demokrácia felé. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 55–60.
- Rockenbauer Zoltán 1990. Ünnepek és csatateretek. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 224–231.
- Simon János 1990. A nem-választók szabadsága. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 199–209.
- 1992. A demokrácia „másnapja” Magyarországon. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 604–620.
- Szabó Máté 1992. A politikatudomány helyzete 1991-ben: rendszerváltás a tudományban — tudomány a rendszerváltásban. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 232–242.
- Tőkés R. Rudolf 1991. A „második átmenet” politikája Magyarországon: az elit kilátásai és a politikai küzdőterek. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1991*. Budapest, 295–306.
- Varga Csaba 1990. Új népi gondolat, új népi mozgalom? In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1990*. Budapest, 132–140.
- Závecz Tibor 1992. A pártpreferenciák alakulása 1991-ben. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1992*. Budapest, 620–653.

MEGJELENT

MAGYARORSZÁG POLITIKAI ÉVKÖNYVE

1993

A sorozat ötödik kötete mintegy 800 oldalon ezúttal is a megszokott és bevált szerkezetben kerül az olvasó kezébe:

- az első részben ismert társadalomkutatók tanulmányai sokszíniűen mutatják be az 1992-es év legfontosabb politikai, gazdasági folyamatait és eseményeit, az intézményrendszerben végbement változásokat, az elmozdulásokat: az olvasó találhat elemzést a politikai kultúráról, a politikai részvétel alakulásáról, a társadalmi mozgalmak új vonásairól, a parlamentről, a közigazgatás modernizálásáról, a privatizáció állásáról, a szociálpolitikáról, a menekültügyről, az etnikai kisebbségekről, a bósi erőmű körüli vitákról s még számos más kérdéstről;
- a második rész tartalmazza a belpolitikai kronológiát, a legfontosabb törvények rövid bemutatását, a fontos közjogi intézményekben, illetve azok csúcán bekövetkezett személyi változásokat, az év nagy vihart kiváltó írásait;
- a harmadik részben válogatást közlünk több hazai közvéleménykutató intézet (Europabarometer, MTA Politikai Tudományok Intézete, Median, Szonda Ipsos) politikai tárgyú vizsgálataiból;
- az utolsó részben pedig a pártok és az Érdekegyeztető Tanács dokumentumai találhatók.

A KÖTET FOGYASZTÓI ÁRA 790,-FT

A KÖTET KAPHATÓ, ILLETVE MEGRENDELHETŐ:

DEMOKRÁCIAKUTATÁSOK MAGYAR KÖZPONTJA ALAPÍTVÁNY

Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem
1093 Budapest Fővám tér 8.

ABSTRACTS

HELLER, ÁGNES

THE CONCEPT OF THE POLITICAL REVISITED

The concept of the 'political' as a philosophical category was unknown to pre-modern thinking. Only the actions decided upon and implemented by the members of the political classes, and the institutions established and run by them were regarded political. Modernity is a turning point of history in so far as the universal values become politically effective here and now. The attempts at laying the foundations of the philosophical concept of the 'political' — such as the theory of action by Carl Schmitt, the Lukácsian and Heideggerian version of existentialist radicalism used in political philosophy, and Hannah Arendt's theory, surveyed by the author — have resulted in the lesson that the concept has to express clearly the tension between *Sein and Sollen*, its existence and *modus operandi* in the modern societies. The radical philosophies of our century have made mythology out of politics: they have confronted political action and choice with the 'banal', ordinary issues.

The paper sets out from the dynamics of the three trends of development of modern society when recreating the concept of the 'political'. It studies three independent, but co-existent and conflicting logics: the development of modern technology, the functionality of the social division of labour, and the practice of government keeping in view the universal values, which acquire their concrete form in industrialisation, in the competitive market society, and in liberal democracy.

In the final part of the paper the author defines the concept of the 'political' modern; and primarily analyses the definition, namely the realisation of freedom in the field of publicity from the angle of its mediating role between *Sein and Sollen*.

SZALAI, ERZSÉBET

THE STRUCTURE OF POWER AFTER THE CHANGE
OF THE POLITICAL SYSTEM

The power structure that has emerged after the change of the political system has been extremely malleable, and for the time being it cannot be described by such homogeneous categories like class, or estate. The main trend of conflicts characterising the power structure is between the new technocracy and the new clientele, while the new technocracy starts to disintegrate: its eminent members back out from the state sphere and create the germ of new economic and power centres in business life. The second and third rate of the new technocracy partly join the new-power group and new clientele, by entering into compromises with the new power groups mostly recruited from among the intelligentsia of the countryside, selected by the existing authority and committed to it. On the other hand, these two groups are in constant struggle against each other partly because of their different roots and partly because they compete for power, hence the internal relations of the new clientele are characterised by constant struggle, by the frequent changes of power relations, and by unpredictability. The initial power position of the managers of large companies is weakened but it persists. The domestic entrepreneurial stratum crosses the borderline of the power structure and — as several signs indicate — wishes also to come forward as an autonomous factor of power.

Social tension is increasing but the extreme right of growing strength is unable to find a broad social base. Meanwhile the basic question, whether the following three tasks can be performed simultaneously under the given and expected internal and external economic conditions, remains unanswered: is it possible to encourage the birth and growth of the entrepreneurial middle strata, to stop the process of falling behind by the middle class, and to safeguard the basic living conditions of the poor.

TÓTH, ISTVÁN JÁNOS

ORGANISATIONS OF ECONOMIC INTEREST
AND METHODS OF INTEREST ASSERTION
IN THE ECONOMIC TRANSITION OF 1990–1992

The paper studies the situation, objectives and methods of interest assertion of a group of the interest organisations of Hungary in 1992. It seeks answers to questions a) how far the organisations of economic interest have been able to consolidate themselves during the period of economic transition; b) how do they wish to assert their interests; c) what relationship have they developed with the Parliamentary parties; d) consequently what structure of interest assertion appears to emerge in Hungary?

The surging ahead of the private sector, the ownership structure resulting from privatisation, which had different effects upon the individual organisations, has provoked different strategies. The differences can be grasped in the efforts of the organisations to attain exclusiveness or inclusiveness, in the different degrees of heterogeneity, in the goals of the organisations. From other angles, such as the stability of organisations, the selective incentives applied by them, the identities are more characteristic. Almost every organisation tries to develop good relations with the governmental sphere, or tries to keep equidistance from the various Parliamentary parties.

The organisations under survey avail themselves of the existing formal opportunities of interest assertion, but consider the channels of informal interest assertion more effective because of various factors.

If the extent of the influence of the interest alliances on the government is compared to the situation in the capitalist countries, it can be seen that the evolving structure of interest organisations is in close proximity to the German model.

CONTENTS

PAPERS

<i>Heller, Ágnes</i> : The Concept of the Political Revisited	5
<i>Szalai, Erzsébet</i> : The Structure of Power after the Change of the Political System	19
<i>Tóth, István János</i> : Organisations of Economic Interest and Methods of Interest Assertion in the Economic Transition of 1990–1992	41

DISCUSSION

CIVIL SOCIETY IN EASTERN EUROPE

<i>Molnár, Miklós</i> : The Dawn of Democracy in the East <i>Civil Society and Communism in Eastern Europe: Poland and Hungary</i>	74
Opponents' views: <i>Agh, Attila; Liván, György; Szelényi, Iván</i>	91
Answer to the opponents' views	104

END OF THE MILLENNIUM SCENARIOS

<i>Lengyel, László</i> : On the Road. <i>Hungarian Politics at the Turn of the Millennium</i> . . .	112
---	-----

THE SITUATION OF POLITICAL SCIENCE

<i>Pokol, Béla</i> : Professionalisation, Intelligentsia and Politics	135
<i>Lánczi, András</i> : On the Condition of Political Science	141
<i>Csizmadia, Ervin</i> : Hungarian Political Science — Present without Past?	152

ORIENTATION

<i>Szilágyi, István</i> : Political Science in Spain	159
--	-----

ON BOOKS

<i>Becskeházi, Attila</i> : Political Culture	175
Selected Bibliography of Hungarian Political Science	189

NEWS	193
----------------	-----

ABSTRACTS	207
---------------------	-----

Készült a Kossuth Könyvkiadó Nyomdaüzemében
Felelős vezető: Farkas Miklós